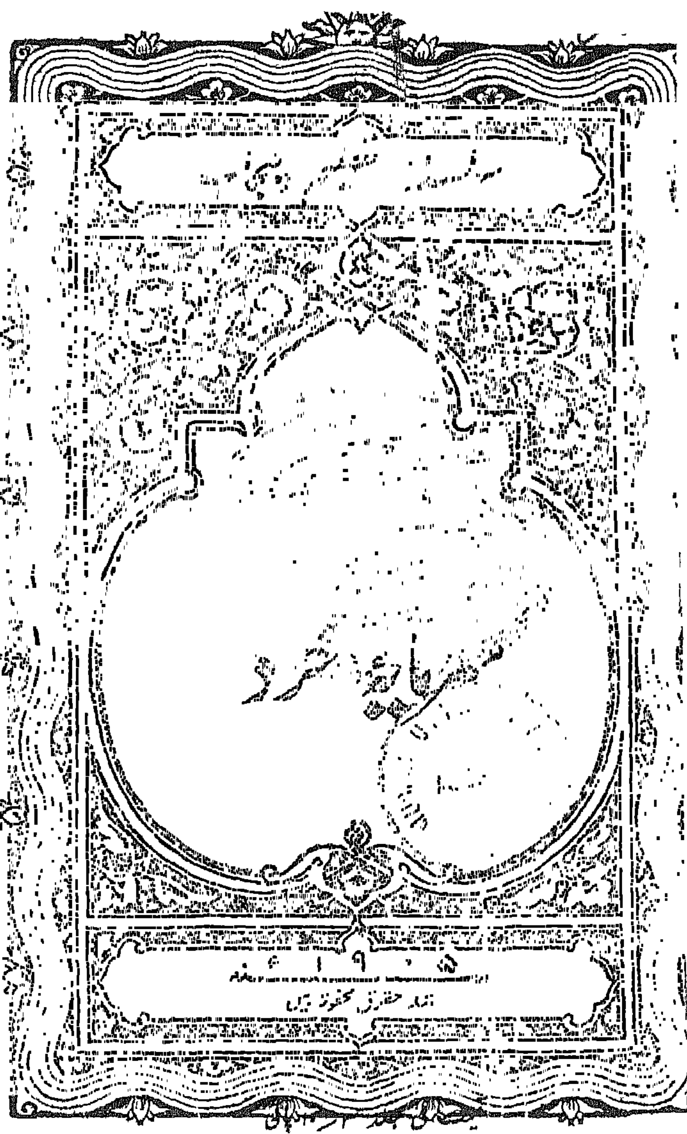

فہرست مضامین

اِنتخاب از فارسیِ روزمرّہ

صُحبتِ خویشی و قرابتی

مہرجان ـ آقا! خیلے عجب است کہ اِمروز شُما تشریف آوردید؟

مہرجان ـ بندہ خیلے مُشتاقِ زیارت بودم +

آقا نورُوز ـ نسبت بہ من چہ خدمت است؟

مہرجان ـ خواہرِ من میخواہد سخُن واجبی بعرض رساند +

آقا نورُوز ـ بگوئیدش کہ اِنشاءاللہ فردا حاضرِ خدمت مے شود +

مہرجان ـ او حالا سخُن گُفتن مے خواہد +

آقا نورُوز ـ آخر او بمن چہ گُفتن مے خواہد؟

مہرجان ـ نے دانم چہ گُفتن مے خواہد +

آقا نورُوز ـ خیر بعد از عصر شرفیابِ صُحبت خواہم شُد +

مہرجان ـ او خودش اینجا آمدہ است +

نورُوز ـ اَے مردِ خُدا ـ غضب کردی مرا از پیشتر چرا

خبر نہ کردی کہ من از بازار
یک چیز غریبے بجہت او تحفہ
مے آوردم - پلوے پختم -
قہوہ مے پختم +
مہرجان - حاجت چنیں
تکلفات نیست - میخواہد سخنے
بشما گوید و برگردد +
نوروز - خیر بگو در کجا ست +
مہرجان - در حیاط[1] نشستہ
با سوگلی[2] شما حرف مے زند +
نوروز - برو صدایش کن +
مہرجان - صونا - صونا ہوئے!
صونا - بلے - آقا چہ میفرمائید؟
مہرجان - کلثوم ننہ را
بگوے کہ اینجا بیاید +
صونا - در کجا؟
مہرجان - در اطاق نوروز
آقا +
صونا - خانم! مہرجان آقا شما را
در اطاق نوروز آقا صدا میزند +

کلثوم ننہ - سلام علیکم برادر +
نوروز - و علیک السلام
خواہر - خوش آمدی بیا بنشین -
قدم بر چشم - چہ طور تشریف
آوردی - باعث تکلیف تو چہ
بودہ است؟
کلثوم ننہ - پارۂ حرفہا
داشتم بگویم +
نوروز - بفرمائید - من
تشنۂ حرف شما ہستم +
کلثوم ننہ - کار واجبی
دارم - خلوتے خواہم گفت +
نوروز - اینجا ہیچ بیگانہ
نیست شما آشکارا حرف بزنید +
کلثوم ننہ - پیش روے
مردم گفتہ نمے توانم +
نوروز - در گوش من بگوئید +
کلثوم ننہ - سرگوشی در
مجلس زیبا نیست +
نوروز - بیا پشتو نشستہ حرف بزنیم +

[1] حیاط - آنگن - جو گھر کے سامنے نشست و برخاست کے لیے چار دیواری کھینچ کر بنائی ہوتی ہے +
[2] سوگلی - محبوبہ +

کلثوم ننہ - خیلے مناسب است +

نوروز - حالا بگو مطلب شما
چہ چیز است +

کلثوم ننہ - حرفیکہ من
مے گویم باید کہ آں را پیش
ایں و آں بروز ندہید کہ
فلانی بمن چنیں و چناں
گفتہ است +

نوروز - آہستہ چرا
مے گوئی - بلند بگو - گوشم قدرے
سنگین است +

کلثوم ننہ - من آہستہ
ازاں حرف مے زنم - مبادا
پشتِ دیوار کسے گوش داشتہ باشد
و حرف مرا بشنود - پیشِ پسرِ
شما نقل بکند +

نوروز - نہ خیر - کسے
نمے شنود - تو حرفِ مطلب
را بے تکلف بمن آشکار
کن +

کلثوم ننہ - من خیلے
ازیں مے ترسم کہ پسرِ شما
یواشکی[1] آید و حرفِ مرا گوش
بدہد +

نوروز - خواہر حرف ویل[2]
مگو - وقت مے گذرد - مرا از
مقصدت حالی[3] کن +

کلثوم ننہ - مطلبم
ایں است کہ پسرِ شما ارادۂ
زن بردن مے دارد یا نہ ؟

نوروز - چرا نمے دارد -
انشاء اللہ بعد یک سال
عروسیش را تدارک میدہم +

کلثوم ننہ - اوف -
تا یک سال کہ انتظار
خواہد کشید +

نوروز - خواہر - چہ میگوئی -
در چشم زدن سال میگذرد +

کلثوم ننہ - اگر تا یک ماہ
شما تدارک نمے دہید - من

---

[1] یواشکی اور یواش بمعنی آہستہ + [2] حرف ویل - اِدھر اُدھر کی باتیں - متروک باتیں - قابلِ ترک باتیں + [3] حالی کردن - آگاہ کرنا - خبردار کرنا - جتانا +

دختر خود را به پسر گزمه[1] باشی
نامزد مے کنم +
نوروز۔ زنکه۔ اینچه حرفهاست
که مے زنی۔ از سخنت زمین
زیر پایم لرزید +
کلثوم ننه۔ من شنیده ام
که پسر شما براهِ بد[2]
افتاد است +
نوروز ــ کلثوم ننه ــ
چه چی مے گوئی ــ چرا پسر
مرا بد نام مے کنی +
کلثوم ننه ــ من خیلے
شنیده ام که او با سوز
کولیها[3] شد است و جنده[4] بازی
مے کند +
نوروز۔ زنکه ــ از خدا
بترس چرا از پیش خود حرفها
مے سازی ــ چرا بر طفلک نادان
شانچه[5] بندی مے کنی +
کلثوم ننه۔ تو مثل کبک
چشمت را روے هم گذاشتهٔ
نیک و بدت را نمے بینی
و مے دانی که مردم هم
نمے بینند +
نوروز ــ این حرفها را
از کجا مے گوئی +
کلثوم ننه۔ آبادی شب
پسر شما عرق[6] خورده توے
راه با یکے از قراولها[7] عربده
نه کرده است؟ و قراولان
او را همه شب دشتاق[8]
نه کرده اند؟ و ده
تومان[9] از شما جریمه نگرفته اند؟
او را ول نه کرده اند +

---

[1] گزمه ــ پولیس ــ چوکیدار ــ گزمه باشی پولیس افسر ــ تھانہ دار ــ کوتوال + [2] براهِ بد افتادن ــ بد چلن ہو جانا + [3] کولی ــ رنڈی ــ بیسوا + [4] جنده ــ خانگی ــ پوشیدہ حرامکاری کرنے والی + [5] شانچه بندی ــ تہمت دھرنا ــ بہتان باندھنا + [6] عرق ــ آج کل کے محاورہ میں شراب کو کہتے ہیں + [7] قراول ــ چوکیدار ــ پہرہ دار + [8] دشتاق ــ زیر حراست ــ حوالات ــ جیل ــ قید خانہ ــ قید + [9] تومان ــ ایران میں ایک طلائی سکہ ہے جس کی قیمت بقدر للعہ[illegible] کے ہوتی ہے +

نوروز - بزرگِ خودِ ماں
زِنہار شہرت ندہی کہ چنیں
و چناں شُد اشت +
کلثوم ننہ - مرا چہ
ضرور اشت کہ رازِ شما را
شہرت بدِہم - مردم شہر ہمہ
خود مے دانند کہ بچۂ نوروز
آقا ہیچو شُد اشت +
نوروز - زنکہ معلوم
مے شود کہ تو از حرفِ
کسے از راہ رفتۂ عقل تُرا
کسے دُزدیدہ اشت در عالمِ
شباب اکثر از جواناں ہیچو حرکت
بفعل مے آید +
کلثوم ننہ - بلے - من
ہم مے دانم کہ شما خودِ تاں
او را ہیچو یار[1] کردہ اید +
نوروز - من چہ طور
او را یار کردہ ام ؟

کلثوم ننہ - شما او را
نہ عِلم آموختید نہ معرفت -
بجز اینکہ شما تُلکہ[2] کنید و
او دروازہ - دِیگر از دستش
چہ بر مے آید +
نوروز - خبر او ہیچ کارہ
نیست - بہ بینم تو نامزدش را
چہ طور بدیگر کسے مے دِہی -
گروہ باشی کیست کہ پا تو سے
کفشِ ما بکند +
کلثوم ننہ - اگر مے دہم -
بہ بینم شما مرا بکدام قرار و تہا
دشتاق خواہید کرد - حالا میروم
از حرفِ شما او را حالی میکنم +
نوروز - نہ خواہم ما نوکریتم -
چاکر تنم - بندہ تو ایم - غلامِ
تو ایم - ایں حرفہا را بر زباں
میار - ایں کارہا از تو شائستہ
نیست +

[1] یار - دِلبر - دیوانہ - مُنہ زور - سر چڑھایا ہُوا - شُتر بے مُہار +
[2] تُلکہ - کمائی - یعنی تم کماؤ اور وہ یار دے اور تمہاری
کمائی اُڑائے +

کلثوم ننہ - شما نہ نوکرِ من باشید نہ چاکرِ من شما برادرِ من باشید - اما پسرِ خود را بگوئید کہ ازیں خیالِ مفت زن بردن بیفتد[1] +

نوروز - حالا ایں حرفہا را کنار بگذار - بگو کہ تدارکِ عروسیش را کے مے دہی +

کلثوم ننہ - تدارکِ عروسی کہ؟

نوروز - عروسی دخترہ ات +

کلثوم ننہ - من ہرگز دستِ دخترۂ خود بدستِ ہیچ پسرِ سر خود بالا[2] برآمدہ نمیدہم +

نوروز - نہ خواہر تو او را بجانِ من بفرزندی قبول کن - او ہمیشہ غلامِ تو باشد +

کلثوم ننہ - وا چہ حرف است کہ پسرِ شما با چنگیہا[3] خوش گذرانی بکند و دخترم در پسِ پردہ از غم بگدازد +

نوروز - خواہر از برائے خدا رحم کن و از خطائے رفتہ اش چشم بپوش - آئندہ گردِ چنیں کارہا نخواہد گشت +

کلثوم ننہ - او گردِ چنیں کارہا گردد یا نگردد من ہرگز عروسِ دخترہ ام را با نورِ چشمِ شما نمے کنم +

نوروز - برو اگر نمے کنی نہ کن - ما ہم خیلے شنیدہ ایم کہ دخترت رو و از پیشِ روئے نا محرم مے نشیند و مثلِ کولیہا پیشِ ایں و آں قر[4] مے دہد +

کلثوم ننہ - حالا کہ ہیچو است - لائقِ نورِ چشمِ خود دخترہ پیدا بکنید

---

[1] یعنی نکاح کرنے کے بیہودہ خیال سے باز رہے - بیفتند کے معنی اہلِ ایران کے محاورے میں باز رہنے کے ہیں + [2] سر خود بالا برآمدہ - شترِ بے مہار + [3] چنگی - گاین - ڈومنی - تیرہ تالی + [4] قر دادن - کولے مٹکانا - مٹکنا +

دختری کہ رود از پیشِ ایں
و آں ببرنشیند - لائقِ نورِ چشمِ
شما نیست +

نوروز - مہر جان آقا -
شما پیش بیائید - و کلثوم ننہ
را بفہمانید کہ بما آزردہ
نہ شود +

مہرجان - او از شما
آزردہ نہ بود - شما خود از
سخنہائے ناسزا او را آزردہ
کردہ اید +

نوروز - من کے باو سخن
ناسزا گفتہ ام - اگر بفرض
سخنے ناواجب از زبانِ
من برآمدہ باشد معاف
فرمائید +

مہرجان - ما صاحب
دختریم - با چہ حد داریم کہ
با شما سر برداریم - مگر شما را
ہم ہمچو حرفہا زیبا نیست +

نوروز - خیر ایں حرفہا
را بگذارید مطلب من ایں است
حالا کہ بخانۂ تاں رسیدہ اید
ایں سخنہا را پیشِ دخترہ
بروز ندہید و از طرفِ پسرِ
من ایں انگشتر توے انگشتش
بکنید +

مہرجان - ما نام پسرِ شما
پیشِ او بر زبان آوردہ
نے توانیم - وقتیکہ کس نام
نورچشمِ شما پیشِ او مے برد
خیلے بدش مے آید +

نوروز - مگر او ازیں قرابت
رضا نیست ؟

مہرجان - بلے او پیشتر
ازیں قرابت حاشا[1] مے کرد - من
بزور کے ایں کار بگردنش
بشنم +

نوروز - آے وائے پچہ
چارہ کنیم - مہر جان آقا
حالا تدارکِ عروسی را جلد
باید کرد +

[1] حاشا مے کرد - یعنی انکار کرتی تھی +

کلثوم ننه - اے وائے
صدائے پائے بیگانه مے آید +
نوروز - چرا مے ترسی -
هیچ بیگانه نمے تواند که اینجا
پا بگذارد +
کلثوم ننه - آخر ایں
کیست ؟ که سرش را تو
کرده یک راست بسمتِ اطاقِ
ما مے آید +
نوروز - مگر تو نمے شناسیش ؟
کلثوم - من نمے شناسمش +
نوروز - چرا نمے شناسمش ؟
خیلے خوب مے شناسیش +
کلثوم ننه - آخر بفرمائید
که ایں کدام کس است که
همچو سرزده[1] پیشِ ما مے آید +
نوروز - ایں همان نامزدِ
دخترت است +
کلثوم - اے وائے چه
خاک بر سر کنم کجا بروم +

مهر جان - مگر تو او را
دیدن نمے خواهی +
کلثوم ننه - خیلے بدم مے آید
که رویش را به بینم - وقتیکه
من رویش را مے بینم - زهره[2] ترک
مے شود +
مهر جان - اگر ترا دیدنش
خوش نمے آید برو در پسِ
آں لنگهٔ در قایم[3] شو +

صحبتِ ناخوشی و بیماری

شیخ حسن - سلامٌ علیکم -
سید جان +
سید جان - و علیک السلام
یا شیخ ! مزاج چه طور است؟
امروز قدرے ناخوش بنظر
مے آئی - رنگ رویت چرا
پریده است ؟
شیخ حسن - یا سیدی !
سرم خیلے درد مے کند +

[1] سرزده - بے تحاشا - بے کھٹک - بے روک ٹوک + [2] زهره ترک
مے شوم - یعنی میرا دل پھٹتا ہے + [3] قائم شدن - پوشیده ہونا -
اور قائم کردن - پوشیده کرنا +

سیّد جان - نصیب اعدا
از کجے ؟
شیخ حسن - صبح کہ از
رختِ خواب برخاستم دیدم کہ
سرم دور مے کند +
سیّد جان - باعثِ ناخوشی
چہ بُود ؟
شیخ حسن - دیروز بَین
راہ سرم گیج[1] خوردہ پایم
بہم پیچیدہ زمین خوردم[2] -
شب تب کردم +
سیّد جان - جاے ضرب
کہ نرسیدہ ؟
شیخ حسن - پُلِ دماغم
ضرب خوردہ ورم کرفت است +
سیّد جان - دستِ خود را
چرا دراز نمے کشی ؟
شیخ حسن - ماہیچۂ بازوم
نیز ورم مے کند +
سیّد جان - در راہ رفتن
نیز اتو مے کشی[3] +
شیخ حسن - بشکہ تکان
خوردم قلم پایم زخم خوردہ لہ[4]
شُد است +
سیّد جان - بلے ہمیں
سبب است کہ امروز تو ہیچو
مے لنگی +
شیخ حسن - سینۂ پایم نیز
زخم خوردہ است +
سیّد جان - بدکتور[5] چرا
رجوع نہ کردی ؟
شیخ حسن - پیشِ ریش ساز[6]
رفتہ بودم زخمہا را تختہ بند
کرد است +
سیّد جان - معلوم میشود کہ
شما از علاجِ دکتور مے ترسید؟

[1] سرگیجی - سر کا پھرنا - دورانِ سر - مرضِ دوار - سر کا چکرانا +
[2] زمیں خوردن - گر پڑنا + [3] در زمین اتو کشیدن - لنگڑا کر چلنا - جھکے جھکے پاؤں ڈالنا + [4] لہ شدن - گوشت کا ضرب کھا کر نرم ہو جانا - پس جانا + [5] دکتور - ڈاکٹر کا مفرس ہے +
[6] ریش ساز - جرّاح +

شیخ حسن ـ مردم ہند از
علاج دکتور خیلے مے ترسند +
سید جان ـ آخر چرا ؟
شیخ حسن ـ فقط بے عقلی +
سید جان ـ نفعے کہ بندہ
در علاج دکتور دیدہ است در
علاج اطبا کم دیدیم +
شیخ حسن ـ بلے دواے
شان اندک و نفعش بسیار
است +
سید جان ـ بندہ خیلے
معتقد علاج دکتور ہستم +
شیخ حسن ـ من ہم
از دکتور براے خود دوا
آوردہ ام +
سید جان ـ بخیر بد
بخیر است ـ خدا نفع مے دہد +
شیخ حسن ـ خیر است ؟
شما ہم امروز ہیچو سرفہ
مے کنید +
سید جان ـ شب
سرکہ خوردہ بودم ـ نزلہ
بحنجرہ ام زور آوردہ است ـ
سرفہ مے کنم +
شیخ حسن ـ مگر شما
پرہیز نمے کنید ؟
سید جان ـ آدم تا کجا
پرہیز کند ـ از پرہیز کردن
جانم بتنگ آمدہ است +
شیخ حسن ـ چند روز
دیگر ہم پرہیز را بر خود
گوارا بکنید ـ وقتیکہ بہ کلّی
صحت حاصل شد باز حاجت
پرہیز نیست +
سید جان ـ خیر است ـ
از چند روز رفیق شما را
با شما نمے بینم ؟
شیخ حسن ـ یک ماہ
مے گذرد کہ از بام سرا
باکلہ پائین آمدہ بازوبش
در رفتہ حالت ناخوشی
پیدا کردہ بستری شدہ است +
سید جان ـ حالا
احوالش چہ طور است ؟
شیخ حسن ـ احوالش
برہم خوردہ روز بروز بدتر

شُد اشت +

سیّد جان ـ آیا اُمید زِلیشت ہشت ؟

شیخ حسن ـ خیر ـ دماغش تیغ کِشیدہ[1] است چشمش بر آشماں[2] اُفتاد اشت ـ لوپہایش[3] گود اُفتاد اشت ـ زبانش تا حقرۂ نافش خشکیدہ اشت ـ ہر لحظہ دِلش گُلافہ[4] مے شوَد +

سیّد جان ـ تیمارش را کہ مے کُند ؟

شیخ حسن ـ پدر و مادرش مے کُنند +

سیّد جان ـ شُما ہم گاہے بعیادتِ او میروید ؟

شیخ حسن ـ بندہ اِمشب سر بالینِ او بُودم +

سیّد جان ـ مے گویند ـ برادرِ زنش نیز تب کرد اشت +

شیخ حسن ـ بلے +

سیّد جان ـ تب نوبہ ہشت یا ہر رُوزہ ؟

شیخ حسن ـ ہر رُوزہ +

سیّد جان ـ گاہے عرق ہم مے کُند ـ یا خیر ؟

شیخ حسن ـ دیرُوز خیلے عرق کردہ بُود +

سیّد جان ـ حالا گُنہ گُنہ[5] اَش بدہید +

---

[1] دماغش تیغ کِشیدہ ـ یعنی اُس کی ناک سُت گئی ہے + [2] چشمش بر آشماں اُفتادہ ـ یعنی اُس کی آنکھیں چھت سے لگ گئی ہیں + [3] لوپ ہایش گود اُفتادہ ـ اُس کے رُخسارے پچک گئے ہیں + [4] دِلش گُلافہ شُد اشت ـ اُس کا دِل ہر وقت متلاتا ہے + [5] گُنہ گُنہ ـ کونین ـ سنکونا بارک جو دیسی کونین کے درخت کی چھال کا سفوف ہے ـ یہ لفظ انگریزی کونین (Quinine) سے مفرس ہے +

شیخ حسن - بلے خوردہ است۔
حالا چیزے بہتر شدہ است۔ مگر
ہنوز بہ کُلی صحت نیافتہ +
سید جان - خدا شفا دہد۔
عجب سر زندہ[1] مردے است +
شیخ حسن - تو امروز در
حرف زدن خیلے دہن را کج
مے کنی ؟
سید جان - آرے -
گوشت پایۂ دندانم ورم
گرفتہ است +
شیخ حسن - دست از
دندانہا چرا بیروں نمے کشی؟
سید جان - دندانہایم از
سرما ترکیدہ است +
شیخ حسن - امروز خیلے
چرت[2] مے زنی +
سید جان - ہمہ شب
بیدار بودہ ام +
شیخ حسن برو بابانِ خدا
ساعتے خواب بکن +
سید جان - خدا حافظ +
شیخ حسن - خدا ترا سلامت
داشتہ باشد +

صحبتِ غسل

میر جعفر - آقا قنبر !
آقا قنبر - بلے آقا +
میر جعفر - دلاک[3] را صدا
بزن کہ سرم را بتراشد +
آقا قنبر - از دم صبح بچہ
کریم را در عقبش[4] فرستادہ ام +
کریم - آقا ! او خودش از
دم صبح حاضر است +
میر جعفر - کجا است +
کریم - پائیں در حیاط
نشستہ است +
میر جعفر - او را بگو بالا بیاید +
آقا قنبر - شما خودتان
پائیں بروید +

---

[1] سرزندہ - بشاش - ہنس مکھ - زندہ دل آدمی + [2] چرت زدن - پینک لینا - اونگھنا + [3] دلاک - حمامی - نائی - حجام + [4] عقب فرستادن - اور عقب رفتن بمعنی بلانا +

میر جعفر - من لُنگ[1] بسته - رخت برکنده[2] - لُخت[3] نشسته ام +

آقا قنبر - مگر شما - ارادۂ غسل مے دارید ؟

میر جعفر - بلے - دلّاک را پیش من بفرست و خودت آب را گرم بکن +

اُستا سلمانی[4] - سلام علیک آقا !

میر جعفر - پیش بیا

اُستا سلمانی - چونه مرا بتراش +

اُستا سلمانی - آقاے مرحوم - پدرتان - خدا ایش بیامرزاد - سبیل را مے تراشید و عجب ریش بلندے میداشت - شما بعکس او چونه[5] را مے تراشید و سبیلها را مے دارید +

میر جعفر - مردکه - تو اظهارِ معرفت را کنار بگذار و کارِ خودت را پیش ببر +

اُستا سلمانی - شنیده ام که پسرِ عموے تان سید رضا چانه[6] را مے تراشد و گونهاش[7] را ریش مے دارد و تقلید اهلِ فرنگ در مے آرد +

میر جعفر - عجب مردکۂ -

---

[1] لُنگ - کھیس - تہ بند - لُنگی + [2] رخت برکنده کپڑے اُتار کر + [3] لُخت - ننگا - برہنہ + [4] اُستا سلمانی - اہلِ ایران اکثر حجاموں کو اِس لقب سے بُلاتے ہیں - جس طرح سے کہ ہندوستان میں حجّام کو خلیفہ کہتے ہیں - اہلِ ولایت اُستا کہتے ہیں اور سلمانی اُن کو اِس لئے کہتے ہیں - کہ حضرت سلمان فارسی رضی اللہ عنہٗ جو ایک جلیلُ القدر صحابی اور حضرت علی رضی اللہ عنہٗ کے بڑے پکّے دوست تھے - اکثر سر مُونڈا کرتے تھے - اِس لئے حجّام لوگ اپنے گروہ کو اُن کی طرف منسوب کرکے سلمانی کہلاتے ہیں + [5] چونہ - ٹھوڑی - در اصل چانہ ہے - اہلِ ایران تغیّرِ لہجہ سے چونہ بولتے ہیں + [6] چانہ تراشیدن - ٹھوڑی مُنڈانا + [7] گونہ - رُخسار - گونہ داشتن - گلمچھے رکھنا +

هرزه گوے هستی ـ ترا باینها چه
سروکار ـ مرد خدا حرف مفت
مزن[1] چانه ام را بتراش +
استا سلمانی ـ آه ـ عموے
شما ـ خدا ایش جنت نصیب کند ـ
چه خوش ریش توپے[2] میداشت +
میرجعفر ـ اگر چونه ام را
مے تراشی بتراش ـ ورنه
برو سر خود بگیر +
استا سلمانی ـ برادر بزرگ
شما را چه شد است که ریشش
را مورچه پے[3] مے زند +
میرجعفر ـ اخ ـ چه قدر
مفت چک و چونه[4] میزنی ـ نگفتم
حرف ول[5] مگو ـ هرزه[6] چاوی
مکن ـ استره بر گیر و ریشم
را بتراش +

استا سلمانی ـ آغا احوط
همین است که ریش یک مشت
و دو انگشت باید که باشد +
میرجعفر ـ مرد که ـ اگر
کسے ریش دارد یا ندارد بتو چه ـ
تو بجهت سر تراشیدن آمده
که از براے وعظ گفتن +
استا سلمانی ـ مے خواهم که
هم سر شما را بتراشم و هم از
مسائل فقیهه شما را حالی کنم ـ
که ریش را بلند باید داشت ـ
و سبیلها را باریک باید تراشید +
میرجعفر ـ اے پدر سوخته ـ
کار رواجی میدارم ـ وقت میگذرد
تو چانه ام را بتراش ـ ازین حرفها
بیفت ورنه صد تا کتره[7] سر
رویت مے شمارم +

[1] حرف مفت ـ بیهوده بات + [2] ریش توپے ـ گنجان یا گهنی ـ گول ـ محرابی ڈاڑهی + [3] ریش مورچه پے ـ خشخاشی ڈاڑهی + [4] چک و چونه زدن ـ بک بک کرنا + [5] حرف ول بیهوده بات + [6] هرزه چاوی کردن ـ مفت کی بکواس کرنا + [7] کتره ـ دشنام ـ گالی گلوج +

اُستا سلمانی - آقا از حرفِ
من جِر[1] چرا میشوی - من پیغام
شریعت را بشما عرض میکنم
کہ ریش تراشیدن بالمرّہ
جائز نیست +

میر جعفر - نفست
بگیر پدر سگ - اگر ایں بار
ہم جلو[2] حرف نمے کشی - ہیچو
مشت بر کلہ ات زنم کہ مغزت
از لولہ[3] دماغت سرا زیر
مے شود +

اُستا سلمانی - آقا من
چہ کردم کہ سرِ من داد[4]
مے زنی - تو خودت مے دانی
کہ ریش تراشیدن کارِ مردم
جلنبر[5] است +

میر جعفر - آقا قنبر!
تبنزو[6] بردار را بگو کہ - ایں
شخص چاروا را بضرب گتک[7]
از در بیروں کشد +

آقا قنبر - مردکہ - شما عجب
عادت کردہ اید - بزیاد گفتن
و اظہارِ معرفت نمودن - پاشو -
سر خود گیر - ورنہ بیک سیلی
ترا ادب مے کنم +

اُستا سلمانی - بہ بخشید -
بشما زحمت دادم - من ایں
مسئلہ را از علماے معتبر
شنیدہ ام کہ ریش تراشیدن
گناہے بزرگ است +

آقا قنبر - (قلو[8] بر پشتش
زدہ) برو شکلِ خود را گم
کن +

اُستا سلمانی - من
خودم مے روم - تو قلو چرا
مے زنی +

آقا قنبر - خفہ[9] شو - تخم خر -
اگر ایں بار حرف مے زنی -

---

[1] جر شدن - کھسیانا ہونا + [2] جلو حرف کشیدن - خاموش رہنا +
[3] لولۂ دماغ - ناک کی کوٹھی + [4] داد زدن - چلانا + [5] جلنبر - لُچا -
بد معاش - لفنگا + [6] تبنز بردار - چوبدار + [7] گتک - سوٹا - لاٹھی -
ہنٹر - ڈنڈا + [8] قلو - لات + [9] خفہ شو - چپ رہ +

سرت را توی مرداب[1] می تپانم[2] +

آشتا سلمانی - (زیرِ لب لُند لُند کنان[3]) من از رُوی نصیحت حرفی گفته ام - بابا ریش را متراش - مرد که مشت و ملنگ سخن مرا پُشتِ گوش انداخت +

آقا قنبر - آقا! آب سرد شده است +

میر جعفر - این توله سگ از صُبح تا بحال نگذاشت بروم فراغت[4] خانه +

آقا قنبر - آب خیلی چائیده[5] شده است +

میر جعفر - لولینم[6] کجا ست؟ تا سر آب[7] رفته زهراب[8] ریخته طهارت کنم +

آقا قنبر - آیا شما امروز کیسه و مشتمال نمکنید؟

میر جعفر - حالا مهلت سر کیسه و مشت مال ندارم +

آقا قنبر - روبینهٔ[9] شیر آب گرم خراب شده است +

میر جعفر - چرا؟ چه شده است +

آقا قنبر - چونکه پیچ و بستش[10] از مس ساخته اند زنگ گرفته بسته شده است +

---

[1] مُرداب - بدررو - موری + [2] تپاندن - گھسیڑنا + [3] لُند لُند - مُنہ میں بڑبڑانا + [4] فراغت خانہ - پاخانہ + [5] چائیدہ - سرد - ٹھنڈک + [6] لولین - لوٹا - بدنا + [7] سرآب - غسل خانہ + [8] زہراب - پیشاب + [9] روبینۂ شیر - پانی نکالنے کی پیچ دار ٹونٹی جو اکثر پیتل کی بناتے ہیں اور براس کاگ کہلاتی ہے - یہ لفظ انگریزی روبی نٹ (Rubinet) سے مفرس ہے - شیر - پانی - ٹونٹی + [10] پیچ و بست - براس کاگ +

میر جعفر - بندهٔ خدا چرا
از برونزی نساختید کہ زنگ
نمی گرفت +
آقا قنبر - چونکہ برونزی[1]
در بازار دستیاب نشد -
ناچار مسی را گرفتیم +
میر جعفر - خیر - تو برو
خمرهٔ[2] آب گرم را بیار کہ
غسل بکنم +
آقا قنبر - آیا - شما امروز
لباس را آلش می کنید ؟
میر جعفر - بلی می کنم
تو ہوله[3] و صابون بمن بده
و رخت برگردانم را بیرون
بکش +

صحبت لباس پوشی

میر جعفر - آقا قنبر!
آقا قنبر - بلی آقا +
میر جعفر - رخت برگردانم
را پیش بیار کہ لباس را
آلش[4] بکنم +
آقا قنبر - آقا! این رخت
برگردانِ[5] شما حاضر است بسم اللہ
لباس را عوض[6] بفرمائید (تبدیل
بفرمائید) (تغییر بدہید) +
میر جعفر - پیراہن کتانم
کجا است +
آقا قنبر - بالای بند آرنجه[7]
آویزان است +

۱ برونزی - پیتل - برنج - یہ لفظ انگریزی برانز (Bronze) سے مفرس ہے - جو برنج سے بنا ہوا معلوم ہوتا ہے +
۲ خمرہ - مٹکا - سبوچہ + ۳ ہولہ - تولیہ - انگوچھا - رومال جس سے بدن خشک کیا جاتا ہے + ۴ آلش - بدلنا +
۵ رخت برگرداں - بدلنے کے کپڑے + ۶ عوض کردن - بدلنا + ۷ بند آرنجہ - الگنی +

میر جعفر - بزیر آورده
تکان[1] داده جلوِ ما زمین بگذار +
آقا قنبر - مگر شما این
قمیص را نمے پوشید ؟
میر جعفر - چونکه خیلے
گشاد[2] و بلند اشت بر قدِ من
راشت نمے آید +
آقا قنبر - شاید که خیاط
باندازهٔ قدِ شما نبریده اشت ؟
میر جعفر - خیاطِ ما برش
خوب نمے داند +
آقا قنبر - این قبای شما
نیز تنگ و کوتاه اشت +
میر جعفر - دکمه[3] و بادگیش[4]
نیز و بخیه[5] اش بد دوخته اشته
آقا قنبر - بلے - این بادگی
قابلِ دکمه نیشته +

میر جعفر - برو از بازار
تکمهٔ دیگر بیار +
آقا قنبر - این زیر جامه
هم چه قدر نا درست اشت -
بشما زیبندگی ندارد +
میر جعفر - نیفه و خشتکِ
این نیز خوب ندوخته اشت +
آقا قنبر - شما امروز زیر جامه
مے پوشید یا پانطلون +
میر جعفر - تو بند[6] در
زیر جامه[7] بکش ما پانطلون
نمے پوشیم +
آقا قنبر - مگر شما پانطلون
نمے دارید ؟
میر جعفر - بلے میدارم +
آقا قنبر - پس در کجا شت؟
میر جعفر - در سارق[8] پیچیده باشد

[1] تکان داده - جھٹک کر + [2] گشاد - ڈھیلا - چوڑا - لانبا + [3] دکمه - تکمہ + [4] بادگی - گھنڈی + [5] بخیه - رگوبیان + [6] بند - ازار بند + [7] زیر جامه - پاجامه + [8] سارق - گٹھڑی - بقچہ +

آقا قنبر - در سارق
رکہ نیست +
میر جعفر - گازر بُردہ باشد
برختِ شور[1] خانہ +
آقا قنبر - از رخت[2] شور -
پُرسان کردہ ام - مے گوید
پیش من نیست +
میر جعفر - پس پیشِ
دقاق[3] باشد +
آقا قنبر - آیا - ایں اوبیک[4]
بر شُما راست مے آید ؟
میر جعفر - خیلے راست
مے آید +
آقا قنبر - پخہ ایں قدرے
پارہ شُد اشت +
میر جعفر - آں رِشتہ و
سوزن بگیر و بخہ اش را
بدوز +
آقا قنبر - دامنِ ایں نیز
چاک شُد اشت +

میر جعفر - بگذار - خیاط
خُودش دُرُست بکُند +
آقا قنبر - ایں ارخالقِ
نیم تنۂ[5] شُما چہ خُوب ساختہ
اشت رکہ قرینہ[6] ندارد +
میر جعفر - بلے - تازہ
فرمائش دادہ . تُو دم خیاط
را ایں را بہ ماشین[7] دوختہ اشت +
آقا قنبر - بر شُما خیلے
زیبندگی مے دارد +
میر جعفر - تو ایں را
تو سے سارق پیچیدہ نگاہدار
رکہ رُوزِ عید خواہم پوشید +
آقا قنبر - پس حالا
رچہ خواہید پوشید ؟
میر جعفر - حالا سرداری[8]
خزم را خواہم پوشید +
آقا قنبر - آیا ایں جبۂ
ماہوت را نخواہید پوشید ؟
میر جعفر - نخواہم پوشید +

[1] رختِ شور خانہ - دھوبیوں کا گھاٹ + [2] رختِ شور - دھوبی +
[3] دقاق - کُندی گر + [4] اوبیک - اچکن + [5] ارخالق نیم تنہ - کوٹ + [6] قرینہ
ندارد - یعنی مثل نہیں رکھتا + [7] ماشین - مشین - کل + [8] سرداری خز - خز کا لبادہ +

گر تو این را خوب تکان
بده تا از گرد پاک شود +
آقا قنبر — خیلے
گرد آلود است — بتکاندن
پاک نمی شود +
میر جعفر — برو آن
ماهوت پاک کن[1] را بگیر
و این پتو را نیز از گرد
پاک کن +
آقا قنبر — این شال
ترمه[2] را بید[3] زده است +
میر جعفر — پیش
رفوگر ببر تا داغ[4] دوزی
بکند +
آقا قنبر — این قدیفه را
چه کنم +
میر جعفر — پیش دقاق
ببر +

آقا قنبر — این کالاهای
شستنی را چه کنم +
میر جعفر — اینها را
خره[5] بنه — بوقت فرصت برخت
شور بسپار +
آقا قنبر — دستمال سفید
شما چرک شده است +
میر جعفر — این دستمال
سفید و آن دستمال گلی — هر دو
را بآب بکش[6] +
آقا قنبر — شما این دستمال
مشکی را بگیرید — من این
کالاها را برخت شور سپرده
بیایم +
میر جعفر — نه برو — اما
خالیش کن که کالاهای ما را
مفروز کرده[7] (رسوا کرده) بگذارد
تا بنیاد آلش نکند +

[1] ماهوت پاک کن — برش + [2] شال ترمه — سنجاف دار —
حاشیه دار — ڈوره دار + [3] بید زده است — کیڑا لگ گیا ہے +
[4] داغ دوزی — رفو + [5] خره — ڈھیر — جمع — انبار — خره بنه —
ڈھیر یا جمع کر رکھ + [6] بآب بکش — دھو ڈال + [7] مفروز کرده —
جدا کرکے — رسوا کرده کے بھی یہی معنی ہیں +

آقا قنبر - آقا یک ازخالق
را بمن ہم ارزانی بفرمائید
خنکی بجانِ من بدمے
بخشید +
میر جعفر - برو خیاط را
صدا بزن یک ازخالق چلواری
واسئہ تو بدوزد +
آقا قنبر - آقا من
رختِ تنک[1] نمے خواہم -
برائے من رختہائے گندہ
زیبا شت +
میر جعفر - برو لائے[2] اورا
از پنبہ آگندہ بکن +
آقا قنبر - ایں توپ اطلس
خیلے قشنگ است - بجہتِ
سوگلی خودِ تاں ازیں یک نیم تنہ
نسازید ؟
میر جعفر - من یک نیم تنہ
آبی زری کہ دکمہ اش از
طلا شت از برائے او تازہ
فرمائش دادہ ام +

آقا قنبر - شما واسئہ
آقا زادہ - چیزے فرمائش
ندادہ اید ؟
میر جعفر - خوب بیادم
دادی - برو از بزاز طاقئہ
ماہوت دیرُوزہ را بیار +
آقا قنبر - آقا ایں طاقئہ
ماہوت گلدوزہ حاضر است +
میر جعفر - ایں خود
دگر طاقہ است - آں طاقئہ
دیروزہ کہ ما دیدہ بودیم
چہ شد ؟
آقا قنبر - بزازِ دغل پیشہ
آں را جازدہ[3] است +
میر جعفر - کالائے بہ
ایں خاوندش - برو ایں را
رد کن و بگو کہ ما ایں را
نمے خواہیم +
آقا قنبر - ایں ہم
چنداں بد نیست - قماش خوب
مے دارد +

---

[1] رختِ تنک - ہلکے پتلے کپڑے + [2] لائے - درمیان - اندر - زیچ بیں + [3] جا زدن - بدل دینا +

میر جعفر۔ اگرچہ قماش
خوب ہم واشتہ باشد۔مگر نمیخریم +
آقا قنبر۔ چوخوئ کہ شما
دیروز فرمائش دادہ بودید حاضر است +
میر جعفر۔ پیش بیار کہ
بخیہ اش را بہ بینیم +
آقا قنبر۔ بہ بہ۔ دستش
مریزاد چہ قدر خوب دوخت است +
میر جعفر۔ این توپ
اطلس را ہم باو بدہ کہ
واسطۂ عیالِ ما یک نیم تنہ
بسازد +
آقا قنبر۔ آقا! حسن ویردی۔
دم در ایستادہ انتظارِ شما میکشد +
میر جعفر۔ برو تو پاے[1]
پلہ[2] پذیرائی کن و در اطاق
پذیرائی بنشاں من جوراب
پوشیدہ مے آیم +

آقا قنبر۔ آقا! شما
این جوراب ساقہ بلند را
نمے گیرید؟
میر جعفر۔ بلے۔
مے گیرم۔ جوراب[3] بلند من
پیش بیار +
آقا قنبر۔ آقا شما
پاتاوہ[4] خود را چہ کردہ اید؟
میر جعفر۔ بہ برادرِ خود
بخشیدہ ام +
آقا قنبر۔ شما امروز
کفش در پا مے کنید یا
چکمہ؟
میر جعفر۔ من چکمہ ساقہ
بلند درپا خواہم کرد +
آقا قنبر۔ آقا حسن ویردی
مے گوید۔ من تا کے انتظارِ
شما مے کشم۔ شما زود تر

---

[1] پاے پلہ۔ زینہ کے نیچے۔ پا۔ محاورہ ہے نیچے کے معنے ہیں چنانچہ پاے پردہ۔ یعنی پردہ کے نیچے + [2] اطاق پذیرائی۔ ملاقات کا کمرہ۔ بیرونی درجہ + [3] جوراب بلند۔ گیٹس۔ رفینا +
[4] پاتاوہ۔ یا۔ پاتابہ +

تشریف بیارید - کارِ واجبی
دارم +
میر جعفر - بگو یک دقیقه
صبر کند - تا کلیجه[1] ام را بپوشم
ریشم را شانه کنم مے آیم +
آقا قنبر - چشم بد دور
ایں کلاه بسرِ شما چه قدر
زیبندگی دارد +
میر جعفر - آں آئینه را
بیار و پیش روے من بگذار +
آقا قنبر - ایں منگوله[2]
کلاهِ شما چه قدر باین کلاه
زیبندگی میدارد +
میر جعفر - خیلے خوب بیادم
دادی - ما را در مسجدِ جامع
رفتن است بیار آں عمامه
را بسر به پیچیم +
آقا قنبر - دستکشہائے[3] شما
کجا ست +

میر جعفر - توے دستم است +
آقا قنبر - آیا شاید شما
امروز بگردش نه میروید ؟
میر جعفر - بلے - بعد از
نماز بسیر و گردش مے رویم +

صحبتِ حوادث و اِستخبار

مشتاق - آیا ہیچ خبرے
مفید نیست ؟ (آیا ہیچ فائده مند
خبرے نیست ؟)
مهرجان - اصلاً - خبرے
لائقِ اندراجِ روزنامه[4] نیست +
مشتاق - ملّا شیدا ! شما هم
از حوادث چیزے نمیدانید ؟
شیدا - ما از حوادث
چیزے نمیدانیم +
مشتاق - ناصر جان آقا !
شما هم چیزے نشنیده اید ؟

[1] کلیجه - دراز کوٹ - جو کہ زانو سے نیچے تک ہوتا ہے +
[2] منگوله - ٹوپی کا پھندنا - طرّه + [3] دستکش - دستانه + [4] روزنامه - اخبار - روزنامه نویس - اخبار نویس +

ناصر جان - ما چیزے
نشنیدہ ایم - اگر شما چیزے
شنیدہ اید بفرمائید ؟
مشتاق - ما ہیچ شنیدہ ایم -
شما ایں را شنیدہ اید یا نہ ؟
شیدا - ما ایں را خیلے
وقت است شنیدہ ایم +
مشتاق - آیا ایں خبر
تازہ نیست ؟
شیدا - ایں خبر خیلے
کہنہ است +

احتمال و شک

مشتاق - آیا ایں احتمال
دارد ؟
ناصر جان - چرا احتمال
ندارد +
مشتاق - تلغراف[1] فیکر -
تربیون[2] چھاپ زدہ است -
وقوعش ممکن است +

شیدا - ممکن نیست +
مشتاق - و آنچہ روزنامہ
اودھ اخبار[3] مے نگارد - صورتِ
امکان میدارد ؟
ناصر جان - چرا امکان
ندارد ؟

تعجب

مشتاق - من ازیں تعجب
مے کنم +
شیدا - ہیچ جاے تعجب
نیست +
مشتاق - آیا ایں عجیب
نیست ؟
شیدا - ایں ہرگز عجیب
نیست +
مشتاق - مرا خیلے شگفت
مے آید +
شیدا - ما را ہیچ شگفت
نمے آید +

[1] تلغراف - یا تلگراف - تار برقی - یہ لفظ انگریزی ٹیلیگراف (Telegraph) سے معرب اور مفرس ہے + [2] تربیون - نام اخبار + [3] اودھ اخبار - نام اخبار +

تصدیق و انکار

مُشتاق - آیا - ایں راست است؟ (ایں صحیح است؟) (ایں تحقیق است)؟ (ایں محقق است)؟ (ایں ثبوت است؟

ناصر جان - بلے - ایں امر راست است +

مُشتاق - شما - ایں را باور مے کنید؟

شیدا - ما ایں را باور مے کنیم +

مُشتاق - آیا آنچہ میگوئید - محقق مے دانید؟

شیدا - ما محقق مے دانیم +

ناصر جان - شما خودتاں[1] ایں را تحقیق کردہ اید یا دیگرے؟

شیدا - من ایں را خود تحقیق کردہ ام +

مُشتاق - بخیال من ایں امر غلط است (بیہودہ است) (دروغ است) - (بہتان است) (افترا است) خیلے نقل[2] دارد +

شیدا - ہرگز غلط نیست +

مُشتاق - کہ ایں را تصدیق مے کند؟

شیدا - خیلے کساں تصدیق مے کنند؟

مُشتاق - کہ تصدیق مے کند؟

شیدا - ہرجان تصدیق مے کند +

غصہ و اندوہ

منصور - آیا شما غمگیں ہستید؟

---

[1] خودتاں - لفظ تاں ضمیر مخاطب کی اختصاراً جمع ہے - یعنی خود آپ یا خود تم + [2] نقل دارد - یعنی عجائب ہے +

ناصر - من خیلے (بسیار)
(از حد زیاد) - غمناک هستم -
(مغموم) - (متفکر) - (اندوهگین)
هستم +
منصور - شما چرا
غمگین هستید؟ (تکدر طبع شما
را چرا است) +
ناصر - چونکه من این را
گم کرده ام +
منصور - آیا باعث رنجیدن
شما همین است؟
ناصر - بلے باعث (رنجیدن
من) رنجیدنم همین است +
منصور - شما چنین
اندوهناک (دلگیر[١]) نشوید
(مشوید) +
ناصر - چگونه (چسان)
(چه طور) من پریشان
نشوم؟
منصور - شما - هیچ فکر
نکنید (دست پاچه[٢] نشوید)
خود پیدا مے شود +
ناصر - تا وقتیکه پیدا
نشود - دل من وا نمیگردد[٣] +
منصور - شما خاطر جمع
باشید - من آن را پیدا کرده
بشما مے دهم +
ناصر - خیلے مهربانی جناب
در حق حقیر باشد +
منصور - هیچ جائے
مهربانی نیست - آدم بکار
آدم مے خورد +
ناصر - خدا شما را
سلامت داشته باشد که همیشه
نزد دل مرا دلداری مے کنید +

مشورت

ناصر - حالا تدبیر چیست؟
(چه باید کرد) (چه کنم)؟
(چه کار کنم)؟ - (چه راه

---

١ دلگیر - غمناک - پریشان + ٢ دست پاچه شدن - گھبرانا +
٣ دل وا گردیدن - طبیعت کا خوش ہونا +

باید گرفت)؟ (چه کار باید کرد؟)
(چگونه مے شود)؟
منصور - چرا - چه
شده است ؟
ناصر - چه میخواهید شود -
سنگ آمد و سخت آمد +
منصور - بفرمائید -
چه کارے سرتان آمده است؟
ناصر - کارے سرمن آمده است
که مگو و مپرس +
منصور - پس فکرِ شما
چیست ؟
ناصر - من در حیرتِ
بزرگ افتاده ام - نمے دانم
که سرم کدام بالین است +
منصور - آخر دریں امر
چه فکر و اندیشه مے کنید ؟
ناصر - حالا فکرم این است
که چارهٔ سرِ خودم را بکنم +
منصور - شما چندان
دلگیر نشوید - پیش آمد کار
بخیر است +

ناصر - من دریں کار مات
مانده ام (واله شده ام)
(حیران شده ام) +
منصور - پس آخر دریں
امر رائے تان چیست ؟
ناصر - رائے من منحصر
بر رائے شما است - شما
دردِلم را وارسی بکنید و
راهے پیشِ پایم بگذارید که
آن طور بکنم +
منصور - از دستِ ما
چه بر مے آید ؟
ناصر - از دستِ شما همه
کار بر مے آید +
منصور - بخیالِ من ایں
کار چنداں اشکالے نمیدارد +
ناصر - پیشِ شما ندارد -
پیشِ من خیلے تو در تو و درهم شده است
منصور - اوّل از رائے
و اندیشهٔ تان مرا حالی[1]
بفرمائید - پس من عرض
مے کنم +

[1] حالی کردن - خبردار کرنا - آگاہ کرنا +

ناصر- من تشنهٔ حرف شما
اول بفرمائید +
منصور- راے من
این است +
ناصر- بارک الله راے
شما صواب است- راے
من نیز ہمچوں راے
شما ست +

آداب مصاحبت اہلِ ایران

میرزا- مردم ایران از
شاه و گدا- حرمتِ مادر و
پدر و استاد و بزرگاں را
خیلے منظور نظر مے دارند-
و اگر خلافِ قاعده عمل آرند
مطعون و لائقِ ملامت میشوند-
در حضور پدر و مادر نمے نشینند
مگر بدو زانو- و پیشِ کہن سالاں
حتے برادرِ بزرگ قلیان
میل نمے نمایند- بے جراب
و قبا و ارخالق و کمربند و
بالا پوش از خانه بدر نمے آیند-
بلکه ہنگام رفتن بخدمتِ صاحب
منصبان و حکام واجب است
دست در آستینِ جبه داخل
کرده باشند +
اہلِ ولایت دعوت و
مہمانی را بکثرت دوست میدارند-
چوں آشنا و بیگانه واردِ خانه
شود- اگر وقتِ ماحضر باشد
طعام پیشِ رویش گذارند-
و الا میوه و شیرینی مضائقه
نه دارند- گویند اگر چنیں
نشود ملاقاتِ مرده ها آمد و
رفت سرِ قبرستان مے ماند-
در مجمعِ ایشاں اگر کسے آب
مے خورد- حاضراں رخطاب
مے نمایند "عافیت باشد"-
شخصِ مقابل "عافیتِ شما بخیر" میگوید
اگر شخصے صنعتِ خود را بحضرات
نشاں دہد- ناظر مے گوید بہ بہ
ماشاء الله دستِ شما مریزاد یا
انشاء الله دستِ شما درد
نکند- چوں بیکدیگر قلیان

یا فنجانِ قہوہ و چلے تواضع
مے کنند۔ مے گویند خدا حافظِ
شما، و چوں از خدمتِ کسے
اجازتِ رفتن خواہند رفعِ
زحمت یا تخفیفِ تصدیع،
بر زباں مے آرند۔ و ہنگامیکہ
برخاستہ عزمِ رفتن مے کنند۔
مے گویند۔ سایہ عالی زیاد۔
یا۔ سایۂ شما کم نشود۔ یا۔
خدا حافظِ شما باشد۔ یا۔ لطفِ
عالی زیاد۔ یا۔ لطفِ شما
کم نشود۔ و اگر از کسے
راضی و خوشنود شوند شکر
کنند۔ عافیتِ شما بخیر۔
یا خدا پدرت را بیامرزاد
بر زباں مے آرند۔ و اگر
کسے بخانۂ ایشاں در آید
بالفاظِ خیر مقدم۔ خوش آمدید
صفا آوردید۔ مشرف فرمودید
خطاب مے نمایند۔ ازیں
قبیل بسیار قواعد و الفاظِ
متعلقۂ صحبت و ملاقات
مقرر اند کہ وقوف و عمل

برآں در موقع و محل خودش
واجب و لازم شمارند و
اگر کسے ترک دہد او را
بے ادب و دیوانہ و سر خود
بالا برآمدہ و صحرائی و شتر
بے مہار خوانند +

رہبر۔ از جنابِ سرکار
بسیار مسرور و خوش وقت
شدم کہ بندہ را از آدابِ
مصاحبتِ اہلِ ایران حالی
فرمودید +

رہبر زا۔ حالا خدا حافظ +

رہبر۔ باز کے ملاقات نصیب
خواہد شد +

رہبر زا۔ انشاء اللہ۔
اگر از مدرسہ فرصت بگیرم
بیاورم۔ پس ازیں نیز شرفیابِ
خدمت شدہ بدیدنِ دیدارِ
جناب مبتہج خواہم شد +

رہبر۔ یک دقیقۂ دیگر
صبر بفرمائید و یک فنجانِ
قہوہ نوش کنید +

رہبر زا۔ حالا دیلم بفرمائید

که وقت مدرسه مے گذرد +
رهبر - فی امان الله -
شما را بخدا مے سپارم +

خفتن و خوابیدن

حسن علی - علی حسن!
تو این وقت در حیاط ایستاده
چه مے کنی؟
علی حسن - من چیزے
نمے کنم +
حسن علی - برو در
را چفت[1] کرده بیا +
علی حسن - دماغهٔ[2] این
درب شکسته است +
حسن علی - از پیشتر
شکسته بود +

علی حسن - این پاشنهٔ[3]
درب را که بُرید است؟
حسن علی - دزد
بُرید است +
علی حسن - چهارچوب[4]
دهلیزش را هم برکنده است +
حسن علی - شاید این
را هم برائے پچیو[5]
برکنده باشد +
علی حسن - این
درب چفت و ریزه[6]
هم نے دارد +
حسن علی - شاید که
این را هم بریده باشد +
علی حسن - آیا پستو[7] را
پردهٔ کشاکش[8] بیاویزم؟
حسن علی - تو این پردهٔ

۱ چفت - دروازہ بند کرنے کا کھٹکہ + ۲ دماغهٔ درب - دروازہ
کی پینی + ۳ پاشنهٔ درب - دروازہ کی چولیں + ۴ چہار چوب -
چوکھٹ + ۵ پچیو - چوری کرنا + ۶ ریزہ - چٹخنی - کھٹکا
کواڑ میں لگانے کا - جس سے دروازہ بند کرتے ہیں - چفت و
ریزہ - کنڈی اور کھٹکا + ۷ پستو - کوٹھڑی - اندر کا دالان - حجرہ +
۸ پردہ کشاکش - دروازوں میں لٹکانے کا پردہ +

زنبوری را بیاورید که پشه ها
ایذا اش رساند +
علی حسن - شاید که
درین خانه پشه ها زیاد
هستند ؟
حسن علی - پشه[1] و
کک[2] و شپشک[3] و شپش[4]
و رشک[5] سائر موذیات
درین شهر زیاد هست +
علی حسن - از دیر چراغ
کور کور می سوزد +
حسن علی - فتیله[6] اش
را بر کن و به آتشگیر گلش
را بگیر +
علی حسن - نمی دانم
آتشگیر در کجا هست +

حسن علی - مرد خدا
اگر آتشگیر پیدا نیست تو
گلش را با انبر[7] نمی توانی
بگرفت +
علی حسن - در چراغ
روغن هم نیست +
حسن علی - شیشهٔ
روغن از طاقچه بگیر و روغن
بینداز +
علی حسن - در بطری
هم روغن نمانده است اگر
بفرمائید این لالهٔ دیوارکوب[8]
را روشن بکنم +
حسن علی - یک بیل
کبریت فرنگی را بکش - و
این لنتر[9] فرشی را با آن

۱ پشه - مچھر + ۲ کک - پسو + ۳ شپشک - کھٹمل +
۴ شپش - جوں + ۵ رشک - لیکھ + ۶ فتیله اش
را بر کن - یعنی اس کی بتی اکسا دو + ۷ انبر - دستپناه
چمٹا - آتشگیر + ۸ دیوار کوب - لیمپ دیوار گیر +
۹ لنتر - لالٹین یه لفظ انگریزی لین ٹرن (Lantern)
سے مفرس ہے +

لنپاے[1] بِلوری را بیفروز +

علی حسن - من ایں
چراغِ دگلی را باد طاقِ خود
مے برم +

حسن علی - تو ایں
چراغِ دگلی را فوت کن[2] -
اگر مے خواہی آں پی سوز[3]
را یا آں لالہ[4] را با طاقِ
خود ببر +

علی حسن - مگر شما
ارادۂ خواب مے دارید ؟

حسن علی - بلے -
رختِ خوابم[5] را تکاں دادہ
رُوے تخت[6] بیندازید کہ دراز
بکشم +

علی حسن - امشب
خیلے خنکی است آیا شما لحاف
نخواہید گرفت +

حسن علی - بلے میگیرم
تو تُشک را انداختہ بالش
را در زیر سرِ من بگذار و
لحاف را پائیں[7] بماں +

علی حسن - ایں پُشتی[8]
را بکجا بگذارم ؟

حسن علی - رُوے قالین
بگذار مگر ہوش کن
ریزپاش[9] مرا زیر و زبر
نزنی +

علی حسن - شما امشب
خیلے چُرت[10] مے زنید ؟

حسن علی - چشمم گرم[11]
مے شد کہ تو مرا از خواب
برآوردی +

علی حسن - بلے دو پاس

---

[1] لنپا - لیمپ (Lamp) + [2] فوت کن - یعنی پھونک سے بجھا دے + [3] پی سوز - فتیلہ سوز - موم بتی جلانے کا آلہ + [4] لالہ - لنتر - لالٹین - فانوس + [5] رختِ خواب بستر + [6] تخت - کوچ یا چارپائی + [7] پائیں - پائنتی + [8] پشتی - تکیہ - گاؤ تکیہ + [9] ریزپاش - اوڑھنا - بچھونا + [10] چرت - پینک - اونگھ + [11] چشم گرم شدن - آنکھ لگ جانا - قدرے سو جانا +

از شب گذشته اشت +
حسن علی - برو لنگرِ[1]
در را پیش کن - تو ہم دراز
بکش +

متفرق گفتگو

سنجر شاہ - بچۂ کریم !
کریم - بلے صاحب
سنجر شاہ - کجائی -
(کجا ہستی) +
کریم - اینجایم آقا !
توئے آشپز خانہ +
سنجر شاہ - آنجا چہ
مے کنی ؟
کریم - از براے شما
قہوہ جوش پختہ مے کنم +
سنجر شاہ - مگر امروزہ
اطاق را جاروب کشیدۂ ؟
کریم - آقا - الآن
مے کشم +
سنجر شاہ - برخیز و
آب گندک[2] پاشیدہ اطاق را
صفا بکش +
کریم - بچشم +
سنجر شاہ - مگر ہوش
کن زمین را شل[3] نکنی -
و این چلیک[4] ہاے ریاحین
را از قطار بگذاشتہ آب بریز +
کریم - تا حال - آبکش[5]
آب نیاوردہ اشت +
سنجر شاہ - برو خودت
از چاہ آب بکش +

---

[1] لنگۂ در را پیش کن - کواڑ بھیڑ دے + [2] آب گندک - چھڑکاؤ + [3] شل - کیچڑ + [4] چلیک - گملہ - جس میں درخت یا بوٹے لگاتے ہیں - یہ لفظ انگریزی چیلک (Chalice) سے مفرس ہے + [5] آبکش سقا - بہشتی +

کریم - من - دم صبح
برائے آب بر لبِ چاہ
رفتہ بودم دلو نبود - ناچار
پس آمدم +
سنجر شاہ - ببیں تو سے
خمرہ[1] آب ہست یا نہ ؟
کریم - بلے ہست -
مگر آبگردان[2] پیشِ دواتگر[3]
است +
سنجر شاہ - شب چرا از
پیشِ دواتگر نیاوردی ؟
کریم - او بغیر از پیسہ
گرفتن نمے دہد +
سنجر شاہ - ایں روپیہ
بگیر و از بازار پیسہ بیار +
کریم - ہنوز صرّاف دکان
را نکشاد است +
سنجر شاہ - پیشِ بقّال
ببر - ہشت آنہ را روغن

بستاں و ہشت آنہ را پیسہ
بیار +
کریم - روپیہ قلب است
بقّال نمے گیرد +
سنجر شاہ - قطعی حلبی مرا
بیار کہ شرا[4] پولِ کاغذی
بدہم +
کریم - تا وقتیکہ من
سودا از بازار مے آرم آتش
افسردہ مے شود +
سنجر شاہ - تو زغال
و ابرُ - د سماور را پیشِ من
بیار - و یک میل کبریت
فرنگی و منقل بمن بدہ کہ
آتش را بیفروزم +
کریم - ایں ہمہ سامان
حاضر ہست +
سنجر شاہ - ابرُ کوچک
را چہ کردی ؟

[1] خمرہ - مٹکا - سبوچہ - ٹھلیا - گھڑا - خم + [2] آبگردان - ڈونگا +
[3] دواتگر - مسگر - تانبا اور پیتل وغیرہ کے ظرف میں جوڑ لگانے والا
یا ریزہ کا کام کرنے والا - کسیرا - ڈھیلر + [4] پولِ کاغذی - نوٹ +

گرِہم - با سرِ قلیاں بستہ کردہ ام +

سنجر شاہ - خیر تو اوّل از ہمہ کارہا مفرّش را تکان بدہ و پُشتی رُو بیش بگذار کہ نشستہ کتاب را مُطالعہ کُنم +

بازیچۂ اطفال

مُلّا فرُقان - نظیر بیگ! برادرِ کوچکِ تو کُجا است؟

نظیر بیگ - توئے ننو[1] اُفتادہ خواب مے کُند +

مُلّا فرُقان - بیدار کہ او را ماچ[2] مے کُنم +

نظیر بیگ - وقتیکہ از خواب بیدار مے شود پیشِ شُما مے آرم +

مُلّا فرُقان - برادرِ بزُرگِ تو الحال در چہ کار است؟

نظیر بیگ - بالاے بام رفتہ - بادِ بادک[3] را ہوا کردہ است +

مُلّا فرُقان - چرا با بچہا تُوبہ[4] بازی نمے کُند؟

نظیر بیگ - شب با بچہا سرمامک[5] مے باخت پسرِ معصوم او را قاوزدِ او ہم داد[6] طلب گردید - ہر دو باہم دشت و یخہ[7] شُدند و مثلِ قوچہاے[8] جنگی باہم کلّہ مے زدند[9] - آقا داعیِٔ ما درمیانِ اُفتادہ

---

[1] ننو - یا ننی - پالنا - پنگوڑا - ہنڈولا + [2] ماچ - بوسہ - چُمّا - چُوما +
[3] باد بادک - کاغذِ باد کنکوّا - پتنگ - تُکّل - گُڈّی + [4] تُوبہ - گیند +
[5] سرمامک - ایک کھیل ہے جس کو ہندی میں آنکھ مچوّل کہتے ہیں + [6] داد طلب شُدن - حوصلہ کرنا - مُقابلہ کرنا - کِسی کی لڑائی پر آمادہ ہونا + [7] دشت و یخہ شُدن - دست و گریبان ہونا - لڑنا + [8] قوچ - مینڈھا + [9] کلّہ زدن - ٹکّریں لڑنا +

ہر دو را از ہم[۱] سوا کرد۔ پدرم گُفت شُما بجا بازی مکنید۔ ازیں رجہت او تنہا بازی مے کند +

مُلّا قُزقان ۔ پسرِ عمّوت چرا او را قلو زدہ بُود ؟

نظیر بیگ ۔ چُونکہ او در بازی خیلے شوخی و شیطانی مے کرد ۔ ازیں رجہت پسرِ عمّوم سیلی[۲] بر رُوبش کشید و پُشتِ سرش سرچنگی[۳] زد +

مُلّا قُزقان ۔ چہ شیطانی مے کرد +

نظیر بیگ ۔ گاہے تقلید[۴] کسے را بُرمے آورد گاہے کسے را نشکنجے[۵] مے گرفت و گاہے کسے را تلنگے[۶] مے زد +

مُلّا قُزقان ۔ بلے ۔ مادرش خیلے ہار[۷] کرد است +

نظیر بیگ ۔ الآن او بگفتۂ پدر و مادر نماند است +

مُلّا قُزقان ۔ ایں گوشہ چوغہ ات را چہ طور سوختۂ ؟

نظیر بیگ ۔ شب آتشبازی مے کردم ۔ قلم زرچک[۸] توے دستم بُود ۔ گُلش اُفتاد ۔ دامنم گرفت +

مُلّا قُزقان ۔ سرِ انگُشتت را ہم آبلہ اُفتاد است +

---

۱ از ہم سوا کردن ۔ ایک کو دُوسرے سے علحدہ کرنا + ۲ سیلی ۔ تھپڑ ۔ سیلی کشیدن ۔ تھپڑ مارنا + ۳ سرچنگی ۔ دھول چپت ۔ پُشتِ سر ۔ گُدّی ۔ پُشت سر سرچنگی زدن ۔ گُدّی پر دھول یا چپت مارنا + ۴ تقلید آوردن ۔ مُنہ چڑانا ۔ نقل کرنا + ۵ نشکنج گرفتن ۔ چُٹکی لینا + ۶ تلنگ زدن ۔ اُنگلی سے مارنا + ۷ ہار کردن ۔ سر چڑھانا + ۸ قلم زرچک ۔ مہتابی ۔ آتشبازی کی پھلجھڑی +

نظیر بیگ - انار را
با مہتاب آتش مے دادم
ترقہ[1] توے دستم آتش گرفتہ
ترکید و نر انگشت و انگشتِ
میانہ و انگشتِ کوچکم را
داغ[2] زد +
ملّا فرقان - حالا کہ
دستت ہم سوخت و دامنت
ہم آتش[3] گرفت از این چنین
بازیہا توبہ ہم کردۂ یا نہ ؟
نظیر بیگ - من خیلے[4]
توبہ کردہ ام +
ملّا فرقان - زنہار
من بعد در پسِ این کارہا
نگردی +
نظیر بیگ - انشاء اللہ
تا زندہ ام دست بہیچ بازی
نخواہم زد +
ملّا فرقان - دریں روزہا
آقا دائی تو چہ کار میکند ؟
نظیر بیگ - ہمہ روز
در خانہ خوابیدہ[5] است +
ملّا فرقان - آخر
چیزے کار و بار ہم
مے کند یا بیہودہ صرف اوقات
مے کند +
نظیر بیگ - بلے میکند +
ملّا فرقان - چہ میکند ؟
نظیر - بودنہ[6] بازی میکند -
شطرنج مے بازد - قمار
مے بازد - خروسہا را
مے جنگاند - قوچہا را مے پرورد

[1] ترقہ - آتشبازی کا پٹاخہ - اور بندوق کی ٹوپی کو بھی ترقہ ہی کہتے ہیں + [2] داغ زدن - داغ لگ جانا + [3] آتش گرفتن - آگ لگ جانا + [4] خیلے - آج کل اہلِ ایران لفظ بسیار کی جگہ بولتے ہیں - یعنی بہت + [5] خوابیدہ - اہلِ ایران کے محاورے میں بیٹھے رہنے کو بھی کہتے ہیں - جیسے کہ آں مرغ روے تخم خوابیدہ است + [6] بودنہ - بٹیر - بودنہ بازی - بٹیر بازی +

میموں و[1] خرس را بازی
مے دہد - دیگر از دستش
چہ بر مے آید +

ملا فرقان - گاہے
در زور خانہ[2] ہم مے روَد
یا خیر؟

نظیر بیگ - در خانہ
میل گردانی[3] و شنو[4] میکند +

شکار

طرہ باز خاں - بیائید
از سپہ سالار[5] - رخصت گرفتہ
یک دقیقہ دریں پرکہا[6] شکار
بکنیم +

سرباز خاں - خیلے خوب
بیائید - یک خردہ دل
وا کنیم این طولہ[7] شکاری را
ہم ہمراہ مے بریم +

طرہ باز خاں - تفنگ سوزنی[8]
شما کجا است؟

سرباز خاں - آ - ما آن
را در قورخانہ[9] فراموش کردیم -

[1] میموں و خرس بازی مے دہد - یعنی بندر اور ریچھ نچاتا ہے +
[2] زور خانہ - پہلوانوں کا اکھاڑہ - کسرت کرنے کی جگہ +
[3] میل - مگدر - موگری - میل گردانی - مگدر ہلانے - موگری پھیرنا +
[4] شنو ڈنڈ نکالنا - ڈنڈ پیلنا + [5] سپہ سالار - فوج کا جنرل +
[6] پرک - رمنا - شکار گاہ - یہ لفظ انگریزی پارک (Park) سے
مفرس ہے + [7] طولہ شکاری - چھوٹی قسم کا کتا یعنی فاکسونڈ
کتا جو شکار کی بو پر جا کر شکار کو تلاش کر لیتا ہے +
[8] تفنگ سوزنی - نیڈل گن - بریچ لوڈر - یعنی پیچھے سے بھرنے
کی بندوق - جس کا گھوڑا باہر نکلا ہوا نظر نہیں آتا - اور نپل
کی جگہ اس میں ایک سوئی جیسی ہوتی ہے - لبلبی دبانے سے
گھوڑا اس سوئی پر گرتا ہے اور سوئی کی دوسری نوک کارتوس
کے پٹاخے پر پڑتی ہے + [9] قورخانہ - اسلحہ خانہ - ہتھیاروں کا میگزین +

اِیں تفنگِ ڈنگی و کمانِ گروہہ[1]
را با خود برداشتہ آوردیم +
طرّہ باز خاں - تفنگِ[2] دیگے
تاں کجا اشت - بما بِنشاں
بِدِہید ؟
سرباز خاں - اِیں اشت
بہ بِبینید +
طرّہ باز خاں - شاید لولہ[3]
ترک[4] خوردہ اشت ؟ اِیں بچّہ
دردِ[5] شما بر میخورد +
سرباز خاں - نہ خیر
شکستہ نیشت +

طرّہ باز خاں - خیر -
قدرے بِچار پارہ[6] بما بِدہید
کہ آں آہو برہ را بزنیم +
سرباز خاں - او از منزلِ
ساچمہ[7] دور اشت +
طرّہ باز خاں - باز بِروید
از یوزباشی[8] تفنگ گلولہ زنی
را بیارید +
سرباز خاں - بِگیرید
اِیں تفنگِ گلولہ[9] زنی ہم
حاضر اشت +
طرّہ باز خاں - یک

[1] کمانِ گروہہ - غلیل + [2] تفنگِ ڈنگی - پتّھر کلا - چقماق دار بندوق + [3] لولہ تفنگ - بندوق کی نال + [4] ترک - درز - دڑاڑ - شگاف - ترک خوردن - پھٹ جانا + [5] بچّہ دردِ شما بر میخورد - یہ ایک محاورہ ہے - یعنی تمھارے کس کام آئیگی یا کس مطلب کی ہے + [6] چہار پارہ - چھرّہ - بندوق کا گراب + [7] منزلِ ساچمہ - چھرّے کی مار کی جگہ - بندوق سے نکل کر جس مقام پر چھرّہ کام دے سکے + [8] یوزباشی پلٹن کا صوبے دار - یوز ترکی میں سو کو کہتے ہیں - یعنی سو آدمیوں کا افسر + [9] تفنگ گلولہ زنی - گولی مارنے کی بندوق +

تفنگ[1] و نزقہ بما بدہید +

سرباز خاں - سر آنکھو۔

قراول[2] رفتہ تیر بیندازید +

ٹھرّہ باز خاں - بندوق سر مے کنند +

سرباز خاں - آہ - تیر از نشانہ خطا رفت +

ٹھرّہ باز خاں - نہ خیر - در کفلش نشست است +

سرباز خاں - تو ببینید - ما با طپانچہ ایں قاز را در روے ہوا مے زنیم[3] +

ٹھرّہ باز خاں - بہ بہ - خیلے خوب زدید +

سرباز خاں - من بہوائے دشت[4] طپانچہ انداختہ بودم مگر شکر است خطا نرفت +

ٹھرّہ باز خاں - بیائید بر ایں مارق[5] - قراول رفتہ دو سہ تیر بیندازیم +

سرباز خاں - نہ خیر - از ہرزہ - تفنگ انداختن چہ فائدہ است من مے روم از آں سو شکار را در[6] مے کنم - شما اینجا تیر مے زنید +

تعمیر مکان

میرزا کامران - سعادت یار

برو بنّا را صدا بزن بگو پلۂ[7] ایں سر در[8] را درست کند +

1 تفنگ - بر وزن فرنگ - کارتوس - بندوق کا تیر - جس میں گولی بارود بھری ہوئی ہو + 2 قراول رفتہ - نشانہ باندھ کر تاک کر - سیدھ باندھ کر + 3 در روے ہوا مے زنیم - یعنی اڑتا ہوا مارتا ہوں + 4 بہوائے دشت طپانچہ انداختم یعنی میں نے دشت رو طپانچہ مارا تھا - تاک کر یا سیدھ لگا کر نہیں مارا تھا + 5 مارق - نشانہ - یہ لفظ انگریزی مارک سے مفرس ہے + 6 در کردن - باہر نکالنا - ہانکنا + 7 پلہ - زینہ - مرتبہ - درجہ - سیڑھی + 8 سر در - دروازہ کے اوپر کا بالا خانہ +

سعادت یار - ایں
اُطاق ہم از صفا اُفتادہ اشت۔
ایں را ہم بفرمائید کہ سفیدکاری[1]
بکنند +

میرزا کامران - نجاری
عمارت ہم چہ قدر نادُرُشت
اشت +

سعادت یار - بلے از
ابنیۂ[2] قدیمہ اشت +

میرزا کامران - آیا
جلوخانِ[3] عمارت نیز از
ما اشت ؟

سعادت یار - بلے از
ما شت - شما ناودانش را
را نگہ کنید کہ در وسط حیاط
مے اُفتد +

میرزا کامران - ناودانش
را چہ مے گوئی - ہمہ آثارش
از کہنگی شکستہ و زودے
ہم ریختنی اشت +

سعادت یار - بالاخانہ اش
زینہ نمے دارد +

میرزا کامران - باز از
کدام راہ بالا مے برآیند +

سعادت یار - از چوب
مراتب[4] مے داشت - آں
شکستہ شد اشت اکنوں ما
بجہت بالا برآمدن نردبان[5]
درُشت کردہ ایم +

میرزا کامران - اگر
اُستا بنا[6] بیاید تو او را
بگو کہ نخست نقشۂ کہ
مہندس[7] درُشت کرد اشت
بہ بیند تا حالیش شود کہ
چہ چہ باید ساخت و چگونہ
باید ساخت +

---

۱ سفید کاری - چونہ قلعی کرنا - سفیدی کرنا + ۲ ابنیۂ قدیمہ - پرانی تعمیرات + ۳ جلوخان عمارت مکان کے دروازے کے روبرو یا سامنے + ۴ مراتب - سیڑھی + ۵ نردبان - لکڑی کی سیڑھی + ۶ بنا - معمار + ۷ مہندس - اس زمانے میں انجنیئر کو کہتے ہیں +

اُشنا بنّا ـ بفرمائید کہ
آشپز[1] خانہ در کجا باشد و
اطاق[2] سفرہ چگونہ باشد ؟
میرزا کامران ـ درینجا
باید کہ اُطاقِ پذیرائی بنا کنند
و قدرے ازیں پیشتر کہ
غلام گردش باشد ـ و پیشتر
ازاں اُطاق[3] سفرہ ـ و
آشپز خانہ در محاذے آں
بنا باید کرد +
اُشنا بنّا ـ اُطاق[4] خواب
شمال رویہ مے دارید یا خود
جنوب رویہ +
میرزا کامران ـ اُطاق
استراحت ما مشرق رویہ
باید داشت و چہار تا تابدان
دراں بدارند +

اُشنا بنّا ـ طول و عرض
تالار میانہ اش را چہ قدر
باید داشت +
میرزا کامران ـ تالارِ
میانہ اش مے باید کہ ہفت
در پنج باشد و اطاق پذیرائی
چہار ذرع[5] و دو پاے
انگلیس[6] در طول و در عرض
سہ ذرع بماند +
اُشنا بنّا ـ آیا غلام گردش
را محجر[7] بنا کنید ؟
میرزا کامران ـ نہ خیر ـ
دشت[8] انداز آہنی مے داریم +
اُشنا بنّا ـ آیا بالاے سقف
بالاخانہ ہم بنا میکنید یا خیر؟
میرزا کامران ـ بلے ـ
یک بالکون[9] خوش آیند کہ

[1] آشپز خانہ ـ باورچی خانہ + [2] اُطاق پذیرائی ـ ملاقات کا کمرہ +
[3] اُطاق سفرہ ـ کھانا کھانے کا کمرہ + [4] اُطاق خواب ـ سونے کا کمرہ +
[5] ذرع ـ گز + [6] پاء انگلیس ـ فٹ ـ گز کا ثلث حصہ + [7] محجر ـ پردے کی
دیوار ـ جالیدار دیوار + [8] دشت انداز ـ کٹہرہ ـ جنگلہ ـ بارچہ +
[9] بالکون ـ بالاخانہ ـ مہتابی ـ یہ لفظ انگریزی بال کونی (Balcony)
سے مفرس ہے +

مناظرش[1] مُشرِف[2] بپائیں باغ
باشد بنا باید کرد +
اُستا بنّا - پس از برائے
منجنیق[3] چوبہاے کُلُفت و
طنابہاے قُطُور از بازار
باید آورد +
میرزا کامران - ما چوب
و آہن و سنگ و آجُر و
گچ وغیرہ از مصالحۂ عمارت
ہرچہ مے بایست آوردہ ایم +
اُستا بنّا - باز من میروم.
فعلۂ[4] خود را ہمراہ بیاورم +
میرزا کامران - بلے
تو برو و رِشتہ و گونیا و تیشہ

و مالہ وغیرہ اسباب بنّائی خود
را بیاورد دست بکار باشد +
اُستا بنّا - آیا دروگر را
ہم با خود بیاورم +
میرزا کامران - بلے
او را ہم بگو - کہ ارّہ و
تیشہ و رندہ و برمہ و اسباب
دروگری خود را بیاورد +
اُستا بنّا - آیا محاذیِ
ایں عمارت محوطۂ[5] گچی بنا
مے کنید یا خود گِلی +
میرزا کامران - محوطۂ گچی
چہ ضرور است گِلی کفایت
مے کند +

---

[1] مناظر جمع منظر واحد - جھروکہ - کھڑکی + [2] مُشرِف سامنے - قریب + [3] منجنیق - پاڑ - جو مکان کی تعمیر کے لئے لکڑیوں کی باندھتے ہیں + [4] فعلہ - مزدور + [5] محوطہ - احاطہ - گھیرا - چار دیواری +

اِنتخاب از تاریخِ ملکم صاحب

ذکرِ احوالِ نادرِ شاہ

پدرِ نادر شاہ از قبیلۂ افشار است۔ نامِ او امام قُلی بُود۔ و از اخیامیکہ در دشت است۔ معلوم مے شود۔ کہ امام قُلی مردے صاحبِ اعتبار یا منصبے نبُود۔ خود نادر قلی ہم ہرگز از نسبِ بزرگ لاف نے زد۔ مؤرخِ چاپلوسِ وے میرزا مہدی ہم در وقتے کہ مے گوید ۔ پدرِ نادر شاہ در قبیلۂ خود مردے معتنیٰ بہ بود۔ حقیقتِ حال را دریں عبارت کہ گوہرِ شاہوار را نازش بآب و رنگِ ذاتئ خود است نہ بصُلبِ معدن ۔ بجنابہ مے رساند ۔ و پستئ نسبِ وے را مے فہماند ۔ در یکے از کتُب منقول است ۔ کہ نادر شاہ در اوائلِ حال پوستین دوزے بود ۔ و ازیں ممرِ تحصیلِ وجہِ معاش مے کرد ۔ و خود نادر شاہ از پستئ نژادِ خویش مکدر صحبت مے داشت ۔ گویند کہ چوں خواست دخترے از خانوادۂ سلطنتِ دہلی بجہتِ پسرِ خود خطبہ کند۔

صاحبانِ دُختر گُفتند - کہ رسمِ ما چنین است - کہ داماد باید تا ہفت پُشتِ خُود را بر شُمارد و بِشناساند + نادِر فرستادہ را گُفت - بگو کہ دامادِ شُما پسرِ نادِر شاہ است - و نادِر شاہ پسرِ شمشیر و پسر زادۂ شمشیر ہمچنیں تا ہفتاد پُشت بر شُمار + تولّدِ نادِر شاہ در سنۂ ہزار و صد ہجری در مملکتِ خُراسان اِتّفاق اُفتاد + مُؤرّخانِ ایران وارِدات اوائِلِ احوالِ او را ذِکر نکردہ اند - اوّل چیزے کہ مے نویسند - تولّدِ رضا قُلی میرزا ست کہ در آں وقت سی و یک سال از عُمرِ وَے گذشتہ بُود - قبل از آں در مخاطر و معارکِ بِسیار اُفتاد - و مُقاسات و مُکابدہ با رنجِ بے شُمار نمُود - لاکن در جمیعِ موارِد شجاعت و مردانگی و تہوّر و حذاقتِ وَے بروزے داشت + در ہفدہ سالگی بدشتِ اوزبکانے کہ ہر سالہ اطرافِ خُراسان را مے تاختند با مادرش اسیر شُد + ایّامِ اِسارش چہار سال طُول کشید - و مادرش ہم در آں صفحات رُوزش بآخر رسید - بعد از آں خُود را رہائی دادہ بمُلکِ خویش شتافت - از آں بعد تا زمانے کہ در خدمتِ شاہ طہماسب داخل شُد - ہمیں قدر قابِلِ ذِکر است - کہ نمُودہ شوَد - کہ طبیعتِ ایں مرد عجیب ہمیشہ بر یک وتیرہ و یکساں بُودہ است - وقتے در خدمتِ بابل بیگ یکے از اُمرائے مُلکِ خُود داخل گشت - و بالآخرہ وَے را کُشتہ دُخترش را بدر بُرد - و بحبالۂ ازدواج در آوردہ رضا قُلی میرزا

از وے متولد گشت۔ بعد ازآں جمعے از قطاع الطریق را با خود مع ساختہ۔ و در آں زمانۂ پُر شور و شر بتاخت و تاراج مردم اطراف تحصیلِ معاشے مے نمود۔ تا رفتہ رفتہ آوازۂ بہادریئے او بلند گشتہ۔ بخدمتِ والیِ خراساں داخل شدہ۔ و چوں در جنگ با اوزبکاں آثارِ شہامت و جلادت بظہور رسانید۔ بدرجۂ امارت و سرداری ترقی کرد۔ لاکن بعد از چندے حاکم خراساں از حرکاتِ ناہنجارِ وے رنجیدہ او را چوب زد۔ و نادر ازیں قضیہ بغضب رفتہ مشہد را رہا کرد۔ چنیں مے نماید۔ کہ در آں اوقات عم او در کلات بر سر طائفۂ قلیل از افشار بود۔ نادر از مشہد بکلات رفت۔ و چوں قلیلے در آں سر زمیں اقامت کرد۔ عموے او از کردار و حرکاتِ وے اندیشناک گشتہ او را برہا کردن آں قلعہ مجبور ساخت۔ چنیں مے نماید۔ کہ بعد ازآں باز بر سرِ کارِ سابقِ خود رفتہ بیش از پیش بجمع فریق و قطع طریق و سرق و نہب پرداخت۔ و در آں اوقات افغاناں بر اصفہاں مستولی گشتہ دولتِ صفویہ را برانداختہ بودند۔ لاکن ہنوز سلطنتِ افاغنہ را قوامے بلکہ نامے نبود۔ ہرج و مرج در امور پیدا شدہ سرہاے گردنکشاں پُر شور و غوغا و از ہر طرف ہزار فتنہ بر پا بود۔ در چنیں وقت راہزنے کہ بشجاعت و کیاست ضرب المثلِ افواہ اشت۔ در احتیاج معاون و مساعد نخواہد ماند۔ لہذا

رفته. جویانِ آفاق و محرّکانِ موادِ نزاع و نفاق در تحتِ
رایتِ نادر جمع شده بامارتِ وَے اتّفاق نمودند۔ و طولے
نکشید۔ که بر سرِ سه هزار مرد برآمده خراجے سنگیں بر
اهالیِ خراساں حمل کرد۔ عموے او چوں دید۔ که اقتدارِ
وَے هر روزه در ازدیاد است۔ هراس بر ضمیرش استیلا
یافته۔ دم از دوستی و هوا خواهیِ وَے زد و کاغذے باو
نوشت۔ که خدمتِ شاه طهماسب را قبول کرده وَے را در
محاربهٔ افغاناں مددگار باشد + نادر اظهارِ رغبت و خوشی ازیں
مطلب نموده گفت ۔ که اگر سلطان از جرائمِ گذشتهٔ وَے عفو
کند ۔ در آینده تدارکِ ما مضیٰ خواهد شد + و چوں ایں
امر بآسانی انجام یافت ۔ نادر بجانبِ کلات رفت + از قرائنے که
معلوم مے شود ۔ او همیشه عمّ خود والیِ کلات را سدِّ راهِ
خود مے دانست ۔ بنابریں دریں وقت فرصتے بدست کرده او را
بگرفت ۔ و به دستِ خود هلاک ساخت ۔ و کلات را متصرّف
شده بعد ازآں بتهیّهٔ جنگِ افاغنهٔ خراساں پرداخت ۔ و
چوں اخراجِ ایں طائفه ازآں بلاد منظورِ نظر ها بود ۔ و
ایں کار به نیروے بازوے نادری صورت یافت۔ سبب ایں
شد ۔ که دوباره شاه طهماشب رقمِ عفو بر سوابقِ زلّاتِ
وَے کشیده او را موردِ عنایات ساخت ۔ و بواسطهٔ
فتوحاتِ نادری مهامِ پادشاهی رونقے تازه یافت + از
اوائلِ حال شاه طهماشب بر نادر بغایت حسد مے برد۔
تا وقتے که نادر در یکے از حروب مشغول بود ۔ و
شاه طهماشب فرمانے بمراجعتِ وَے ازآں جنگ فرستاد۔

و چوں نادر آں فرمان را اطاعت نکرد ــ پادشاہ بے مایہ بر سر جمع او را خارج و باغی خواند ــ ایں خبر انتشار یافتہ بہ نادر رسید ــ او نیز بسمت دربار پادشاہی لشکر حرکت دادہ پادشاہ را مجبور ساخت ــ کہ بشرائطے کہ خود القا کرد ــ راضی شدہ مصالحہ کند ــ ایں واقعہ قلیلے بعد از فتح مشہد روے داد + و مے تواں گفت ــ کہ اگر طہماسب در سابق قدرے اختیار داشت ــ ازیں وقت بکلی تمام شد ــ لاکن نادر با وے باحترام سلوک کرد ــ تا وقتے کہ دید ــ مادہ بجہت غصب سلطنت مستعد است ــ و ہم از اول فتحے کہ وے را در خراسان دست داد ــ بنا کرد ــ کہ مردم را بجہت خیالات آیندۂ خود بیدار کند ــ مانند ازد شیر بابکان ہر شب خوابے دید ــ و ہر روز در تعبیر آں جوابے شنید ــ ازآں جملہ شبے در خواب دید ــ کہ مرغابیے با ماہیے سفید چہار شاخی بنظر وے در آمدند ــ پس آں مرغابی را بہ تیر زد ــ و کسانیکہ با وے بودند ــ ہرچہ کردند ــ کہ ماہیے چہار شاخ را بچنگ آرند ــ نتوانستند ــ تا بالآخرہ خود دست یازیدہ بسہولت تمام آں را گرفت ــ و بجہت ایں کہ مرغے و ماہیے در خواب دیدہ بود ــ منجمان متملق گفتند ــ کہ دلالت بر رسیدن بتخت سلطنت مے کند ــ آقا زحمت میرزا مہدی مؤرخ او دریں باب کمتر است ــ زیرا کہ او از وقائعے کہ بعد روے داد ــ تعبیر مے کند ــ و میگوید ــ کہ چہار شاخ ماہی عبارت است از چہار

مملکتِ ایران و خوارزم و هندوستان و توران که
بدستِ او مفتوح شد ÷ بالجمله بزرگتر کارِ نادر اخراج
افاغنه از ایران بود - و هیچ انعام و افضالے در
ازاے خدمتِ کسے که مملکت را از تعدّی و تطاولِ
خصمِ ظالم خلاص کرده بود - زیاد نبود - چهار ملکِ معظّم
ایران که عبارت از خراسان و مازندران و سیستان
و کرمان باشد - و طهماسب بپاداشِ این خدمت به نادر
وا گذاشت - یا بعبارتِ اخرے دست از همهٔ مملکت
برداشت - فقط حقِّ نادر دانسته شد * منقول است - که
در همان کاغذے که طهماسب به نادر نوشته ممالکِ مزبوره
را بوے وا گذار نمود - ازو درخواست کرد - که نام
سلطان بر خود گذارد - و بجهتِ این مطلب تاجے
مرصّع بجواهرِ نفیسه مصحوب یکے از امرا باو فرستاد -
نادر جمیع عنایاتِ شاهی را قبول کرده - مگر لقب را که
روبه بودنِ آنکه فائدهٔ نه بخشد - سبب حسدِ دیگران
خواهد شد - و در همین اوقات مزاوجت مابین رضا قلی
پسرِ بزرگِ نادر و یکے از دختر هاے سلطان حسین مرحوم
اتّفاق افتاد - و نادر اگرچه از قبولِ نامِ سلطان ابا
کرد - لاکن فرصت غنیمت دانسته یکے از امورِ معظّمه
مخصوصه بسلاطین را اختیار نمود - حکم کرد - که پولے
که بمواجب لشکر میدهند - از ممالکِ خراسان گرفته
بنامِ وے سکّه کنند - و این فی الحقیقت مسئلهٔ سلطنت
علی الاستقلالِ آں مملکت است * عساکرِ عثمانی هنوز

بهتر بن اطرافِ عراق و جمیع آذربایجاں را در تصرّف داشتند۔ ہنوز سپاہِ نادری از زحماتِ تعاقُبِ افاغنہ نیا سُودہ بُودند۔ کہ بدفعِ اتراک در حرکت آمدند۔ در صحرائے ہمداں با دو لشکرِ عثمانی مُقابلت اِتّفاق اُفتادہ ایشاں را بر انداخت۔ و ہمداں و جمیع اطراف و نواحے آں بلدۂ مُعظم را از غنیم مُستخلص ساخت۔ بعد از آں بجانبِ آذربایجاں عطفِ عناں نمُود۔ و تبریز و اردبیل و سائرِ شہرہائے مُعظم آں مملکت را از چنگِ دُشمن بیروں آوردہ بہ استعدادِ مُحاصرۂ ایروان پایۂ تختِ ارمینیہ پرداخت + مُقارِنِ ایں حال از برادرش کہ دراں وقت از جانبِ وے حکومتِ خُراساں داشت۔ خبر رسید۔ کہ افاغنۂ آں صفحات سرِ عناد و طُغیاں بر آوردہ اند۔ بنا بریں فسخِ عزیمت کردہ بشتاب تمام بصوبِ خُراساں نہضت کرد۔ و نائرۂ طُغیانِ افغاں را بگرفتنِ فراہ و ہرات بکلّی فرو نشاند۔ واقعۂ اِتّفاق اُفتاد۔ کہ ازآں مے تواں دانست۔ کہ وضعِ ایں جنگ چہ نوع بُودہ است۔ مؤرِّخ مُتملِّق او میرزا مہدی گوید۔ روزِ دیگر مجلسِ ہیبتِ مثال آراستہ و سرانِ افغاں را کہ در اردوئے فلک تمثال مے بُودند۔ بہ محفلِ اقدس بار دادہ ہنوز آفتاب یک نیزہ بلند نگشتہ بُود۔ کہ ہزار و سی صد نیزہ سر بر سرِ نیزہ بلند گردیدہ سرکردگاں موردِ عطا و نوال و رؤسائے افغاناں سر بزیر افگندۂ خجلت و اِنفعال شدند۔ خُلاصہ. در اوقاتے کہ نادر

به محاصرهٔ هرات مشغول بود۔ امرای ایران طهماسب تنگ حوصله را برآں واشتند۔ که لشکر بطرف عثمانی که در سرحد اجتماع کرده بودند۔ کشید۔ شکستهائیکه بایں طائفه رسیده بود۔ سبب شورش اهالی قسطنطنیه گشته۔ و ینیچریاں اوّل وزیر را کشته۔ و بعد ازآں احمد ثالث را از سلطنت خلع و برادر زادهٔ او محمود خامس را بر جای او وضع کرده بودند۔ نادر رضا قلی خاں را بسفارت نزد سلطان محمود فرستاده پیغام کرده بود۔ که عساکر عثمانی باید آذربایجان را خالی کنند۔ و شاه طهماسب نیز نامه در تهنیت جلوس وی فرستاد۔ و پیش ازآنکه نتیجهٔ سفارت رضا قلی خاں که از طرف نادر رفته بود۔ معلوم بشود۔ طهماسب بجهت محاصرهٔ ایروان در حرکت آمد۔ ولے کارے از پیش نبرد۔ و در مصاف با لشکر عثمانی هزیمت یافته آنچه بحذاقت و شهامت نادری در سال قبل حاصل شده بود۔ در یک ماه از دست داد۔ و تا خوب ضعف عقل خود را ظاهر کند۔ با ترک مصالحه کرده در آں مصالحه تمام ممالک ماورای رود ارس را با تراک واگذار کرد۔ و پنج محل از محال کرمانشاه را نیز با احمد پاشای والی بغداد که بواسطهٔ او ایں مصالحت انجام یافته بود۔ گذاشت۔ امّا رسوائی و فضیحت ایں معاهده از آں جهت از دیاد پذیرفت۔ که ذکرے در باب استخلاص امرای ایراں که در جنگ بچنگ عساکر عثمانی افتاده بودند۔

نشده بود - چوں اخبارِ ایں واقعہ بہ نادر رسید - دید - کہ بہانۂ خوبیست بجہتِ استخراجِ مقاصدے کہ سالہا در خاطر داشت - ولے رعایتِ حزم را از دست نداده در ابتدا فرمانے بنامِ جمیع اہالیِ ایراں صادر کرد - و در آں توبیخات و تفریعاتِ شنیعہ بر معاہدت و معاہدین نمود - و گفت معاہدتے کہ چند مملکتِ بزرگِ ایراں را تا رودِ ارس آرد - عین معاندت است - و مصالحتے کہ خلقے از سکنہ و اہالیِ ایں ملک را در چنگِ اعدا بہ محبس سپارد - صرف مکاوحت - ایں چنیں معاہدت بر خلافِ حکمِ خدا و محبتِ علیِّ مرتضےٰ است - کہ ملائکۂ حولِ حرم او ہمیشہ استخلاصِ شیعیانِ او را از دشمنانِ او از درگاہِ باری مسئلت مے کنند + بعد از اشتہارِ رقمِ مزبور مکاتیب بہ جمیع سرانِ سپاہِ مملکت فرستاد - از آں جملہ کاغذیست کہ بحاکمِ فارس نوشتہ است - پس از اعلامِ شکستِ افغاں و فتحِ ہرات تعجب میکند از شنیدنِ اخبارِ معاہدہ با ترک - و مے گوید - شک نیست - کہ چوں بشنوی - کہ معاہدہ با ترک بر حسبِ معمول از الطافِ الٰہی برقرار نخواہد ماند - مسرور خواہی شد - در انتظارِ آمدنِ من باش - کہ بحولِ اللہِ علے الفور با لشکرے رزم آزمائے - قلعہ کشائے - در عدد مور و در شجاعت شیر - با نشاطِ جواں و فکرتِ پیر حرکت خواہم کرد - بیت

دشمنِ آتش پرستِ بادپیما را بگوے
خاک بر سر کن کہ آب رفتہ باز آمد بجوے

و ہمچنیں سفیرے بارسلامبول فرستادہ مختصراً بسلطان محمود پیغام فرستاد۔کہ با ممالکِ ایراں را مسترد ساز۔ یا حرب را مستعد باش۔ و از جانبِ دیگر خبرِ حرکتِ خویش را باحمد پاشاے والیئے بغداد فرستاد۔مصالحۂ با دولتِ روسیہ شدہ بود مشروط بر ایں کہ جمیع ولایاتے کہ در سواحلِ بحرِ خزر در سوابق الایام گرفتہ بودند۔ رد کنند۔ دو نفر صاحبِ منصب بدانجا فرستادہ۔تا معلوم کنند۔کہ تعویقے در آں امر واقع نشود + بعد از انجامِ امورِ مزبورہ ب اصفہاں رفت و شاہ طہماسپ را بسببِ مصالحہ با عثمانی ملامت کرد۔ و بعد از آں اظہارِ آراے کردہ طہماسپ را دعوت نمود + طہماسپ نیز قبولِ دعوتِ وے نمودہ مجلسِ ضیافت بگرفتن و خلع او از خلافت ختم شد +بنابر قولِ میرزا مہدی او را با جمیع خوانیں بخراساں فرستادند۔ چوں امراے لشکر و امناے کشور تاج سلطنت برو عرضہ کردند۔ دید۔ ہنوز وقت مقتضی نیست۔اِبا کرد۔و پسرِ ہشت ماہۂ طہماسپ را کہ عباس ثالث خوانند۔ تاج گذاشتہ ادارۂ امورِ جمہور و مہامِ نظام رعیت و سپاہ را بعہدۂ خویش گرفت۔ایں واقعہ در سنۂ ہزار و صد و چہل و پنج ہجری اتفاق افتاد + بعد از اداے مراسمِ جلوسِ عباس نادر با لشکرے گراں بہ تسخیرِ بغداد شتافت۔اگرچہ احمد پاشاے والیئے بغداد در حسنِ ادارۂ ملک داری و نظم و نسقِ سپاہ کشی از اقراں امتیاز داشت۔ و بہ ہمیں سبب نادر نیز تہیۂ معقولے دیدہ بود۔ اما

معلوم بود - کہ اگر طوپال عثمان با عساکرِ جرارِ عثمانی
بمددِ وے نہ رسید - بر حذاقت و شجاعت او فائدہ
مترتب نہ شدے - میرزا مہدی مے نویسد - کہ عسکرِ
طوپال عثمان کما بیش صد ہزار مرد بودند - نادر بعزم
مقابلہ با طوپال عثمان در حرکت آمد - بنا بر قول میرزا مہدی
دوازدہ ہزار نفر در دورِ بغداد گذاشتہ خود با بقیہ بطرف
سامرہ کہ قریہ ایست در کنارِ دجلہ - و ازآں تا بہ بغداد
قریب شصت میل است - روے نہاد - اردوے عثمانی
قریبِ دہِ مزبور واقع شدہ بود - جنگے بسیار شدید و
خونخوار اتفاق افتاد - چنانکہ تا آں روز بداں نوع حربے
ہرگز مابینِ ایرانی و عثمانی واقع نشدہ بود - در اول
غلبہ ایرانیاں را شد - و سوارۂ ایرانی بیک حملہ خصم
را ہزیمت داد - اما پیادۂ عثمانی پاے جلادت پیش نہادہ
دست از حریف نبرد - و فوجے از اعراب کہ نادر را از
ایشاں چشم داشتِ مدد بود - بر یک طرفِ لشکرِ وے
حملہ بردند - و مردانِ کار کہ در تمام روز در آفتابِ
تابستانِ عربستان بگیر و دار اشتغال داشتند - بالآخرہ
از شدتِ گرما و حرارتِ آفتاب و غلبۂ عطش دست
شاں از کار ماند - خود نادر دو مرتبہ در میانِ دشمن
اسپش گلولہ خوردہ بر زمین افتاد - و بہ ایں سبب
علم دارِ وے او را کشتہ پنداشتہ روے بہ گریز نہاد -
جمیعِ ایں اسباب دست بہم دادہ سببِ فتح عثمانی
شد - و بعد از آنکہ از ہشت ساعت متجاوز از

طرفین کوشیدند۔ لشکرِ نادر بکلّی متفرّق گشت۔ و ہنوز
این خبر بہ بغداد نرسیدہ بود۔ کہ اہلِ شہر بر افواج
ایرانی حملہ بردہ ہزیمت دادند۔ این قضیّہ در ہزار و
صد و چہل و شش واقع شد + اگرچہ از قرارِ تقریرِ
اتراک شصت ہزار ایرانی دریں جنگ تلف گشتند۔
امّا احتمال دارد۔ کہ از بیست ہزار متجاوز در معرضِ
ہلاک در آمدند۔ غالباً ہمیں قدر ہم از اتراک کشتہ شد۔
لاکن فتح نمایانے کردند۔ بسبب اینکہ نادر نتوانست لشکرِ
شکستہ و پراگندہ را جمع کند۔ تا اینکہ بہ صحاریے ہمدان
رسید۔ کہ از آنجا تا معرکۂ جنگ از دویست میل متجاوز
است + تدبیر و ہمّتِ نادر چنانچہ بعد ازیں شکست
بروز کرد۔ ہیچ وقت ظہور نیافتہ بود۔ بہ عوضِ اینکہ
لشکریان را ملامت کند۔ تحسین کرد۔ و بجاے آنکہ تشنیع
زند۔ تشریف داد۔ آنچہ از نقد و جنس و دواب بایشان
ضرر رسیدہ بود۔ ہمہ را با مضاعف از احسانِ خویش
بہرہ ور ساخت۔ و ایشان را از کشیدنِ انتقام از دشمنِ
غدّار تحریص و ترغیب نمود۔ این حرکت سبب ازدیادِ
شہرتِ وے شدہ از جمیع اطرافِ ایران لشکر بمددِ وے
شتافت۔ چنانکہ ہنوز سہ ماہ نگذشتہ بود۔ کہ مجدّداً با
سپاہے بیش از پیش در حوالیٔ بغداد وارد شد + دشمنانِ
طوپال عثمان در قسطنطینیہ چون خبرِ فیروزیٔ وے را
شنیدند۔ بحیلۂ مدد و ذخیرہ حتّےٰ وجہِ مواجبِ عساکرِ وے
را بہ تعویق انداختند۔ و او باوجودِ این حال کوشش

بلیغ در دفع نادر نمود- فوجے از سواره معین کرده به استقبال ایرانیان فرستاد- لاکن بیک حملۂ ایشان از پاے در آمدند- و چوں ایں خبر به طوپال عثمان رسید- ہر قدر مے خواست- جمع آوریٔ سپاه نموده به ملاقاتِ غنیم شتافت- امّا عساکرِ عثمانی به نقد از شکستِ سواره پاے صبر و ثباتِ شاں از جاے رفته بود- و ہر چند سر عسکر خواست- تحریکِ نائرۂ غیرتِ ایشاں کند- ممکن نشد- در اوّلِ وہله پراگنده شدند- و جمع آوریٔ ایشاں از حیّزِ قدرت خارج بود- طوپال عثمان خود نیز بسببِ ضعفِ مزاج در تختِ رواں حرکت مے کرد- چوں شکست بر اتراک افتاد- او را بر اسپے نشاندند- به امیدِ اینکه جانے بدر برد- لاکن یکے از سپاہیانِ ایرانی را چشم بر لباسِ گرانبہاے وے افتاده- او را شناخت- با نیزۂ که در دست داشت- کارِ او را ساخت- و سرِ او را جدا کرده نزدِ نادر برد- نادر بر کشتۂ وے احترام کرد- و حکم کرد- تا جسد با سرِ وے را به لشکر گاهِ عثمانی رسانیده تا بر حسبِ معمول نعشِ وے را مدفون سازند- بعد از قتلِ طوپال عثمان و پراگنده شدنِ سپاهِ وے نادر بجہتِ محاصرۂ بغداد حرکت کرد- مقارنِ ایں حال خبرِ باغی گریٔ محمّد خاں بلوچ در فارس رسید- نادر بر حسبِ مصالحۂ وقت مصالحه با والیٔ بغداد کرده- به ایں نوع که ولایاتے که در عہدِ سلطان حسین قبل از

فتنۂ افغاں در تصرفِ دولتین ایران و عثمانی بودہ۔ بر قرارِ سابق باشد۔ بجانبِ فارس حرکت کرد ۔ و ہنوز نائرۂ طغیانِ فارس را نطفا نیافتہ بود۔ شنید۔ کہ رجالِ دولتِ عثمانی از قبولِ مصالحۂ والیٔ بغداد سر باز زدہ ۔ و عبدُ اللہ پاشاے والیٔ مصر را با سپاہے فراواں مامور بآں سمت کردہ اند ۔ و اختیارِ صلح و جنگ را باو گذاشتہ کہ بہر قسم کہ مصلحت و اقتضاے وقت داند۔ معمول دارد * نادر باستخلاصِ بلادِ ارمنیہ و گرجستاں کہ از متعلقاتِ ممالکِ متنازع فیہا بود ۔ شتافت ۔ و پل بر رودِ ارس انداختہ تفلیس و گنجہ و ایرواں را در وقتِ واحد محاصرہ کرد * و چوں عبدُ اللہ پاشا نزدیکیٔ قارص را لشکر گاہ و اطرافِ اردو را بسقناق و خندق و مطریس و مورچل مستحکم ساختہ بود۔ نادر بخیالِ ایں کہ چوں خبرِ محاصرۂ شہرہاے مزبور را بشنود ۔ از مامن بیروں خواہد تاخت ۔ و در میداں طرحِ جنگ خواہد انداخت ۔ ممالکِ مزبورہ را محاصرہ نمود * و چنانکہ معمولِ وے بود ۔ سر عسکرِ عثمانی مغرور بزیادتیٔ عددِ خود شدہ در صحراے بغاوند از اعمالِ ایرواں با خصم مصاف داد * میرزا مہدی مے گوید ۔ کہ سوارۂ ترک شصت ہزار و پیادہ پنجاہ ہزار بود ۔ و چوں نادر عسکرِ غنیم را دید ۔ سرانِ سپاہ را جمع نمودہ ایشاں را مخاطب ساخت ۔ و گفت ۔ لشکرِ دشمن بالنسبہ بمردانِ ما نسبتِ ہشت بیک و یک بہ ثمن است ۔ ولے

راین صورت باید سبب ازدیادِ کوششِ مردانِ ما شود ‌+
پس از آن گفت - که شب گذشته در خواب دید - که
جانورے قوی در خیمۂ او تاخته قصدِ وے کرد - و او
بعد از زد و خوردے بسیار آن جانور را ہلاک ساخت -
و چنین فالے است نیکو - و علامتے خیر - بل دلیلے واضح
بر ظفرِ ما - و ہمچنیں گفت - که دشمن در پیشِ رو نشسته
و دو طرفِ اردو نیز به قلعۂ ایروان و زنگی جاے پیوسته -
اگر قصورے در عزم و قصورے در رزم واقع شود - راہِ
نجات از ہمہ جہت بسته خواہد بود - اگر راین کلمات
شورش جرأتِ لشکریاں شد - حرکات او بیشتر سبب جلادتِ
ایشاں گشت + بعد از آں که نظمِ سپاه را به بہترین
وضعے منتظم کرد - خود با فوجے از جانوراں بر دشمن
تاخت - و بہر طرف روے آورد - مانندِ اجلِ محتوم و
قضاے مبرم کس را با وے یاراے مدافعت و نیروے
مقاومت نبود + در یکے ازیں حملات زشتم نام یکے از
سپاہیاں عبد اللہ پاشا را کشته سرِ او را بپیشِ نادر برد -
و چوں ہنوز تنورِ حرب گرم بود - نادر فرمود - تا سر را
به نیزه و در جاے که ہمہ لشکریانِ عثمانی توانند دید -
بر پا کنند + ترکاں را نظر بر سرِ سر عسکر افتاده
پراگنده شدند - و صحرا از کشتگانِ ایشاں مالا مال شد - و
بعد ازیں فتح گنجه و تفلیس مسخر گشت + چوں رجالِ
دولتِ عثمانی حال بدیں منوال دیدند - طالبِ مصالحه گشته
بر ہماں عہود و شروطے که سابق مابینِ نادر و پاشاے

بغداد مقرر شده بود- راضی نشدند- و فارس و ایروان با
جمیع ممالکے که در اثرمنۂ سابقه دریں صفحات متعلق بدولت
ایران بود- وا گذار کردند ٭ و دریں اوقات نادر دید-
وقت آنست- که پرده از روے کار برگیرد- خبر فوت
عباس بن طهماسپ طفلے که بسلطنت برداشته بود- ہم
دریں اوقات رسید- و چوں رسم متداولۂ سلاطین
ایران است- که ہر سال در ہنگامے که خورشید بنقطۂ
تقاطع ربیعی رسد- آں روز را عید کنند- و بجہت
اجراے مراسم ہمہ اعیان و صنادید ملک در دربار
حاضر گردند- نادر فرمانے باحضار جمیع صاحب منصبان
ملکی و لشکری از اقاصی و ادانی صادر کرده فرمان داد-
تا در روز مذکور بجہت اجراے مراسم عید در چولگاے
مغان جمع شدند- و ہمچنیں فرمود- تا عمارات عدیده
بجہت عجالۂ وقت که امرا منزل کنند- بر پا نمایند- و
آنچه اسباب لوازم رفاه و عیش و عشرت است-
بوضع ملوکانه مہیا دارند- آورده اند- که جمعیت از صد
ہزار متجاوز بود- اگر لشکریان نیز داخل ایں عدد باشند-
شاید اغراق نباشد ٭ چوں مردم جمع شدند- در روز
صبح عید باحضار رؤسا فرمان داده- چنانکه میرزا مہدی
گوید- ایشاں را مخاطب ساخته- و گفت- شاه طهماسپ و
شاه عباس ہر دو پادشاه و پادشاہزاده در مشہد مقدس
موجود اند- ایشاں را یا ہر کس که بر آرندۂ افسر سروری
دانید- بریاست و سلطنت بردارید- من آنچه حق کوشش

بود - بجا آوردم - و مملکتِ خود را از دستِ افغان و روم و روس خلاص کردم + مردم ہمہ باتفاق گفتند - کہ پادشاہی حق کسے است کہ مملکت را از دستِ اعدا خلاص کردہ - و فقط ہم او مے تواند حفظ کند - نادر را با کردہ سوگند یاد کرد - کہ ہرگز اندیشۂ سلطنتِ ایران در خاطرش خطور نکردہ است - و تا یک ماہ ہر روزہ این مطلب درمیان بودہ اصرار و امتناع طرفین صورتِ ازدیاد مے گرفت - تا اینکہ بالآخرہ نادر مسئول مردم را باجابت مقرون داشت - و در وقتے کہ علے الظاہر سر رضا جنبانید - گفت - کہ از زمانِ رحلتِ حضرتِ رسالت پناہی چہار خلیفہ بعد از یکدیگر متکفّلِ امرِ خلافت شدہ اند - شاہ اسمٰعیل صفوی این مذہب را متروک و مذہبِ تشیّع را شائع و مسلوک داشت - و از وقتے کہ مذہبِ شیعہ شائع شدہ است - در ایران ہمیشہ فتنہ بودہ است - ہرگاہ اہالئ ایران بہ سلطنتِ ما راغب و آسائشِ خود را طالب باشند - باید این مذہب را تارک و بہ مذہبِ اہلِ سنّت سالک شوند - ولے چوں امام جعفر از ذریّۂ رسول و عند النّاس ممدوح و مقبول است - او را سر مذہبِ خود سازند + مردم ہمہ باین تغیّر راضی شدند - و فرمان صادر شد - کہ این مطلب را گوش زدِ جمیع ناس نمایند + پس نادر گفت - کہ صورتِ واقعہ را بہ سلطانِ اسلامبول اِنہا کردہ ازو خواہم خواست - تا بحقیقتِ مذہبِ جعفری اذعان کردہ آں را خامس

مذاهب شمارد- و چنانکه چهار رکن در حرم بجهت نماز چهار مذهب
معیّن است- رکنے هم بجهت این شیعیّه جدید از مذهب حق
مقرّر شود + اقوال عدیده و اختلاف آراست دراین که سبب
چه بود- که نادر قبل از جلوس وابستگی بملّت بلکه تعصّب در
مذهب شیعه اظهار میکرد- و در جوانکاے مغان اظهار تمیل و
رغبت بطریقۂ اهل سنّت نمود- لاکن حق این است- که نادر
همیشه یک مذهب داشت- و آں خود پرستی بود- تا وقتے
که خود را یکے از بندگان دولت صفویّہ مے نمود- و
مقصود بیرون کردن افغان و عثمانی از ایران بود-
دید- که مذهب شیعه آلتِ خوبیست بجهت اجراے مرام +
و در وقتے که بر مراد ظفر یافته- همّت بر استیصال
خانوادۂ شاه اسمٰعیل گماشت- و عروج بر معاریج
سلطنت) او را به فکر تسخیر جبال قندهار و صحارے
هندوستان و بغداد و موصل و سائر بلاد آں صفحات
انداخت- مصلحت در انهدام بنیان مذهب اهل تشیّع
دید- زیرا که از یک جهت محبّت خاندان صفویّه به اصل
این مذهب آمیخته بود- و از جهت دیگر عداوتے که اهالیِ
سنّت با متشیّعه دارند- عائق بزرگے بود بجهت انجام
فتوحاتے که در خاطر داشت + میرزا مهدی گوید- که در
روز بست و ششم فروردی مطابق سنۂ هزار و صد
و چهل و نه هجری هشت ساعت و بیست دقیقه از
روز گذشته باختیار رصد بندان دقیقه یاب و اختر شناسان
بطلیموس انتساب تاج شاهی بر سر وے گذاشتند -

اجرای مراسم جلوس چنانکه در چنین اوقات معمول است معمول داشتند - و شمشیر مرصع نهاده نادر را بر آن نشاندند - و علی الفور سکه بنام وی زدند - در یک طرف این شعر را که بیت

سکه بر زر کرد نام سلطنت را در جهان
نادر ایران زمین و خسرو گیتی ستان

و بر طرف دیگر الخیر فیما وقع نقش کردند - و هم از مورخ تاریخ وی منقول است که نکته سنجان لا خیر فیما وقع خواندند + بالجمله بعد از جلوس بر تخت سلطنت نادر بجانب اصفهان در حرکت آمد - و چندے در آنجا بتهیه و تدارک لشکر پرداخته تسخیر قندهار را وجه همت ساخت + حسین علی خان برادر محمود غلجائی در آن اوقات در قندهار والی بود - و نادر قبل از آن که بدان صوب توجه کند - آنچه لازمهٔ اهتمام بود - در بارهٔ آرایش ایران در ایام غیاب خود بجاے آورد - در همین سال جزیرهٔ بحرین بدست محمد تقی حاکم فارس مفتوح شد - و چون اهل بختیاری اطراف اصفهان را در معرض تاخت و تاراج آورده بودند - ابتداءً استیصال ایشان را پیش نهاد خاطر ساخته به دفع آن طائفه در حرکت آمد - از کوهستان اصفهان که تا نزدیکی شوشتر مے رود - تمام منازل و ملاذ ایلات بختیاری است - و چون کوهستان مزبور مشحون است بر غارهاے بسیار و مغاکهاے بے شمار - و این طائفه

همیشه در ایّامِ مخاطره بآں غارہا پناه مے بُردند - و
در نظرہا چناں جلوه مے نمود - که ایشاں را در قیدِ
اطاعت آوردن از حیزِ امکاں خارج است - امّا نادر
بر مرحوم معلوم کرد - که ایں محض توہّم است - بهادرانِ
خود را بر قللِ جبال و قلل و فروج شعاب کشیده
یکے آں طائفه را بچنگ آورد - و در عرضِ مدّتِ یک
ماه جمیع اہلِ بختیاری را منقاد و فرماں بردار نمود -
امیرِ ایشاں علی مراد خاں را اسیر کرده به قتل
رسانید - و بقیّه که از تیغِ قہرِ نادری رسته بودند -
موردِ عنایات وے گشته جمعے از ایشاں در جرگهٔ
عساکرِ پادشاہی انتظام یافتند - و به جہتِ جلادتِ
فوق العادة که در فتحِ قندہار از ایشاں بظہور رسید -
کاشفِ حکمت و موردِ رافتِ نادر شدند - و سائر
را از کوہستانے که در سابق مسکنِ داشتند - کوچانیده
محلّے بہتر و به اداره نزدیک تر از برائے ایشاں
مقرر کرده بعد از آں با ہشتاد ہزار لشکر از راهِ
خراساں و سیستاں رو به قندہار نہاد - در عرضِ راه
عائقه که قابلِ ذکر باشد - روے نداد - ولے چوں
به قندہار رسید - دید استحکاماتِ شہر بنوعے است
که فتحِ آں بزودی در حیزِ امکاں نیست - اوّل خیالے
که کرد - ایں بود - که اطرافِ شہر را گرفته راهِ آمد
و شدِ اہالی را به آنکیشهٔ اطراف و حوالی منقطع کند -
و محکم کرد - تا طرحِ شہرے در مقابلِ آں ریخته

به بنای آن پرداختند- و آن را به نادر آباد موسوم
کردند - بعد از فتح قندهار غالباً جمیع سکنهٔ آن ملک
به نادر آباد نقل کردند- و بعد از فوت نادر همانجا
مشهور به قندهار شد- و همچنین حکم کرد- تا در
اطراف شهر برجها بر پا کردند- و مابین برجهای
مزبور را با سقفهای کوچک وصل کردند- بنوعی که
راه مراودهٔ محصورین با اطراف بیرون شهر بکلّی
مسدود گشت - امّا چون نادر دید - که همه این کارها
اثری در خاطر افغانان نکرد - و یک سال تمام
بیهوده صرف شد- و افغانان را هنوز ذخیرهٔ بسیار
در شهر باقی است - به فکر دیگر افتاده- شهر قندهار
در مقابل کوهی اتّفاق افتاده بود- و حصاری بر
دور آن کشیده - و برجهای کوچک بجهت محافظت
آن ساخته بودند - ایرانیان بعضی از بلندیها که
سرکوب قلعه بود - به تصرّف آورده توپها و خمپارها
را ببالای آنها کشیدند- و بر بروج قلعه حمله
بردند - و بعضی از آنها را نیز بحیطهٔ تصرّف آوردند-
فوج بختیاری یکی از برجهای معظم را گرفته ارک
را متصرّف شدند- و بدین واسطه همه شهر به چنگ
بهادران افتاد- و ایلی شهر با جمعی از مستحفظان قلعه
در یکی از قلاع خارج شهر پای ثبات فشرد- امّا
چون دید- که مقاومت بیهوده است- از در آشتیان
در آمد ؛ و نادر علی الفور بوعدهٔ عفو زلّات وی

او را اماں داد - چنیں مے نماید - کہ در آں اوقات
تدبیرِ نادری را اقتضاے مراعاتِ خاطر و جلبِ قلوبِ
افاغنہ مے کردہ است - بسببِ اشتہارِ نامۂ کہ در
وقتِ جلوس در بابِ اختیارِ مذہبِ اہلِ سنّت و ردِّ
طریقۂ شیعہ بہ اطراف فرستادہ بود - پیمانۂ کینۂ افغاناں
را کم کردہ بود + و دریں اوقات دید - کہ فرصتے
بدست است - کہ بیکبارہ جذبِ خاطر ہاے ایں طائفہ
کردہ ایشاں را بوجود و حکومتِ خود متعلق سازد - و
ایں مطلب را بخوبی انجام داد - بعضے ازیں طائفہ
مادام حیاتِ نادر از شجاع ترین مردانِ وے محسوب
و در مقابلۂ سیلِ شورش و طغیانِ اہالیِ ایران سدّے
منیع بودند + در ہنگامے کہ نادر بہ محاصرۂ قندھار
اشتغال داشت - سردارانِ او تسخیرِ قلاعِ اطراف
مے کردند - و ہم دریں ایّام بود - کہ پسرِ بزرگش
رضا قلی میرزا بشہامت و جلادتے اقصے الغایہ بلند
آوازہ گشت - تبیینِ ایں مقال ایں کہ والیِ قندھار
از امیرِ بلخ مدد طلبیدہ و او بجانبِ قندھار درحرکت
بود - چوں ایں خبر گوش زدِ نادر گشت - رضا قلی
میرزا را با دوازدہ ہزار سوار بہ دفعِ وے نامزد کرد +
شاہ زادہ لشکرِ وے را شکستہ و بلخ را گرفتہ از
رودِ جیحوں عبور و بہ عزمِ فتحِ بخارا رواں شد +
پادشاہِ اوزبک با جمعے کثیر بہ مقابلت شتافت - و
مصافے دادہ ہزیمتے فاحش یافت - امّا در ہماں آوان

فرمانِ نادر رسیده که پسر را بمراجعت امر فرموده بود۔
و همچنیں کاغذے به پادشاهِ اوزبک و سائرِ سرانِ آن
صفحات نوشت۔ که فرزندِ خود را امر نمودم ۔ که
به حدودِ ایران مراجعت کند۔ و ممالکِ موروثئِ اعقاب
و انسالِ چنگیز خاں و بزرگانِ قبائلِ ترکماں را زحمت
نه رساند ÷ بعضے ایں حرکتِ نادر را که فی الحقیقة
نتیجهٔ حزم کافی است۔ نسبت به حسدِ نادر بالنسبه
به رضا قلی میرزا مے دهند۔ لاکن باید ملاحظه شود۔ که
در مراجعتِ رضا قلی میرزا نادر وَے را غایتِ اعزاز
و احترام و با او کمال ملاطفت و احسان نمود ۔ و
چندے نگذشت۔ که حکومتِ ایران را بدو مفوّض نموده
خود بجانبِ هندوستان رفت۔ و همیں دلالت مے کند۔
که ایں نسبت بیجا ست ÷ در ایّام محاربهٔ افغان
نادر شاه سفیرے بدهلی فرستاده از پادشاهِ هندوستان
خواهش کرد۔ که بنا بر اتّحادِ مابینِ دولتین مامول و متوقّع
آن است۔ که احکام به حکّامِ اضلاعِ شمالیه صادر شود۔
که فراریانِ افاغنه را که دشمنانِ ایں دولت اند۔
و از شمشیرِ غازیانِ ایں حضرت گریزاں گشته۔ در آں
بلاد راه و پناه نه دهند۔ بر حسبِ مرضی جوابے نرسید۔
افاغنه همه روزه بداں صفحات فراری شده ملاذ و ملجا
مے یافتند۔ و در دربارِ دهلی نیز هر روز علانیه بجهتِ
معاودتِ ایلچیئ ایران پیدا مے کردند ۔ نادر را ازیں
حرکت نائرهٔ غضب اشتعال یافته۔ فراریاں را تعاقب

کرده تا کابل عنان نکشید - و کابل و حوالی و حواشیٔ
آن را بقیدِ تسخیر در آورد - بعد ازین واقعه کاغذے
دیگر به پادشاهِ هندوستان فرستاده او را بر حرکاتِ
سابق ملامتے سخت کرد - لیکن باز گفت بعد از همه
نقصانے در دوستی واقع نشده - و منظور آن است -
که در آینده نیز بر قرار باشد * فرستادهٔ او بدستِ
ولدِ عبّاس نام یکے از امرایِ افغان که حاکم جلال آباد
بود - به قتل رسید * و نادر که احتمال دارد - همچنین
بهانه را مے جست - فرصت غنیمت دانسته به تسخیرِ
هندوستان نهضتِ رایات فرمود * قبل از تحریرِ وقائع
این جنگ چند کلمه در بابِ وضعِ سلطنتِ هندوستان
در آن اوقات بے مناسبت نخواهد بود - ممالکِ هندوستان
غالب در معرضِ تاخت و تاز و حملاتِ بهادرانِ صفحاتِ
شمالیه بوده است - از زمانِ محمودِ غزنوی سلطنت از
خانوادهٔ سلاطینِ هنود بیرون رفته - از آن بعد سلسلهٔ
مختلف از اهالیِ اسلام بر آن مملکت استیلا یافتند -
و هر سلسله بنوبت مغلوبِ دیگرے شده از همان دست
که گرفته بودند - دادند - تا اینکه شمشیرِ تیمور دیّارے در آن
دیار نگذاشت - و بعد از آن بسا تغیّراتِ غریبه و اتّفاقاتِ
عجیبه نسلِ او در آن سر زمین سالهاے دراز فرمان روا
گشتند * چون بابر بسببِ غلبهٔ اوزبک مجبور شد - که
ملکِ موروثِ خود دشتِ فرغانه را رها کرده از سواحلِ
رودِ سیحون چشم بپوشد - روے به هندوستان نهاده

اوّل کابل را مسخّر ساخت - و بعد ازآں سلطنتِ دہلی را متصرّف شد + و ہندوستاں در زمانِ نبیرۂ او اکبر کمالِ احتشام و اقتدار یافت - مے تواں تاریخ زوالِ دولتِ تیموری از فوتِ ایں پادشاہ کہ در حقیقت پادشاہے بزرگ بود - نہاد - بلے در زمانِ اورنگ زیب دوبارہ آبے بر روےِ کارِ دولتِ ہندوستاں آمد - و بسبب تدبیر و حکمت و شجاعتِ اورنگ زیب اگرچہ در حقیقت مملکت رقواے نداشت - اِلّا اینکہ علے الظّاہر مانندِ زمانِ اکبر مے نمود + اورنگ زیب آخر پادشاہے است از نسلِ تیمور کہ در واقع در ہندوستاں اختیار و اقتدارے داشت - بسبب اینکہ ہم در عہدِ او بعلاوۂ اُمراے سرکش کہ از ہر طرف آثارِ عناد و طغیاں بظہور مے رسانیدند - طائفہ از ہنود کہ ایشاں را مراٹا خوانند - در اضلاعِ جنوبیّۂ ہندوستاں کہ بہ دکن معروف است - سر برآوردہ و علے الاتّصال در اطراف و حوالیِ مُلک از سرق و حرق و اسر و نہب و قتل و غارت دقیقہ رفرو گذاشت نمے کردند + نامِ مراٹا ماخوذ است از مہاراشٹر کہ مُلکِ ایشان است و حال بہ دکن اشتہار دارد - ابتدا در عہدِ شاہ جہاں ایں طائفہ قوّت گرفتند - و در عرضِ سی سال کہ اورنگ زیب در بلادِ جنوبیّۂ مملکتِ خود مے زیست - غالبِ اوقاتش مصروفِ تادیب و تسخیرِ مراٹیاں بود - لاکن دید - کہ تادیب و منقاد ساختنِ ایں طائفہ محال است - زیرا کہ ایشاں با وے مقابلت نمے ایستادند - بلکہ ہمیشہ در خرابیِ مُلک میکوشیدند -

هر جا زراعتے بُود – مے چاربیدند – یا مے سوختند – و هر جا قریہ بعد از چپاول چوں صحرا مے ساختند – هر لشکر کہ در عقب ایشاں مے رفت – بجنگ و گریز و قزاقی و دُزدی و قتل و غارتِ اطرافِ لشکر بالآخرہ کار بر ایشاں تنگ مے نمودند – و بجہتِ بدنہاے سبک و خفیف و عادت بر سختی و تعب نہ بر اسپ بار بُودند – نہ بر خود – بنابریں از هر راہے فرار و در هر جائے قرار مے توانستند کرد – و بعلاوہ اگرچہ مراٹھیاں بدُونِ جلادت و بہادری نبستند – هنر را در بیرُوں رفتن از جنگِ دُشمن مے دانند – نہ حملہ بر خصم – دریں صُورت محال مے نمود – کہ اورنگ زیب بخواند – کہ دُشمنے را کہ هنر در گریز مے پندا شت – بہ جنگ یا بہ چنگ آرد ؛ بعد از فوتِ اورنگ زیب اُمراے اسلام هر یک در طرفے دم از استبداد و استقلال زدہ در هم اُفتادند – بہ خلافِ مراٹھیاں کہ بر قرارِ سابق اتفاق کردہ در اندک مدّتے ترقّیِ غریبے کردند – و بعلاوۂ ممالکے کہ در تصرّف داشتند – بادشاہِ هندوستاں و غالباً جمیع حکّامِ اضلاع و اطرافِ ممالک را مجبُور کردند – کہ مبلغے از محصُولِ مملکت هر سالہ بہ ایشاں بدہند – تا منازل و مزارعِ مردم در اماں باشد ؛ در سیرِ متاخرین مسطُور است – کہ در سالے کہ نادر عزمِ تسخیرِ هندوستاں نمُود – حتّٰی خودِ شہرِ دہلی بہ ایں نوع خراج گذار بُود – محمّد شاہ کہ در آں وقت صاحبِ سریر بُود – پادشاہے بُود سخیفُ الرّاے – و تن آساں و همُوارہ

بہ عیش و عشرت روزگار گذرانیدے + صاحب نادر نامہ گوید۔ کہ ہرگز دستش بے جام و کنارش بے دلارام نبودے۔ و بالمرہ از کار اعراض کردہ سررشتۂ امور را بہ دستِ دیگراں نہادہ بود۔ وزیر اعظم او خان دوراں خاں نیز اگرچہ مردے جاہ طلب بود۔ لیکن غالب اوقاتِ خود را بہ لہو و لعب مصروف داشتے۔ و با نظام الملک صوبہ دارِ پرگنۂ دکن عداوت ورزیدے۔ و بہ ہمیں سبب او را بہ دہلی طلبیدہ بود۔ تا بہانہ جستہ خللے در کارِ وے کند + و محمد شاہ بہ رائے و رویت و عقل و تجربتِ نظام الملک اعتنا نکرد۔ تا ایں کہ خطرِ بزرگ شدہ کار از چارہ گذشت + بعضے بر آنند۔ کہ نظام الملک نادر را بہ تسخیرِ ہندوستان ترغیب و دعوت کرد۔ لیکن دلیلے بر ایں مطلب نیست۔ و سخے تواں ہم موافق قاعدہ سببے بجہتِ ایں حرکت معین کرد۔ کہ امیرے کہ در غایتِ اقتدار و از اشخاصِ اوّلیۂ مملکت است۔ دشمن بملکِ خود بطلبد۔ لیکن ہمیشہ عجز و جبن بعد از خرابی نسبتِ خیانت بہ دیگراں مے دہد + حق ایں است۔ کہ در خانہ خرابِ دہلی چوں خبر از ضعف و عجزِ خود داشتند۔ بہ امیدِ ایں کہ نادر بجانبِ ہندوستان نخواہد رفت۔ خود را تسلّی مے دادند۔ اوّل اعتمادے بجا بر استحکامِ قندھار و شجاعتِ افغاں کردند۔ و بعد ازاں کہ خبرِ فتحِ قندھار را شنیدند۔ چنیں مے پنداشتند۔ کہ نادر بہ ایران

مُراجعت خواہد کرد۔ حتّٰی راین کہ وقتے شنیدند۔ کہ نادر در کابُل است۔ خیال کردند۔ شاید واقعہ رُوے داده سببِ مُراجعتِ وَے شود۔ تا وقتے کہ شنیدند۔ کہ لشکرِ ایراں از آبِ سندھ گُذشت۔ آں وقت بُود۔ کہ از خوابِ غفلت چشمے باز کردند۔ مُحمّد شاہ چوں بالمشافہہ صُورتِ مُخاطرہ را جلوہ گر دید۔ ہر قدر لشکر تُوانست۔ جمع آوری کرده با اعیانِ مملکت بصحراے کرنال کہ دہے است در طرفِ یمینِ رودِ جمنا و قریب یک درجہ مسافت از دہلی شتافتہ اُردُوے خود را بر سر پا کرده حکم داد۔ تا اطرافِ اُردُو را سنگر و سنقاق بستند۔ و قطارے از توپہاے سنگین بیفائده بر بالاے آنہا کشیدند + بالجُملہ حرکتِ نادر از کابُل بہ ہندوستاں سریع بُود۔ حکّامِ ممالکِ عرضِ راہ ہمہ اظہارِ اطاعت و انقیاد کردند + در کاغذے کہ بہ رضا قُلی پسرش نوشتہ است۔ اخبار از رُوزِ خرُوج او از لاہور تا دو بارہ مُحمّد شاہ را بر تخت نشاندن بہ تفصیل مُندرج است۔ اوّل خبرے از جنگِ فوجے از سپاہِ ایراں با مُقدّمۂ لشکرِ ہند و غلبۂ ایرانیاں مے دہد۔ و بعد از کوششے کہ براے منع مُلحق شُدنِ لشکرِ سعادت خاں بہ لشکرِ مُحمّد شاہ نمُود۔ و فائده بر آں مترتّب نشده بُود۔ مے نویسد۔ و بعد ازآں مے گوید۔ بدیں مضمُوں کہ چوں ایں مدد بہ مُحمّد شاہ رسید۔ مُستظہر گشت۔ و سنگرِ خود را رہا نمُوده در

میدان صفِ محاربت آراستند - و ما کہ در آرزوے چنیں روزے بودیم - قراول بجہتِ صیانتِ اردو گذاشتہ و از فاید اشتعال اشتعالِ جستہ - بر دشمن حملہ بردیم - تا دو ساعت تمام تنورِ حرب گرم بود - و آتشِ توپ و تفنگ خرمنِ شعورِ عمرِ اعدا - بعد از آں بعونِ الٰہی بہادرانِ شیر شکار صفِ خصم را برہم زدہ ایشاں را متفرق کردند - درین مقام تفصیلِ نامہاے اعاظمِ امرا کہ کشتہ و زخمی و اسیر شدند - مے نویسد - از جملۂ مقتولین خان دوراں - و از ماسورین سعادت خاں را ذکر مے کند + و بعد میگوید - کہ این جنگ دو ساعت طول کشید - و در دو ساعت و نیم عساکرِ ما غنیم را تعاقب کردند - ہنوز یک ساعت از روز باقی بود - کہ معرکۂ حرب بکلی از دشمن پاک شد - و چوں استحکاماتِ اردوے ایشاں مستحکم و مضبوط بود - فرماں دادیم - کہ از یورش دست بدارند + خزانۂ بسیار و چند فیل و قدرے از توپخانۂ پادشاہِ ہندوستاں و نفائس غنائم از ہر قسم بسبب این فتح بدست افتاد - و از بیست ہزار متجاوز از دشمن بر خاکِ ہلاک افتادند - و خیلے بیش ازیں نیز در قیدِ اسار در آمد + بعد ازیں جنگ فی الفور لشکرِ محمد شاہ را احاطہ کردہ راہِ مراودت بہ اطراف و حوالی را بر ایشاں مسدود ساختیم - و توپہا و خمپارہا را بجہت با خاک یکساں کردنِ

استحکامات مُهیّا نمودیم - چوں اختلال و اغتشاش عظیمے در اُردُوے ہندیاں راہ یافتہ بہیچ وجہ ارادہ پذیر نبودند - مُحمّد شاہ از رُوے اضطرار لابُد شُدہ بعد از یک رُوز در پنجشنبۂ ہفدہم ذی القعدہ نظامُ المُلک را باُردُوے ما فرستادہ - رُوزِ دیگر خُود با اعیانِ مُلک بہ حضُور رسید + در وقتے کہ مُحمّد شاہ رُو بہ اُردُو مے آمد - بہ مُلاحظۂ ایں کہ ما تُرکمانیم - و او نیز از سلسلۂ تُرکمانیہ و خانوادۂ گورگانیہ است - فرزندِ عزیز نصرُ اللہ میرزا را تا بیرُونِ اُردُو باستقبال فرستادیم - و چوں واردِ خیمۂ پادشاہیئے ما گشت - نظر بہ مُلاحظۂ قرابتِ اہلی آنچہ لازمۂ احترام پادشاہیئے وے بُود - معمُول داشتیم - و او مُہرِ سلطنتِ خُود را بہ ما سپُردہ - و ما حُکم کردیم - کہ کسے مُتعرّض سرا پردۂ شاہی و مُتعلّقانِ سراے سلطنت و اُمرا و اعیانِ مملکت نشود + دریں وقت پادشاہ و حرم پادشاہی و جمیع اکابر و اعاظمِ ہندوستاں کہ از اُردُو حرکت کردہ اند - بہ دہلی رسیدہ اند - و ما نیز در ہشت و نہم ذی القعدہ بجانبِ دہلی حرکت خواہیم کرد - ارادہ ایں است - کہ نظر بمُلاحظۂ نسبتِ مُحمّد شاہ و قرابتِ اہلی کہ فیمابین است - او را دو بارہ بر پادشاہیئے ہندوستاں مُقرّر نمُودہ تاجِ سلطنت بر سرِ وے نہیم + حمد خُداے را کہ بانجامِ چنیں کار ما را قُدرت داد + + وقائعے کہ دریں مکتُوب نقل است - ہیچیک از مُعوّزِ خارِق

ایراں و ہندوستاں انکار نہ کردہ اند ۔ ہندیاں نسبتِ شکستے کہ در کرنال یافتند ۔ بنہورَ بعضے از اُمرا و احتیاطِ بعضے دیگر مے دہند ۔ و مے گویند ۔ کہ بعد ازیں فتح باز نادر را خیالِ مراجعت بہ ایراں بود بہ ایں معنی کہ راضی شد دو ملین استرلینگ گرفتہ از سرِ ملک بر خیزد ۔ امّا چوں سعادت خاں کہ در اردوے نادر از جملۂ اسرا بود ۔ و واسطۂ ایں امر بود ۔ و بہ ایں واسطہ توقّع داشت ۔ کہ وزارت را بہ او بدہند ۔ شنید ۔ کہ ایں منصب را بنظام الملک دادہ اند ۔ نادر شاہ را گفت بدہلی برود ۔ لاکن ایں محض افسانہ است ۔ ہیچ سببے از براے شکستِ کرنال بہتر از بے دلی و ہراسِ لشکر نیست ۔ چناں ہراس بر ہندیاں راہ یافتہ بود ۔ کہ ہم در جملۂ پشت کردند ۔ و قریبِ بیست ہزار نفر از ایشاں بہ قتل رسید بدونِ ایں کہ بخصم ضررے برسد ۔ بعلّتِ ایں کہ از لشکرِ نادر نوشتہ اند فقط پانصد نفر کشتہ شدند ۔ ایں عدد ہم احتمال دارد ۔ کمتر است از آنچہ در حقیقت تلف شدہ اند ۔ امّا ہیچ مناسبتے بہ عددِ قتلاے ہندوستاں ندارد ۔ و از طبیعتِ نادر ہم بقدرے کہ مے دانیم مستبعد داشت ۔ کہ نتیجۂ چنیں فتحِ بزرگ را خود نہ فہمیدہ و موقوف بر حسد و حیلۂ چند نفر اُمراے اسیر کردہ باشد ✚ اسبابے کہ نادر را بر تسخیرِ ہندوستاں مجبور کرد ۔ مرقوم گشت ۔

علے التحقیق رجالِ دولتِ دہلی بر خلافِ مودّتِ مقررہ مابینِ مملکتین عمل کردند۔ افاغنہ را کہ از شمشیرِ نادر گریختہ بودند۔ پناہ دادند۔ و در ایں پناہ دادن احتمال مے رفت ۔کہ روزے ایں طائفہ قوّت گرفتہ باز مملکت از دست دادہ را متصرّف و مجدّداً سببِ حربِ ایراں شوند۔ سفرائے کہ نادر در ایں باب بداں صوب فرستاد۔ نہ جواب و نہ اِذنِ مراجعت یافتند۔ باوجود ایں کہ نادر مکرّر کاغذ نوشت ۔ اگرچہ گویند ۔کہ ایں عمل نہ از باب عداوت بلکہ بجہتِ تعویق در کارہا و عدمِ فیصلۂ امور در خانہ بود۔ لاکن ہرچہ بود۔ بہانۂ درشتے و خوبے بود برائے ایں کہ نادر بداں سمت حرکت کند۔ امّا امرِ دیگرے کہ سببِ اغوائے او بہ تسخیرِ ہندوستاں شدہ باشد۔ نے تواں یافت۔ مگر خواہشِ زیادے بجہتِ تاخت و تاراج و مشغول داشتنِ لشکر ۔ و مملکتِ ہندوستاں را از توابعِ دولتِ ایراں ساختن۔ امّا ایں مطلبِ آخر را اگر ہم گاہے در خاطرش خطور کردہ باشد۔ باید بمجرّد دیدنِ آں مملکت دانستہ باشد ۔کہ بہ ہیچ وجہ صورت پذیر نیست۔ و بناءً علیہ خیالش را از سر بیروں کردہ باشد ۔ و ما مجبوریم بہ احترام کردنِ چنیں علوّ ہمتے کہ در ہماں آنے کہ مطلوبے بہ ایں بزرگی فائز است۔ ہمّت بر ترکِ آں گماشتہ بکلّی قطعِ نظر از آں مے کند بسبب

این که نه تنها یکباره چشم از مملکتے بدین وسعت و سلطنتے باین عظمت و مکنت پوشید - بلکه بندوبستِ کارے ہم که فائدهٔ آن بخود او راجع شود - نمود - مگر حرکتِ مردانه و فتوّت و مروّتے که در حق محمّد شاه نمود - بلے نه این بود - که ہیچ ملکِ ہندوستان را صاحب نشد - لیکن ممالکے که متصرّفِ او شد - در ازمنهٔ سابقه ہمه متعلّق به ایران بودند - در عهد نامهٔ که در آن اوقات نوشته شده است - ممالکے که در این اطرافِ آبِ سند است - به ایران واگذار شده حدّ دو مملکت مقرّر شد + تفصیلِ ممالکِ مسطوره در عهد نامه ازین قرار است - که جمیع ولایاتے که در مغربِ رودِ اٹک و آبِ سند و نالاے سنگرا که شعبهٔ از آبِ سند است - واقع است - یعنی پیشاور و مضافاتِ آن و اضلاع کابل و غزنین و کوہستانِ افغان و ہزاره و قلعهٔ بکر و سنگر و خدا داد و سائرِ بلاد - و راہہا و مساکن جوکیا و بلوچستان وغیرہا یا قلعهٔ تته و قلعهٔ رام و قریهٔ تربین و قصبهٔ چن و سمولی و کترا وغیرہا از اعمالِ تته و جمیع مزارع و قرے و قلاع و قصبات و سواحل از سرچشمهٔ رودِ اٹک یا جمیع راہہا و سکنه که آب مزبور با شعبہاے آن بدان محیط است - تا بالاے سنگرا که مصبّ رود است بدریا - مفوّض بدولتِ ایران باشد + القصّه تمام جواہرات و خزائنے که در سالہاے دراز سلاطینِ گورگانیه در

هندوستان جمع کرده بودند - محمد شاه به نادر داد -
و امرا و اعیان نیز متابعت وے کرده آنچه از نقد
و اجناس نفیسه مالک بودند - بمالکِ علی الاطلاق
سپردند - بعد از اخذ این هدایا بقیهٔ مالیه از بلاد
و ممالکِ دور دست طلبیدند * در تاریخ بنگاله مسطور
است - که هنوز اندکے از حکومتِ سرفراز خاں در
بنگاله نگذشته و صورتِ استقرار نیافته بود - که شخصے
از جانب قمر الدین خانِ وزیر رسیده خبر ورودِ
نادر شاه را به دهلی رسانید - و مالیهٔ سه سالِ گذشته
را طلب کرد - سرفراز خاں بصوابدید حاجی احمد و سائرین
که اہلِ مشورتِ او بودند - نه تنها اداے مبلغ کرد -
بلکه حکم کرد - تا خطبه و سکّه بنامِ نادر شاه خواندند -
و زدند * بالجمله مبلغے سنگین بر متموّلین اہالیِ دهلی
نیز حمل شد * امّا دادنِ وجه بر مردم چنداں صعب
نبود - که طریقهٔ اخذ آں * و چوں محصّلین وجه مزبور
از اہالیِ خودِ هندوستاں بودند - فرصت غنیمت دانسته
بناے اخذ و جلب گذاشتند - و بجهتِ هر ده هزار
روپیه که به خزانهٔ نادر رسانند - چهل یا پنجاه هزار
براے خود مے گرفتند - و بدیں سبب مردم را اذیّت
و آزار مے کردند - تا آنچه دارند - بروز دهند - بنوعے
که جمعے کثیر از مردم از فرطِ شکنجه و عقوبت هلاک
شدند - و بسیارے از معتبرین هنود یا بجهتِ ایں که
در معرضِ استخفاف و استحقار در نیایند یا بسبب

این که مال را عزیز تر از جان مے داشتند - خود خود را تباه کردند - در اعالیِ طبقاتِ ہنود خود کُشتن و متحملِ رُسوائی و فضیحت نشدن عمومے دارد - ہیچ طائفہ در عالم نیست - کہ در وضعِ زندگی مثلِ ہنود کم احتیاج بہ پول داشتہ باشد یا بہ مثلِ این طائفہ پول دوست باشد + در وقتے کہ نادر بجانبِ دہلی در حرکت بود - رُعب و ہراسے عظیم بر مردم مستولی شد - ولے بعد از ورودِ او نظم و نسقے کہ در لشکرِ وے بود - سببِ اعتمادِ عمومِ اہالی شد + نادر خود در یکے از سراہاے سلطنت در شہر فرود آمد - و بعضے از سپاہیاں را بمحلات فرستاد - تا سببِ آرامے و حمایتِ رعایا شوند + در تاریخِ فریزر صاحب مسطور است - کہ حکم کرد - تا ہر کس از لشکریانِ وے بالنسبہ بہ اہالیِ مُلک حرکتے خلاف کنند - فی الفور گوش و دماغش بریدہ او را مُثلہ کنند - تا سہ روز ہمہ بآرامے گذشت - اما در شبِ چہارم بعضے از اشرار خبرِ فوتِ نادر را در افواہ انداختند - و خبر فی الفور شائع شدہ عوام کالانعام از جاے برآمدہ بر ایرانیانے کہ در اطرافِ شہر بجہتِ محافظت مقرر بودند - حملہ بُردہ بے خبر بر سرِ ایشان تاختند + و ایرانیاں چوں دستہ دستہ متفرق و بے خبر بودند - تا رفتند - بدانند - چہ خبر است - ہمہ را عرضۂ شمشیر ساختند - و چیزے کہ بیشتر سببِ نفرت از دنایتِ طبعِ اُمراے دہلی

است - این است - که چون این خبر بدیشان رسید - عساکرِ ایرانی را که بجهتِ حفظ و حمایتِ ایشان مقرّر شده بود - بعوام سپردند - بلکه بعضے از ایشان باتلافِ آن بیچارگان مدد کردند * نادر چون این قضیّه را شنید - چند نفر فرستاد - تا بمردم بفهمانند - که خبر بے پا و خطر در دشت است - امّا کسانے را فرستاده بود - نیز کشته شدند * نادر با کسانے که در دَورِ او بودند - آن شب را در سرائے خود گذرانید - و در طلوعِ فجر سوار شده درمیانِ شهر رفت و خواست - تا شورشِ مردم را فرو نشاند - امّا این معنی سبب ازدیادِ شورشِ عوام شده سفاهت آغاز کردند * همه مؤرّخانے که تاریخ نادر را نوشته اند - اتّفاق دارند برین که نادر نمے خواست - به خلق اذیّتے برسد - یا برساند * فریزر صاحب که خود معاصر است - و درین واقعه حضور داشته است - مے نویسد - که تفنگے به نادر انداختند - لاکن خطا کرده به یکے از امرا که نزدیکِ وے بودند - رسیده از پا در آورد * چون نادر حال برین منوال یافت - و لشکر هم درین وقت از اُردو بشهر رسیده بودند - حکم به قتلِ عام داد * همین که دستِ لشکریان به شمشیر رفت - دستِ عوام النّاس از حرکت افتاد - از طلوعِ آفتاب تا وصولِ شمس بوسطِ سما گذشته بود - که بالائے هم مے ریختند - گویا تادیبِ این مردم را مشغلهٔ شمشیر کفایت نبود - که آتشے در

یکے از محلات زبانہ کشید۔ و بہ جمیع اطراف شہر سرایت کردہ خرمن سوزِ جان و مالِ ریزہ روزاں گشت ۔ نادر بعد از آں کہ حکم بہ قتلِ عام داد۔ بہ مسجد روشن الدولہ کہ در وسطِ شہر بود۔ رفتہ قرار گرفت۔ و ہیچکس را یارائے آنکہ لبے بشفاعت بکشاید۔ نبود۔ تا ایں کہ بالآخرہ محمد شاہ با دو نفر از وزرا پیش رفتہ ابقائے مردم را درخواست نمود ۔ نادر گفت۔ پادشاہِ ہندوستاں نباید۔ ہرگز سخنش بہدر برود۔ و علے الفور حکم داد۔ تا دست از کشتار بدارند۔ و چنانکہ جمیع مورخین نوشتہ اند۔ فے الفور اطاعت شد۔ و ہمیں دلالت قوی است بر نظم و نسقے کہ در لشکرِ وے بودہ است ۔ عددِ قتلے بہ اختلاف ذکر شدہ است۔ و از وضعے کہ ایں کشتار واقع شد۔ مشکل است ۔ کہ تحقیقاً بتواں معین کرد ۔ فریزر صاحب صد و بیست ہزار مے نویسد۔ و یکے دیگر از محرران فرنگستاں قریب ضعفِ ایں عدد مے گوید ۔ یکے از معتبرین مورخانِ ہندوستاں ہشت ہزار ذکر مے کند۔ ایں قول بہ صواب اقرب مے نماید ۔ دو نفر از امرا کہ گمانِ بر انگیختنِ ایں فتنہ بر ایشاں مے رفت ۔ چوں صورتِ واقعہ بدیں نوع انجام یافت۔ گریختہ بہ قلعۂ کوچکے کہ قریب بدہلی بود۔ پناہ بردند۔ عساکرِ نادری ایشاں را تعاقب کردہ بجنگ آوردند۔ و با ہر کس کہ گماں مے رفت۔ با ایشاں در آں کار دستے

داشته اند - به قتل رسانیدند - قریب چهار صد نفر از
ایشان عرضهٔ تلف گشتند - چند روز بعد ازیں داعیهٔ
عروسیِ پسرِ دوم نادر با یکے از شاهزادگان خانوادهٔ
تیمور واقع شد - محافلِ سوگ و سوز به مجالسِ سور و
سرور مبدّل گشت + غالب اهالیِ دهلی مردم بے مایه و
لهو و لعب دوست اند + یکے از مصنّفین هندوستان
گوید - که بسیارے بر رفتنِ ایرانیان افسوس میخوردند -
و هنوز لشکرِ ایران دهلی را رها نکرده بود - که مقلّدها
و بازیگرها بنای تقلید را گذاشته همان رسوائیهائے که
در آں ایّام کشیده بودند - در مجالس سبب عیش و
سرور شد + القصّه ایّامِ اقامتِ نادر در دهلی پنجاه و
هشت روز بود - قبل از آں که دهلی را رها کند - با
محمّد شاه خلوت کرده تا مدّتے در صحبت مشغول بود -
ظنّ بعضے ایں است - که نصائحے که در بابِ قوامِ
دولت و دوامِ مکنتِ وے در کار بود - بوے نمود -
بعد از آں امرا و اعیان را طلبیده ایشان را باطاعت
و دولتخواهیِ محمّد شاه سفارش نموده - و در آں باب
تاکیدِ بلیغ فرمود - و همچنیں کاغذے بدیں مضمون بحکّام
اطراف فرستاد - بعد از ترغیب ایشان به سلوک در
جادهٔ مستقیم متابعت و انقیاد نوشت - که من و
محمّد شاه یک روحیم در دو بدن - اگر خدا نخواسته خبرِ
طغیانِ شما بالنّسبه به پادشاه گوش زدِ من شود - نامِ
شما را از صفحهٔ خلقت محو خواهم کرد + بالجمله اگرچه با

امرایے دیگر بنوعِ خوشی سلوک کرد - امّا ازین حکایت
مفهوم مے شود - کہ چہ نوع ایشان را شناختہ است ÷
روزے از فخرالدین کہ در آن اوقات وزیر بود -
پرسید - چند زن در سرایے داری ؟ گفت - ہشت
صد و پنجاہ ÷ نادر روے بہ خدام کردہ گفت - صد
و پنجاہ زن دیگر از اسرا بخانۂ وزیر بفرستند - تا
منصب مین باشیگری داشتہ باشد ÷ مقدارِ غنیمتے را کہ
از ہندوستان برد - مختلف ذکر کردہ اند - بعضے گویند -
کہ متجاوز از ہفتاد ملیون استرلینگ نقد و جنس بود -
از ہمہ کمتر تخمینے کہ کردہ اند - تخمیلے بیش از سی ملیون
است - و بیشتر آن جواہرِ نفیسہ بود ÷ در عرضِ راہ
شنید - کہ بعضے از جواہرہاے شاہی را لشکریان مخفی
کردہ اند - بنا برین حکم کرد - تا اسبابِ جمیعِ لشکر را
جستجو کردہ ہر جا جواہرے یافتند - جزوِ خزانہ کردند -
اگرچہ لشکر این معنی را مکروہ داشتند - لاکن جز اطاعت
راہِ دیگر نیافتند - و ہمین دلالتِ قوی است بر
کمالِ نظم و نسقے کہ در عساکرِ وے بودہ است - با
جمعے امرایے ایران کہ در این باب صحبت داشتم -
این حرکتِ نادر را حمل بر تدبیر مے کردند - نہ بر
بخل و حرص - بلکہ مے گفتند - کہ نادر مے دانست -
کہ سگِ سیر بہ شکار و عسکرِ مستغنی بہ کارزار نرود -
امّا با این ہمہ با قاطبہ لشکریان بمروت و مہربانی سلوک
مے کردند ÷ در تاریخِ میرزا مہدی مسطور است - کہ

در فتح قندهار سه ماهه مواجب لشکریان را به انعام
ایشان داد - و ضعفِ ایں مبلغ بعد از فتح کرنال -
و باز هم بیشتر قبل از ایں که از دهلی حرکت کند -
در حقِ عساکر بذلِ احسان کرد * در مراجعت از
هندوستان رنج و کلفتے بے نهایت بسبب اشتداد
گرما و حرارتِ هوا عائدِ حالِ لشکریانِ وے گشت -
و عبور از رودِ پنجاب و اتک نیز بجهت حادثهٔ که
بر اُنها رسید - در عهدهٔ تعویق افتاد - و همچنیں وقتے
معلوم شد - که کوهستانیهاے کابُل به عزم چپاولِ
اُردوے او کمر بسته اند - بنا بریں نادر کساں فرستاد -
تا آں طائفه را مبلغے خطیر داده از آں اراده باز
داشتند - و ایں صورت نیز سبب تعویق حرکتِ لشکر
شد * چوں وضع ملکے که ایں لشکر از میان آں
باید عبور کند - و اسباب و اثاثه و اموالِ عظیمے که
همراه داشتند - و خطرے که بر اندک اغتشاش اُردو
مترتب مے شد - ملاحظه شود - مے تواں بر پیش بینی
و عاقبت اندیشی که دریں مقام بکار بُرد - نادر را
ملامت کرد * و چوں بعد از مراجعت از هندوستان
سه ساله خراجِ ایران را به رعایا بخشید - و جمعے کثیر
از ارباب صنائع و مُطرب و مُغنّی از هندوستان آورده
بود - مردم را گمان ایں شد - که دولتے بے نهایت
بچنگِ شاه و لشکر افتاده - بعد ازیں به عیش و
عشرت صرفِ اوقات خواهند کرد - و همچنیں از

قرنہائے دراز اہالئ ایران فیل ندیدہ بودند - مگر تصویر آں جانور را در تماثیل و آثار قدیمہ - و چوں نادر فیلہائے بسیار از ہندوستان بہ ایران آورد - اہالئ آں مملکت وے را ثانئ شاپور و ثانئ انوشیروان بلکہ از ہر دو بزرگتر خواندند + منقول است - کہ بعد از فتح ہندوستان عساکر نادری مائل آرام بودند - لاکن نادر خوب مے دانست - کہ انجام آرامیئ لشکر بد نامیئ کشور است - لہذا بعد از عبور از رودِ اٹک جنگِ یکے از امرا را کہ در آں وقت بر بلادِ سند حکومت داشت - پیش نہادِ خاطر ساختہ در حرکت آمد - در اوّل نہضت نادر شاہ بجانب ہندوستان امیر مذکور اظہارِ ہوا خواہی کردہ بود - بجہت این کہ این معنی را تمہیدِ استقلالِ خود مے دانست - امّا چوں بنابر معاہدے کہ مابین محمّد شاہ و نادر شاہ وقوع یافت - ممالکِ وے ضمیمۂ دولتِ ایران گشت - تغییرِ تدبیر دادہ خزائنِ خود را در قلعۂ امرکوٹ نہادہ خود حرکتِ مذبوحی نمود - لاکن چوں مستقرِ حکومت او را گرفتہ بباد تاراج و غارت دادند - از درِ انقیاد پیش آمدہ خود را بجنابِ نادری سپرد + نادر آنچہ داشت - از وے گرفتہ حکومتِ سند را کما فی السابق بہ او گذاشت باین شرط کہ خراجگذارِ دولتِ ایران باشد + یکے از اہالئ انگلند کہ درین اواخر از جانب حکومتِ ہندوستان بہ سفارتِ سند مامور شد - کتابے نوشتہ - در آں مسطور است - کہ در

عہدِ محمّد شاہ کہ خبرِ نہضتِ نادر شاہ مُنتشر شُدہ رُعب در ضمائرِ خلائق انداختہ بُود۔ میر نُور محمّد عبّاسی کالوری کہ بر حسبِ وِراثت در ضِلعۂ سیوی کہ سیبی نیز خوانند۔ و اضلاعِ دِیگر فرمانروا بُود۔ و بعِلاوۂ حکُومتِ ظاہر بعضے از اُمرا نِسبت بہ خانوادۂ او اِعتِقادِ باطنی داشتند۔ چُوں ہراسِ صادِق علی خاں را کہ در آں وقت از جانبِ محمّد شاہ صُوبہ دار شُدہ بُود۔ مُشاہدہ کرد۔ فرصت یافتہ با او قرار داد۔ کہ سہ لک روپیہ گرفتہ حکُومتِ سِندھ را با او واگُذار کُند۔ صادِق علی خاں نیز راضی شُد۔ قدرے از مبلغِ مذکُور دادہ شُد۔ و باقی ہنُوز باقی است۔ ایں مُعاملہ در سنۂ ہزار و صد و پنجاہ ہجری صُورت گرِفت۔ و در ہزار و صد و پنجاہ و دو نادِر شاہ لشکرِ کالوری را شکست۔ اُمرائے ایں طائفہ بہ قلعۂ امرکوٹ کہ در بیابانے بائر واقع است۔ پناہ بُردند۔ لاکن بالآخِرہ امر بریں قرار یافت۔ کہ سِلسِلۂ کالوری نسلاً بعد نسلٍ بحکُومتِ سِندھ مُقرّر باشند مشرُوط بر ایں کہ ہر سالہ خراجے مُعیّن بسلاطینِ ایران بفرستند۔ و چنیں مے نماید۔ کہ حکّامِ اوائلِ ایں سِلسِلہ خراجِ مذکُور را سالیانہ میدادہ اند۔ میر نُور محمّد در سنۂ ہزار و صد و ہشتاد و پنج ہجری فوت کرد۔ و ہشت نفر بعد ازو از سِلسِلۂ کالوری در سِندھ حکُومت کردند۔ تا در سنۂ ہزار و صد و نوَد و ہفت کہ میر فتح علی تالپر عبدُالنّبی را کہ آخرِ سِلسِلۂ کالوری است۔ بیرُوں کردہ سِندھ را مالِک شُد۔ و حکّامِ حال از نسلِ

او هشتشد - اِنتهےٰ + قلعۂ امرکوٹ از صوبۂ سِندھ منسوب - و در بیست و شش درجه و بیست و سه دقیقه عرض شمالی و صد و شانزده درجه و بیست و پنج دقیقه طولِ شرقی واقع است - و دریں اوقات از توابع راجۂ جودھپور است - در وقتیکہ ہمایوں از ہندوستان گریخت - اوّل براجۂ امرکوٹ پناه بُرد - و تولدِ پسرش اکبر کہ از غایتِ اشتہار از تعریف مستغنی است - در آں قلعہ شد ۔

القصّہ بعد از فتحِ سِندھ نادر شاه به ہرات رفت - و در آنجا جواہرات و غنائمے کہ از ہند آورده بود - بنظرِ خلائق جلوه گر ساخت - و بر تختِ طاؤسِ محمّد شاه کہ مرصّع بود باقسام و انواعِ جواہرِ نفیس - نشستہ صلائے عیش در داد - و تا چند روز وُجوهِ مملکت و قوّادِ سپاه و سائرِ طبقاتِ ناس بِبساطِ نشاط گسترده اوقات به لہو و لعب مصروف داشتند - لاکن نادر چنیں مے نماید - کہ ہمیشه از بیکاری و تعطیلِ لشکر اندیشناک بود - لہٰذا بعد از انقضاۓ ایّامِ عیش از ہرات در حرکت آمده با پسرش رِضا قلی میرزا ملاقات نمود - و او سائرِ شاہزادگاں را به ہدایاۓ ملوکانه و عواطفِ پدرانه خورسند ساخته بجانبِ بلخ عطفِ عنانِ عزیمت نمود - و در آنجا به تہیّۂ اسبابِ مرور از رودِ جیحوں پرداخته تادیبِ پادشاهِ بخارا را کہ در ایّامِ غیابِ او به ہندوستان بر خلافِ معاہدتِ مابین فرصت غنیمت داشته اطرافِ خراساں را در معرضِ تاخت و تاز آورده بود - وجہِ ہمّت ساخت ۔

سببِ حرکتِ نادر بداں صفحات ہم از اوّل بر ہمہ معلوم شد - و او را ارادۂ ایں کہ بشرطِ عبورِ مملکت ازیں سمت دہد - نبود - زیرا کہ میدانست اداره و نگاہداریٔ ممالکِ مفتوحہ در آں اطراف از حیّزِ امکاں خارج بود - ولے میخواست - از ہماں زہرے کہ آں طائفہ ہر سالہ با اہالیِ سرحدّاتِ ایراں چشانده اند - بایشاں بچشاند ٭ ابوالفیض خاں کہ در آں اوقات سردارِ اوزبک بود - و خود را از نسلِ چنگیز میدانست - چوں خبرِ حرکتِ نادر را شنید - ہراس بر وے مستولی گشت - وزیرِ خود را فرستاد - مگر بہ اظہارِ انقیاد آبے بر آتشِ قہرِ پادشاه زند ٭ نادر وزیرِ وے را باعزاز ملاقات کرده با او گفت - کہ اگر ابوالفیض خاں خواہد - کہ خود را از ہلاک و مملکتِ خود را از خرابی ایمن دارد - باید بدونِ تعاوُن بقدمِ فرمانبرداری پیش آید - و ہم در آں وقت کہ ایں گفتگو درمیاں بود - لشکرِ ایرانی بجانبِ بخارا کوچ کرده پنج روز بعد از عبور از جیحوں در دوازده میلے بخارا فرود آمدند ٭ شہرِ بخارا از جیحوں بیش از پنجاه میل مسافت ندارد ٭ لاکن نادر از بالاۓ رود خانہ عبور کرده بود ٭ بالآخره قضیہ بامنِ تمام ختم شد - کہ ابوالفیض خاں خود با تمام امراۓ ملک بسرا پردۂ نادر شاه رفتہ دیہیمِ سلطنت را بر پاۓ وے نہاد ٭ نادر او را محترم داشتہ محلّے شایستہ در مجلس بجہت او معیّن ساخت - و چند روز بعد ممالکِ او را باو واگذار نموده او را دوباره بایالتِ خویش مقرّر نمود - مشروط بر ایں کہ کمافی السّابق

جیحون حدِ مابینِ مملکتین باشد۔ و این معاهدت بمزاوجتِ
مابینِ دخترِ ابو الفیض خان و برادر زادهٔ نادر استحکام
یافت۔ جمعی کثیر از ایلاتِ ترکمانیه و اوزبکیه برضای
ابو الفیض خان در سلکِ سپاهِ نادری انتظام یافتند۔
بعد از آن متوجهِ خوارزم گشت۔ ممالکِ خوارزم که در
سمتِ مغربِ بخارا واقع است۔ از دو طرفِ رودِ جیحون
گرفته تا سواحلِ بحرِ خزر میرود۔ ایلبرز امیرِ آن مملکت
مکرر اطرافِ بلادِ ایران را عرصهٔ نهب و غارت ساخته
بود۔ و چون خبرِ توجهِ نادر را بدان صوب شنید۔ به
حصانتِ قلعه و حصافتِ عقلِ خود معتمد و مغرور گشته
پای مقاومت بر زمینِ مخالفت افشرد۔ پادشاهِ بخارا
چند کس بدو فرستاده او را به اطاعت و انقیادِ نادر
نصیحت کرد۔ و آن تیره روزگار نه تنها پندِ دوستانهٔ
او را خوار شمرد۔ بلکه فرستادگانِ او را به قتل رسانید۔
این حرکت که بر خلافِ جمیع قوانین است۔ موجبِ اشتعالِ
نائرهٔ غضبِ پادشاهِ ایران گشته۔ بعد از آن که لشکرِ
وی را شکست۔ وی را اسیر کرده با بیست نفر از امرای
بزرگِ او بقتل رسانید۔ و ممالکِ او را به طاهر خان که
بنا بر قولِ میرزا مهدی نوادهٔ ولی محمد خان چنگیزی و
با سلاطینِ توران بنی عم بود۔ بخشید۔ و در زمستانِ
همین سال که هزار و صد و پنجاه و سه هجری بود۔
بجانبِ کلات رفت۔ هم از اوائلِ عمر نادر را به کلات تعلق
تام بود۔ و بخیالِ این که آخرِ عمر را در آنجا بسر برد۔

محکم کرده بود - که استحکامات آن را تعمیر و اصلاح کنند - و سرای بجهت مقام خود در آن بسازند - و آب انبارها و برکها و تالابها بجهت فایدهٔ زراعت بنا کنند - و همچنین فرمان داد - تا جمیع خزائن را بدانجا برند ۞ در کتاب لینز صاحب مسطور است - که کلات قریب یک درجه در شمال مشهد در راه مرو شاه جهان در جائی واقع است - که آن را اژدر کوه گویند - و اطراف آن همه کوهستان است - و آن کوهپشت بسیار بلند و فقط دو راه تنگ دارد - بعد از آن که بقدر هفت میل بالا می روند - سطحهٔ نمودار می شود - که قریب دوازده میل محوطهٔ آن است - و چشمهای خرد بسیار دارد - و غله و برنج در آنجا بفراوانی حاصل می شود - سکنهٔ آنجا در چادر زندگی می کنند - فقط عمارتیکه درین سطحهٔ نیکو آیین بنظر می آید - دو برج و عمارت کوچکی از مرمر است - که نادر بنا کرده است - برجها را بجهت محافظت راه و خانه را بجهت مقام خود نادر ساخته اند - و چون سطحهٔ مذکور را رها کرده بقدر پانزده میل دیگر بالا روند - بقلهٔ کوه می رسند - در آنجا سطحهٔ دیگر به نظر می آید - که اگرچه به بزرگی قطعهٔ اول نیست - اما در حاصل خیزی با آن برابری میکند - درین جا نیز دو برج کوچک ساخته اند - که سرکوب راه است و فقط بنائیست - که بجهت استحکام قلعهٔ کلات ساخته شده است - اشکالی که در گرفتن کلات و قلعهٔ سفید است - همان

صعوبتِ راه است - و چوں بر قلۂ کوه واقع اند - اگر سنگے از کوه بغلطد - اگر سببِ تباهی نشود - سدِّ راهِ دشمن خواهد شد ٭ القصّہ بعد از اقامتِ قلیلے در کلات بسمتِ مشهد کہ پایۂ تختِ مملکت قرار داده بود - رفت - و در مدّتِ سہ ماهِ اقامت در مشهد دادِ عیش داده علے الاتّصال ٭ بشطِ بساطِ نشاط و انبساط اشتغال ورزید ٭ در مدّتِ پنج سال پنج پادشاه مغلوب شده بود - اشرف و حسین دو امیرِ افغان - محمّد شاه پادشاهِ هندوستان - ابو الفیض خاں پادشاهِ بخارا - و ایلبرز والیٔ خوارزم - و ایران از چنگِ مِلَلِ اجانب استخلاص یافتہ ٭ حدودِ ملک از طرفِ شمال تا رودِ جیحوں - و از جانبِ مشرق تا نهرِ اٹک رفتہ بود - و رعایا بوعدۂ نادر منتظر بودند - کہ عسکرِ عثمانی را از سواحلِ دجلہ و فرات براند - امّا رعایتِ نام و ننگ اقتضاے آں میکرد - کہ ابتدا بانتقام خونِ برادرش ابراهیم خاں کہ در جنگِ لزگی کشتہ شده بود - بپردازد ٭ ابراهیم خاں مردے رشید و بهادر بود - و نادر بوے اعتمادے تمام داشت - و بعد از فوتِ قسے پسرِ او را چوں فرزندانِ خود رعایت میکرد - در وقتیکہ لشکر بجهتِ تنبیہ و تادیبِ لزگیہ بجانبِ داغستان در حرکت بود - توضیح نموده داد - کہ سنگ بر شیشۂ امیدِ جمیع اهالیٔ ایران زد - و بخوبی واضح کرد - کہ انجامِ مملکتے کہ ادارۂ آں موقوف بہ راے و رویّت و خواهشِ یک نفر حاکم بالاستقلال

اشت - چہ خواہد بود - قوتے کہ اغلب آں افاغنہ بودند -
پیش رفتہ - و بجلادتے فوق العادۃ کار بر لزگیہ تنگ
کردہ بودند - نادر بہ تعجیل از راہِ مازندراں بمددِ ایشاں
مے شتافت ٭ وقتے در یکے از جنگلہائے مازندراں از پشتِ
درختے گلولہ بہ وے انداختند - کہ شستِ وے را زخم
کردہ اسپش را سقط نمود - رضا قلی میرزا کہ در آنجا
حضور داشت - فی الفور بہ طلبِ آں شخص مرتکب
بر انگیخت و جمعے دیگر نیز متابعتِ وے کردند - امّا
بسببِ درختہائے زیاد نتوانستند کسے را پیدا کنند ٭
جرأت خود را درمیانِ درختاں زدہ بدر رفت - ولے
بعد از چندے گرفتار شد ٭ میرزا مہدی گوید - کہ
نیک قدم نام غلامِ دلاور تایمنی باغوائے آقا میرزا
ولدِ دلاور مصدرِ این حرکت شدہ بود - آقا میرزا در
ازائے صدورِ این خیانت بہ معرضِ سیاست درآمدہ -
چوں با نیک قدم اقرارِ جاں بخشی شدہ بود - او را
از ہر دو چشم کور کردند - این واقعہ اگرچہ اثرے
غریب در خاطرِ نادر کرد - لاکن باعثِ فسخِ عزیمتِ
وے نشد - و چوں بہ داغستاں رسید - طوائفِ لزگیہ
دست از جاں شستہ بہ مقابلتِ وے پائے مقاومت
افشردند - کوہستانِ آں صفحات نیز ممدِّ بہادریٔ ایں
طائفہ گشت - چنانکہ غلبہ بر ایشاں متعذّر مے نمود -
شجاعانِ لشکرِ ایرانی از جنگ بہ تنگ آمدند - و دولتِ
روس از بیمِ آں کہ مبادا چوں نادر لزگیہ را مغلوب

ساختہ بہ پلاوِ روسیہ پرداذد۔ در ہشتشدر خاں باستعداد و تہیۂ اسباب محاربت مشغول شدند۔ و ایں عمل سبب اطمینان ترکیہ گشت۔ بیشتر از پیشتر ثبات ورزیدند۔ تا بالآخرہ نادر بعد از شور قلیل و زیانِ زیاد مجبور بمراجعت شد٭ از روزیکہ در جنگل مازندران بہ وے تیر انداختند۔ از پسرش رضا قلی بدگماں شدہ بعد از مراجعت باحضارِ او فرمان داد۔ و بمجرد ورودِ او حکم کرد۔ تا او را گرفتہ از حلیۂ بصر عاری ساختند۔ یکے از محررین معتبرِ فرنگستاں کہ دو سال بعد ازیں مقدمہ بایران رفت۔ مینویسد۔ کہ شخصے کہ در جنگل بہ نادر تیر انداخت۔ بہ تحریکِ رضا قلی میرزا مصدرِ آں امر شد۔ و رضا قلی میرزا اگرچہ رشادت و قابلیت داشت۔ امّا شدید العمل و ظالم بود۔ و مے گوید۔ کہ در ایامے کہ نادر بہ ہندوستاں رفتہ بود۔ خبرِ فوت او بایراں رسید۔ و چوں رضا قلی میرزا ایں خبر را شنید۔ تاجِ پادشاہی بر خود نہادہ شاہ طہماسپِ بیچارہ را کہ در سبزوار مقید بود۔ بقتل رسانید۔ اگرچہ قتلِ طہماسپ بہ ہمیں نہج واقع شد۔ کہ محررِ مذکور میگوید۔ لاکن بعضے را عقیدہ آں است۔ کہ ایں کار بحکم نادر بود٭ و ہم او گوید۔ کہ چوں نادر از کارِ پسر آگاہ و بجرمِ او متیقن گشت۔ در کمالِ نرمی و عطوفت با وے گفت۔ کہ اگر بخطاے خویش اقرار نمودہ از کردہ نادم شود۔ ترک ما مضے گفتہ از گناہِ او خواہد گذشت۔

پسر ازیں معنی ابا کردہ سخنانِ درشت گفتن آغاز
نہاد - و گفت - فخرِ من است - کہ عالمے را از چنگِ
ظالمے رہائی دہم - لاجرم سقط گفتنِ پسر مورثِ سخط
کردنِ پدر گشتہ بکندنِ چشمش فرمان داد * احتمال
دارد - کہ محررِ مشارٌ الیہ ایں خبر را از بعضے از متملقین
نادر شنیدہ باشد - و الّا بہیچ وجہ نمے تواں ایں قول
را قبول کرد * میرزا مہدی صریح مے گوید - کہ نادر
باغواے بد گوہراں فریب خوردہ بایں عملِ شنیع اقدام
کرد * و یکے از اطباے فرنگستان کہ در اواخرِ ایام
حیاتِ نادر با وے بود - بیگناہیِ رضا قلی میرزا را
ثابت میکند - و نیز میگوید - کہ نادر از کردہ بجان
پشیماں گشت - کہ پنجاہ نفر از امرا را کہ در آں واقعہ
حضور داشتند - بہ بہانۂ اینکہ چرا شفاعت نکردند -
بقتل رسانید * از روزے کہ در مازندراں تیر باو
انداختند - روز بروز خشونتِ طبعش بروزے داشت -
و فائز نشدن بمقصود در جنگِ لزگی نیز ممدِّ ایں
معنی گشتہ گوش بقولِ دشمنانِ رضا قلی میرزا کردہ
در حالتِ غضب او را کور کردہ * گویند - کہ چوں
چشم قرۃ العین خود را کشد - گفت - فضائحِ اعمالِ
تو سببِ ایں امر شد * رضا قلی گفت - تو چشم
مرا نکندی - بلکہ چشم و چراغِ ایراں را کور کردی *
میرزا مہدی گوید - کہ بعد ازیں واقعہ نادر نہ بر خود
آرام و نہ بر دیگراں روا داشت - بعد ازیں قضیۂ

آنچه از وے منقول است - قبایحِ افعالِ وے است - مگر جنگے کہ در عرضِ سہ سال با عثمانی کرد - و دریں حرب نیز ہیچ یک از بہادریہا و دلیریہا کہ در حروبِ سابقہ از وے دیدہ شدہ بود - مشاہدہ نشد - لشکرِ ایرانی کوششہا برائے تسخیرِ بصرہ و بغداد و موصل کردند - ولے کارے از پیش نبردند * در اوّلِ سالِ دیگر نادر بجہتِ مقابلۂ عسکرِ عثمانی کہ تا قریبِ یزدان رفتہ بودند - حرکت کرد - و گویند - کہ میخواست در ہماں صحرا کہ دہ سال پیش با دشمن جنگیدہ بود - بارِ دیگر با خصم دست در کمر زند - امّا سردارِ عثمانی ترسیدہ روئے بگریز نہاد - و در دستِ سپاہیانِ خود بقتل رسید - و بعد از قتلِ سر عسکر ہرج و مرج بحالِ لشکریاں راہ یافتہ بآسانی ہزیمت یافتند * ایں آخریں فتحے است کہ نادر کرد - و در ہمیں اوقات پسرش نصر اللہ عسکرے از عثمانی را در دیارِ بکر ہزیمت داد - امّا نادر چوں از حالِ خود مستخضر بود - در مصالحۂ با ترک تعجیل کرد * دریں مصالحہ از ترک مذہبِ جعفری را پنجم مذاہب قرار دادہ رکنے مخصوص بجہتِ ایشاں در مکّہ بنا کنند - ذکرے نشد - قرار بریں شد - کہ اسرائے طرفین رہائی یابند - و از حاجِ ایرانی در عرضِ راہِ مکّہ و مدینہ حمایت و رعایت شود - و تمام ممالکِ عراق و آذربائیجان متعلّق بایران باشد - مگر بعضے جاہا کہ در زمانِ شاہ اسمٰعیل بدولتِ عثمانی تعلّق داشتہ است *

اتّفاقِ کلمۂ کسانے است - کہ تاریخِ نادر را نوشتہ اند -
کہ در پنج سالِ آخرِ ایّامِ سلطنت ظلمے کہ او بر رعیّت
کرد - در ہیچ تاریخے نقل نشدہ است ۔ چوں دولتِ
ہندوستاں بدستش افتاد - عرقِ سخاوتش در حرکت آمدہ
خراجِ سہ سالہ را بہ رعایا بخشید - لاکن دولت اثرِ خود
را کرد - خواہشِ زیادہ کردن پیدا شد - آنچہ داشت -
بہ کلات فرستادہ علی الاتّصال باستحکامِ آں کوشید -
و خراجِ سہ سالہ کہ بخشیدہ بود - استرداد کردہ نہ تنہا
مواجبِ لشکر را ازآں میداد - بلکہ روز بروز بر خزانہ
علاوہ مے کرد - و طریقِ اخذِ ایں وجوہ بوجوہِ بسیار
از ظلم و اذیّت و آزار بود ۔ نادر مے دانست - کہ بہ
جہتِ رجحانے کہ بہ مذہبِ اہلِ سُنّت دادہ بود - دلِ
مردم باو مائل نبود - و ازیں جہت کہ عُلمائے ملّت را
منشائے ایں امرے دانست - بیشتر تعدّی مے کرد - و
ہم بدیں سبب بہ کسانے کہ ہنوز معتقدِ مذہبِ شیعہ
بودند - اعتماد نداشت - یا بعبارتِ اُخرٰی از جمیع اہالئِ
ایراں ایمن نبود - زیادہ اعتمادے کہ داشت - بہ افاغنہ
و تراکمہ بود - کہ در لشکرِ وے بودند - اُمرائے ایں دو
طائفہ در نزدِ وے کمالِ احترام داشتند - و ہر یک از
اُمرائے ایراں کہ صاحبِ اقتدار بودند - یا در مزاجِ مردم
رسوخے داشتند - بہ بہانہ از پائے در آورد - ایں کارہا
بالطبع سببِ تنفّرِ طباع و انزجارِ قلوب گشتہ - در
اطرافِ مملکت ہر جا سرے بود - گردن کشید - چنانچہ

فارس و شیروان و مازندران ہر سہ در یک وقت باغی شدند۔ و ایں اخبار زیادہ موجب اشتعال مشعلۂ غضبش گشت۔ ازیں پیش اگر یک یک کشتے۔ ازاں پس شہر بہ شہر کشتہ سپر نگشتے۔ چنانچہ میرزا مہدی گوید۔ مردم منازلِ خود را رہا کردہ از ظلم او بہ غارہا و بیابانہا ماوا گزیدندے۔ مشغول اشت۔ کہ در وقتیکہ بہ تادیب یا از پئے تادیب برادر زادۂ خود علی قلی خاں کہ در سیستان باغی شدہ بود۔ در حرکت آمد۔ ارادہ کرد۔ کہ تمام ایرانیانے کہ در لشکر وے بودند۔ بہ قتل رساند۔ و شک نیست۔ کہ دریں وقت تغیر مزاجش بہ حدے بود۔ کہ قریب بہ جنوں رسیدہ بود۔ لہذا بعضے از امراے معتبر کہ شنیدند۔ نام ایشاں نیز در فہرستِ کسانے اشت۔ کہ نادر عزم قتل ایشاں را دارد۔ استخلاصِ خود را در استہلاک وے دیدند۔ و چہار نفر بہ ایں عزم قدم جلادت پیش نہادند۔ از آنجملہ محمد علی خاں افشار و صالح بیگ سرتیپ فوج خاصہ بود۔ در شب بہ بہانۂ کارِ ضرور بہ خیمۂ او تاختند۔ و چوں مردم معتبر بودند۔ قراولاں ایشاں را مانع نشدہ بدرونِ خیمہ رفتند۔ صدا نادر را از خواب بر انگیخت۔ و خونِ دو نفر از ایشاں را ریخت۔ لاکن صالح بیگ شمشیرے بر او زدہ از پاے در آمد۔ طبیعت ایں مردِ غریب از بلا حظۂ وقائع منظمۂ ایام حیاتِ او بہتر فہمیدہ مے شود۔ چوں نسبے شایستہ نداشت۔

چنین مے نماید - کہ در اوائل حال قوت بدنی و عزم
ثابت و ذکا و ریاست طبیعیۂ او سبب امتیاز بین
امثال و اقران گشت - و حدت طبع و فراست
ذاتیۂ او اگرچہ بمرور و تجربت زیاد شد - لاکن ہرگز
تربیت تہذیب نیافت - ویرانی و ہرج و مرج
مملکت او را بہ خیالات بزرگ انداخت + و چون
کوششہائے کہ در باب اخراج افاغنہ کرد - و فیروزیئے
وے درین باب ملاحظ شود - مے توان گفت کہ غصب
تام سلطنت بے جا نبود - بسبب اینکہ مدتہا بود -
کہ در حقیقت این امر با او بود - اگر بعد از آن
استعفا مے کرد - خطر عظیم ہم بجہت خود و ہم بجہت
ملتے کہ بشجاعت و کاروائیۂ او از جنگ اعدا خلاصی
یافتہ بود - داشت + بعد از آنکہ افغانان را از ایران
راند - و در محاربات با عثمانی فتوحات نمایاں کرد - و
قندھار و کابل را بہ ضبطۂ تصرف آورد - بہ تدبیر
و حکمت دشمنان مملکت را درشت ساخت + اسباب
تسخیر ہندوستان مرقوم شد - اگرچہ سبب خرابئ
ہزارہا خلائق شد - لاکن شاید ہیچیک از سلاطین
آسیا فتحے بدین عظیمی با کمتر گناہ نکردہ اند +
دولتے کہ از ہندوستان بہ چنگ آورد - باعث
این شد - کہ تجمل و احتشام قدیم ایران را تازہ
و مردم آن مملکت را بلند آوازہ کرد - و تاخت
و تازے کہ بہ بلاد بخارا نمودند - فقط بشہرتمن

دیگے بود بہ رجہت آرائے۔ بلکہ بر قوت و شہرت ملک و ملت افزود۔ و از حرکت مردانہ کہ بالتشبہ بپادشاہ بخارا و سلطان ہندوستان کرد۔ معلوم مے شود۔ کہ استحکام بنیان اقتدار خود را در شہرت شمشیر و قوت تدبیر مے دانست نہ در فسحت مملکت و بسطت سلطنت۔ بنا برین اہم ازین کہ ملاحظۂ کارہائے کہ در اوائل برائے ایران کرد۔ بشود۔ یا نظر بر شجاعت و شہامت و کاردانی کہ در ایام حیات از وے ظاہر شدہ۔ کنیم۔ یا مروت و مداراتے کہ در ہر یک از فتوحات آشکار کرد۔ یا کارہائے بزرگے کہ از وے صادر گشت۔ بہر ملاحظ ایں پادشاہ مستحق و سزاوار کمال ستایش و تحسین و شایست و مستوجب نہایت تکریم و تمجید است۔ لاکن تغیرّے کہ در اواخر عمر در مزاجش پیدا شد۔ و حرص و بد گمانی کہ بر طبیعتش غلبہ کرد۔ او را از بے رحم ترین ظلمہ ساخت۔ گویا مقدر شدہ بود۔ کہ ایران از ہماں دستے کہ شربت حیات یافت۔ ضربت مات یابد ٭ در ہماں اوقات کہ مزاج نادر مبتلا بہ ایں اختلال عظیم بود۔ ہنوز خیال ترقی و تقویت ایران را در خاطر داشت ٭ ہشیار مائل بود۔ کہ بازار تجارت ملک رواج یابد۔ و ہمچنیں مے دانست۔ کہ اگر جہازہائے تجارتی ترتیب یابد۔ باعث ازدیاد دولت و اقتدار ملت و مملکت خواہد بود۔ للذا بہ استعانت یکے از انگریزاں در دریائے

رگیلان شروع به این کار کرد - لاکن این عمل فایده
به حالِ ایران نه بخشید - و محرکِ حسدِ روسیه گشته
سببِ خرابیِ کارخانهٔ تجارِ انگریز که تازه در آن
صفحات بنای کار گذاشته بودند - شد ٭ و همچنین
حکم کرد تا سفارشِ تجارتی در خلیج عجم ترتیب دهند -
و چنانکه عادتِ ظلمهٔ بے باک اشت - حکم کرد - تا
چوبیکه بجهتِ بنای مراکب ضرور اشت - از مازندران
آرند - که مسافتِ آن زیاده بر شش صد میل اشت -
و نه رود و نه گاری باری در عرض این مسافت یافت
مے شود ٭ رعایای دهاتِ مابین مجبور بودند - که باین
کار که هرگز صورت نگرفت - مدد کنند - تا ده سال قبل
ازین چوب های نا تراشیده و بیکار نرفته در کنار
دریای بوشهر دیده میشد ٭ و همچنین حکم کرد - که
سنگِ مرمر از آذربایجان به جهتِ تزیینِ سراهای
کلات و مشهد ببرند - که حمل و نقل آن کمتر از
چوب های کشتی سببِ زحمتِ مردم نشد - در هزار و
هشت صد و ده عیسوی مؤلفِ اوراق جایی را که
مرمر از آنجا مے برده اند - دید - و هنوز قطعه های
بزرگِ رخامِ ناتمام در آنجا بسیار اشت - که بعد
از فوتِ نادر کسے ملتفت نشده اشت ٭ معدنِ این
سنگ ها در کنارِ بحیرهٔ ارومیه اشت - و تا مراغه
بقدرِ هیجده میل مسافت دارد ٭ بالجمله یکی از دلائلِ
قوی که نادر مائل به ترقیِ تجارت بود - این اشت

که یکے از تجّارِ معتبرِ انگریز سه سال قبل از فوتِ او
در وقتے که ایران از جور و اِجحاف و ظلم و بیدادِ او
ویران بود۔ بازدوے او رفته گفت ۔ که مبلغے از
مالِ او را در شورشِ استرآباد به غارت برده اند۔
نادر حکم کرد۔ تا آنچه از وے برده اند۔ یا بعینه
مسترد سازند۔ یا اموالِ کسانے را که در غارت دست
داشته اند۔ فروخته بهاے آں را در عوض بدهند۔

اِنتخاب از اخلاقِ جلالی

لامعِ دوم در تدبیرِ منزل

لمعۂ چہارم در سیاستِ اولاد

اوّلاً باید - کہ دایۂ لائق - مُعتدلُ المزاج برائے او تعیین کنند - چہ کیفیّتِ مزاجی و نفسانی در مولود سرایت کند - و چوں در شریعتِ حقّہ وارد است - کہ تعیین اسم در روزِ ہفتم کردن اَولےٰ است - متابعتِ آں باید نمود - و ہمانا حکمت در تاخیر آں باشد - کہ بعد از تامّل نامے لائق تعیین نمایند - چہ اگر نامے نا ملائم تعیین کنند - ہمہ عمر ازآں در کدورت باشد - و ازیں جہت رعایتِ نام کردن از حقوقِ فرزندان است بر پدر + و چوں رضاع تمام شود - بتادیبِ او مشغول باید شد - تا کسبِ اخلاقِ ذمیمہ نکند - چہ قابلیّتِ ایشاں

بر کمال است۔ و میلِ طبیعت بر ذائل در نفوس مرکوز است۔ چنانچہ سابقاً بیاں رفت۔ و در تہذیبِ اخلاقِ او بر وجہے کہ گفتہ شد۔ تأسی بہ طبیعت نمودہ ترتیب نگہدارد۔ و چوں اولِ آثارِ قوتِ تمیز حیا ست۔ چنانچہ گذشت۔ علیمؔ حیا دلیلِ نجابت و فضیلت باشد۔ پس چوں ایں خصلت ازو مشاہدہ رود۔ در تادیبش اہتمام زیاد باید نمود۔ اولِ تادیبات آنکہ او را از مخالطت باضداد کہ بہ رذائل موسوم باشند۔ منع کلی نمایند۔ چہ نفوسِ صبیاں بمنزلۂ لوحِ سادہ باشد۔ و قبولِ صورت بسہولت نماید + بعد ازآں او را شرائعِ دیں و آدابِ سنن بیاموزانند۔ و بمواظبت برآں دارند۔ و بر امتناع ازآں زجر و تادیب نمایند بقدرِ طاقت و مقدارِ قوتِ او چنانچہ در احکامِ شریعت مقرر شدہ۔ در سنِ ہفت سالگی او را بنماز امر کنند۔ و اگر در سنِ دہ سالگی ترک کند۔ او را بضربِ تادیب کنند۔ و او را بمدحتِ اخیار و بمذمتِ اشرار بخیرات تحریص دہند۔ و از شرور تنفیر نمایند۔ و اگر بہ جمیلے ازیناں نماید۔ محمدت کنند۔ و اگر بہ قبیحے مبادرت نماید۔ بمذمت تخویف کنند۔ و تا میسر باشد۔ سرزنش صریح نکنند۔ بلکہ حمل بر سہو کنند۔ تا موجبِ جرأتِ او نشود۔ و اگر پوشیدہ دارد۔ ہتکِ سترِ او نکنند۔ و اگر بتکرار اشجامد۔ در خلوت او را توبیخ بلیغ کنند۔ و در قبحِ آں رفعل مبالغہ نمایند۔ و از معاودت بترسانند۔ و از تکرارِ توبیخ و

مکاشفت احتراز نمایند - کہ مبادا بملامت عادت کند - و وقاحت در او راسخ شود - بمقتضائے اَلنَّاسُ حَرِیْصٌ عَلٰی مَا مُنِعَ بر معاودت حریص گردد - بلکہ تحسینِ جمیل بکار دارند - و باید - کہ در نظرِ او لذاتِ اکل و شرب و لباسِ فاخرہ را مستخف گردانند - و در خاطرش قرار دہند - کہ جامہائے منقش و ملوّن شیوۂ زنان است - و مردان باید - کہ خود را ازیں مترفع دارند - و مطمح نظر آب و علف ساختن عادتِ بہائم است - و اوّل آداب طعام خوردن چنانچہ خواہد آمد - او را بیاموزند - و تفہیمش کنند - کہ غرض از خوردن صحت است نہ لذّت - و اغذیہ و اشربہ بمنزلۂ ادویہ است - کہ بآں دفعِ جوع و عطش کنند - و ہمچنانکہ ادویہ را بقدرِ ضرورت و مصلحتِ دفعِ مرض تناول باید کرد - اغذیہ و اشربہ نیز بمقدارِ سدِّ جوع و دفعِ عطش باید - و او را از تفنّن در طعام منع کنند - و باقتصار بر یک طعام مائل سازند - و اشتہائے او را ضبط کنند - تا بہ ہر طعام اقتصار تواند کرد - و بلذائذ مشغوف نباشد - و گاہ گاہ او را نانِ تہی دہند - تا بوقتِ ضرورت بآں تواند ساخت - و ایں آداب از غیرِ اغنیا شت - و از اغنیا نیکو تر باشد - و شام را از چاشت بیشتر دہند - تا بروز خواب و کسالت برو غلبہ بکند - و گوشت بہ اعتدال دہند - تا موجبِ ثقل و بلادت نشود - و از حلوا و میوہ و اطعمۂ سریعۃُ الاستحالہ او را منع کنند - و از

آب درمیانِ طعام خوردن منع کنند - و ہر چند ہمہ کس
را از مُنکرات احتراز واجب است - در کودکاں بحسبِ
عقل مُبالغہ بیشتر است - چہ بہ نفس و بدنِ ایشاں
مُضر است - و بر غضب و تہور و وقاحت و طیش
باعث شود - و ایں ملکاتِ ردیہ در او مستحکم گردد -
بلکہ او را از مجالسِ ایں طائفہ بے مصلحتے منع باید کرد -
و از سخنانِ قبیح شنیدن مانع باید شد - و تا از وظائفِ
آداب فارغ نشود - و تعبے تمام نکشد - طعامش ندہند -
و از کارہائے پوشیدہ او را منع کنند - تا بر قبائح دلیر
نشود - چہ ہر آئینہ باعث بر پوشیدنِ قبیح تواند بود - کہ
در آں فعل تصور کردہ باشد - و از خوابِ روز و خوابِ
بسیار در شب منع کنند - و از جامۂ نرم و اسبابِ تنعم
مثلِ خیش و سردابہ در تابستاں - و آتش و پوستیں در
زمستاں اجتناب دہند - و بہ حرکت و پیادہ رفتن و
سواری کردن و ریاضاتِ مناسبہ او را عادت دہند -
و آدابِ برخاستن و نشستن و سخن گفتن چنانچہ خواہد آمد
بیاموزانند - و بہ ترتیبِ موے و تزیین و ملابسِ زناں
او را زینت نکنند - و انگشتری تا وقتِ حاجت نرسد
باو ندہند - و از مفاخرت بر اقراں بہ پدراں و اسبابِ
دنیوی او را منع کنند - و از دروغ گفتن باز دارند -
و بکلی از سوگند خواہ راست و خواہ دروغ نہے کنند -
چہ سوگند از ہمہ کس قبیح است - و بحسبِ شرع اگرچہ
راست باشد - مکروہ است - مگر آنکہ متضمنِ مصلحتِ دینی

باشد ـ و اگر مرداں را بسوگند احتیاج باشد ـ کودکاں را
ہیچ احتیاج نیست ـ و بخاموشی و اقتصار بر جواب و
در پیشِ بزرگاں مستمع بودن و سخن نیکو عادت کردن
مائل گردانند ـ و بزرگ زادگاں را احتیاج بایں آداب
بیشتر باشد ـ و باید کہ معلم دیندار و عاقل باشد ـ و بر
ریاضتِ اخلاق واقف ـ و بطہارتِ ذیل و وقار و
ہیبت و مروت مشہور ـ و از اخلاقِ ملوک و آدابِ
مجالست و مواکلت با ایشاں و محاورت با ہر طائفہ از
طوائفِ مردم با خبر ـ و باید کہ دیگر ابنائے جنس بلکہ
بزرگ زادگاں کہ بآدابِ کریمہ متحلی باشند ـ با او در
مکتب باشند ـ تا ملول نشود ـ و آداب از ایشاں فرا گیرد ـ
و بواسطۂ مشاہدۂ ایشاں در تعلم سعے بیشتر کند ـ و چوں
معلم او را بضرب تادیب کند ـ از فریاد و شفاعت منع
کنند ـ چہ آں شیمۂ ممالیک و ضعفا است ـ و معلم باید ـ
کہ تا تقصیرے ظاہر ازو مشاہدہ نکند ـ بضرب اقدام
ننماید ـ و چوں بضرب حاجت افتد ـ در اول باید ـ کہ
بہ شمار اندک و الم بسیار باشد ـ تا عبرت گیرد ـ و بر
معاودت جرأت نکند ـ و او را بر سخاوت ترغیب کنند ـ
و حطام دنیوی را در چشمِ او خوار و حقیر سازند ـ چہ
آفتِ محبتِ زر و سیم از آفتِ سموم و افاعی بیشتر است ـ
و امام غزالی (رح) در تفسیرِ کریمہ وَ اجْنُبْنِي وَ بَنِيَّ
اَنْ نَّعْبُدَ الْاَصْنَامَ مے فرماید ـ کہ مراد بہ اصنام زر و
سیم است ـ و ابراہیم علیہ السلام دعا فرمودہ ـ کہ مراد

فرزندان مرا از عبادتِ زر و سیم و دلبستگی بآں دوری
دِہ - چہ منشاے جمیعِ مفاسد محبّتِ آنست - و در اوقاتِ
عُطلہ ایشاں را رُخصتِ بازی کردن دِہند - بشرطِ آنکہ
مُشتمل بر تعبِ زیادہ و اِرتکابِ قبیحے نباشد - و ایں
آداب از ہمہ کس مستحسن باشد - و از جواناں نیکوتر -
و چوں قوّتِ تمیز در او غالب شود - او را تفہیم کنند -
کہ غرضِ اصلی از اسبابِ دُنیوی حفظِ صحّت است - تا
بدن چنداں کہ نفس اِستعدادِ دارُ البقا حاصل کند - بماند
پس اگر اہلِ علم باشد - بہ ترتیبے کہ مذکور شد - او را
تعلیمِ علوم نمایند - و اگر اہلِ صناعت باشند - بعد از آنکہ
از آدابِ واجبۂ شرعیہ فارغ شدہ باشد - بہ تعلیمِ آں
مشغول سازند - و اولے آن است - کہ در طبیعتِ کودک
نظر کنند - و از احوالِ او تفرّس جویند - کہ اِستعدادِ
کدام علم و صناعت بیشتر دارد - او را بآں مشغول
دارند - چہ مُقتضاے کُلٌّ مُیَسَّرٌ لِمَا خُلِقَ لَہٗ ہر کس را
اِستعدادِ ہر صناعت نیست - بلکہ ہر یک را اِستعدادِ
صناعتے خاص است - و در تحتِ ایں سرّے است
غامض - کہ سببِ قوامِ عالم و اِنتظامِ احوالِ بنی آدم
است - و حکماے سابق در طالعِ مولود نظر میکردہ اند -
و او را بہ ہر صناعت کہ بحسبِ اوضاعِ نجومی لائقِ
حال مے دیدہ اند - مشغول مے ساختہ اند - چہ ہر کس
کہ مستعدِّ صناعتے باشد - باندک سعے تکمیلِ آں تواند
کرد - و چوں غیر مستعد باشد - سعیِ او در آں تعطیلِ

روزگار و تضییع اعمار باشد - و اگر طبعش ملایم صناعتی نباشد - و آلات و ادوات مساعد نه - او را بر آن مکلف ندارند - و به صناعتی دیگر نقل کنند بشرط آنکه از تشبث بر آن یأس کلی شده باشد - تا موجب اضطراب نشود - و در اثنای هر فن ریاضتی لایق که تحریک حرارت غریزی کند - و بعد حفظ صحت و نفی کسل و بلادت باشد - عادت نماید - و چون صناعتی بیاموزد - بکسب وجه معیشت از آن امرش کنند - تا چون حلاوت آن دریابد - در تکمیل آن کوشد - و در دقائق آن صنعت سبقت گیرد - و نیز بر تفتیش از کسب جمیل که شیمهٔ احرار است - عادت کند - و به رزقی که از پدر و مادر باو رسد - اعتماد ننماید - چه اکثر اولاد اغنیا که به ثروت پدران مغرور بودند - از تعلیم صناعات محروم شدند - و بعد از انقلاب روزگار در معرض ضیاع افتادند - و چون در اکتساب و تفتیش آن مستقل شود - اول آنست - که او را متأهل سازند - و حاصل او را جدا کنند - و ملوک فرس فرزندان را در میان خدم و حشم تربیت نکردندی - بلکه با ثقات بطرفی فرستادندی - تا خشونت عیش عادت کردندی - و عادت محسوسات تنعیم ندیده بوده - و کسی که بضد این طریق نشو و نما یافته باشد - اصلاح او مشکل بود - خصوصاً که بسن درآمده باشد - چون چوب خشک که راست ساختن آن دشوار است - سقراط حکیم را چون پرسیدند - که چرا مخالطت تو با جوانان بیشتر

است؟ همیں جواب گفت + و در تربیت دختراں
بآنچه لائق ایشاں باشد - از ملازمت خانه و مبالغت در
حجاب و عفت و حیا و خصال که در زناں بیاں رفت -
ترغیب باید نمود - و هنرہاے لائق آموخت - و چوں بحد
شوهر رسند - در تزویج ایشاں با کفوے تعجیل باید نمود +
ایں است طریق تربیت اولاد + و چوں در اثناے ایں
مباحث وعدهٔ شرح بعضے آداب واقع شده - انجاز
ضروری است - و آں آداب اگرچه مخصوص کودکاں نیست -
دریں باب مذکور شد - چه وثوق بر قابلیت ایشاں بیشتر است +

آداب سخن گفتن

باید - که بسیار نگوید - چه بسیار گفتن نشانهٔ خفت
دماغ و سخافت عقل و موجب سقوط مهابت و قلت
وقع باشد + حضرت عائشهٔ صدیقه رضی الله عنها مے فرماید -
که حضرت مصطفیٰ صلی الله علیه وسلم - که طوطئ خوش الحان
وَمَا یَنْطِقُ عَنِ الْهَوٰی بود - علیه افضل الصلوٰة و اکمل
التحیات - سخن باعتدال فرمودے - بمرتبه که در مجلسے که
متمادی شدے - کلماتے که بزبان حقائق ترجمان آں حضرت
جاری شدے - تواں شمرد + ابو ذرجمهر گفته - چوں کسے
را بینی - که بے حاجت سخن بسیار مے گوید - یقین داں -
که دیوانه است + و تا آنچه خواهد گفت - در خاطر مقرر
نکند - بتلفظ نیاورد - و حکما گفته اند - تکرار مرارا نتند قول -
و سخن مکرر نگوید - مگر آنکه احتیاج بآں واقع شود - و

آں ہنگام باید - کہ از تکرار بہ تنگ نیاید - و ہر کس کہ حکایتے کند - اگرچہ بر آں واقف باشد - باید کہ وقوفِ خود برآں اظہار نکند - تا آں کس سخن تمام کند - و سخن کہ از غیرِ او پرسند - جواب نگوید - و اگر از جماعتے پرسند - کہ او داخلِ ایشاں باشد - بر دیگراں سبقت نگیرد - و اگر کسے بجواب مشغول شود - و او بر بہتر ازآں قادر باشد - صبر کند - تا آں کس سخن تمام کند - پس جواب خود بگوید بر وجہے کہ طعن در متقدم نباشد - و تا سخن کہ باو گویند - تمام نشود - بجواب اشتغال ننماید - و در محاورہ و مباحثہ کہ در حضورِ او گذرد - چوں باو دخلے نہ داشتہ باشد - دخل ننماید - و اگر سخن ازو پوشیدہ دارند - استراقِ سمع نکند - و با بزرگترانِ مجلس سخن بکنایت نگوید - و آواز باعتدال بر کشد - نہ پست نہ بلند - و اگر سخن مشکل افتد - بہ تمثیل روشن گرداند - و بے مصلحتے بہ اطناب نکوشد - بلکہ طریقۂ ایجاز سپرد - و الفاظِ غریبہ و کنایاتِ بعیدہ استعمال نکند - و از فحش و شتم احتراز نماید - و اگر احتیاج بہ تعبیر از امرے فاحش افتد - بہ تعریض و کنایت اکتفا کند - و از مزاحِ شنیع کہ موجبِ سقوطِ مروت و حدوثِ استہانت و جالبِ حقد و عداوت باشد - اجتناب واجب داند - و در ہر مقامے کلام بر وفقِ مقتضاے حال راند - و در مکالمہ بدست و چشم و ابرو اشارت نکند - مگر اشارتے لطیف کہ مقتضاے مقام باشد و خواہ بحق خواہ بباطل اصلاً با اہلِ مجلس خاصۃً با بزرگاں

و سفیہاں الحاج و خلاف نورزد - و با کسے کہ مبالغہ با وے مفید نباشد - الحاج نکند - و در مناظره شرط انصاف نگاه دارد - و سخن دقیق با کسے کہ فہم او بآں نرسد - نگوید - و با ہر کسے بقدر عقل او سخن کند - چنانچہ حضرت رسالت پناه صلی اللہ علیہ و سلم فرمود - نَحْنُ مَعَاشِرَ الْاَنْبِیَاءِ اُمِرْنَا اَنْ نُکَلِّمَ النَّاسَ عَلٰی قَدْرِ عُقُوْلِهِمْ + و عیسی علیہ السلام فرمود - وَ لَا تُضِیْعُوا الْحِکْمَةَ عِنْدَ غَیْرِ اَهْلِهَا فَتَظْلِمُوْهَا + و در محاورت طریق ملاطفت مرعی دارد - و حرکات و افعال و اقوال ہیچ کس را محاکات نکند - و سخن موحش نگوید - و چوں پیش بزرگے سخن گوید - ابتدا بچیزے کند - کہ بفال مبارک باشد - چوں بقاے دولت و دوام سعادت و نظائر آں - و از غیبت و نمامی و بہتان و دروغ گفتن و شنودن بکلی احتراز واجب داند - و با اہل آں مداخلت نکند - و باید - کہ شنیدن او از گفتن بیشتر باشد - و از حکیمے پرسیدند - کہ چرا شنفتن تو از گفتن بیش است - گفت - زیرا کہ مرا دو گوش داده اند - و یک زبان - مصرعہ

یعنی کہ دو بشنو و یکے بیش مگو

آداب حرکت و سکون

در رفتن تعجیل نکند - کہ نشانہ طیش است - و تأنی زیاده از حد نکند - کہ علامت کسل است - و چوں متکبران نخرامد - و بہ شیوهٔ زناں و مخنثاں خود را

نجنباند - و طریقۂ اعتدال نگاہ دارد - و بشیار باز پس نہ نگرد - کہ آن شیوۂ ابلہان است - و پیوستہ سر در پیش ندارد - کہ آن دلیلِ غلبۂ حزن و فکر است - و در ترکیب نیز اعتدال نگاہ دارد - و در نشستن پائے دراز نکند - و یک پائے بر دیگر ننہد - و بر زانو نہ نشیند - الّا در خدمتِ پادشاہ و استاد و پدر و کسے کہ مشابۂ ایشاں باشد - و سر بر زانو و دست ننہد - کہ علامتِ حزن و کسالت باشد - و گردن کج نکند - و از حرکاتِ عبث مثلِ بازی با ریش و دیگر اعضا احتراز کند - و انگشت در بینی و دہن نکند - و از مفاصلِ انگشت وغیرہ بانگ بیروں نیاورد - و از تثاؤب و تمطّی اجتناب کند - و آب دہن و بینی چناں نیندازد - کہ حاضراں مشاہدہ کنند - یا آوازِ آن بشنوند - و رو بقبلہ نیندازد - و بدست و سرِ آستین و دامن پاک نکند - و چوں بہ مجلسے رود - فروتر از جایگاہِ خود و بلند تر از آن نشیند - و اگر بزرگِ مجلس او باشد - ہر جا کہ نشیند جائز بود - چہ صدر آنجا خواہد بود - و اگر بے وقوف نہ بر جائے خود نشیند - چوں واقف شود - باز بجائے خود آید - و اگر جائے خود خالی نیابد - باز گردد - بے آنکہ اضطرابے و کراہتے بخود راہ دہد - و پیشِ غیرِ حرم و خدم جز روے و دست برہنہ نکند - و از زانو تا ناف بہ ہیچ حال برہنہ نسازد - نہ در خلا و نہ در ملا - مگر عند الاحتیاج - مثلِ قضائے حاجت و غسل و نظائرِ آن - و در پیشِ مردم نخسپد - و اصلاً

بہ پُشت باز نیُفتد - خاصۃً کہ در خواب غطیط کُند - چہ بارِیں ہیئت خُفتن سببِ زیادتیِٔ آں شود - و اگر درمیانِ مجلس خواب بر او غلبہ کُند - اگر تواند برخیزد - و اِلّا خواب را بہ حکایتے یا فکرے یا غیرِ آں از خود دفع کُند - و اگر با جماعتے باشد - و ایشاں خواب کنند - یا مُوافقت کُند - یا بیروں آید - و حاصل آنکہ بر وجہے سلوک کُند - کہ مرقوم را ازو نفرتے و زحمتے نباشد - و اگر بعضے ایں عادات بر او ثقیل نماید - تامّل کُند - کہ ملامت کہ بر اضدادِ آں مترتّب شود - شنیع تر و ثقیل تر از تحمّلِ مشقّت است در کسبِ آں +

لمعۂ پنجم در رعایتِ حقوقِ پدراں و مادراں

چوں بمقتضائے عقل و نقل شکرِ منعم واجب است - و بعد از نعمِ اِلٰہی ہیچ نعمت در حقِ فرزنداں چوں نعمتِ پدر و مادر نیست - چہ پدر سببِ صوریِٔ وجودِ اوست - و بعد ازآں وسیلۂ تربیّت او بہ تہیّۂ اغذیہ و البسہ و ضروریات - کہ سببِ بقائے او و بلوغ بکمالِ نشو و نما ست - و باز واسطۂ حصولِ کمالاتِ نفسانیِٔ او چوں آداب و ہنرہا و صناعات - و بانواعِ مشقّت و تعب جمعِ اسبابِ دُنیوی مے نماید - و برائے او ذخیرہ مے سازد - و آں را باو ارزانی مے دارد - بلکہ بایثارِ او بر خود

مے نماید - و مادر در سببیّتِ وُجُود شریکِ پدر اسْت -
بآنکہ تحمّلِ مشقّتِ حمل و مقاساتِ خطرِ وِلادت و اَوجاعِ
طلق کردہ - و اوّل قوتے کہ سببِ حیاتِ فرزند شدہ -
خُونِ بدنِ اوسْت - و مُدّتے مدید حفظ و سیاست و تربیتِ
او نمودہ - و از فرطِ شفقت خود را فدائے او داشتہ -
و ازیں جہت کہ محبّتِ والدین فرزند را محبّتِ طبعی اسْت -
و ایشاں را در رعایتِ حقُوقِ فرزنداں احتیاج بہ تکلّفے
نیسْت - بخلافِ محبّتِ فرزنداں ایشاں را - در شرائع امر
اَولاد بہ احسان بر والدین بیشتر از عکس اسْت - پس
مُقتضائے عدالت آں باشد - کہ برّ والدین را تالیٔ طاعتِ
خالق داند - چنانچہ در آیاتِ اعجاز غایات و احادیث
ہدایت سمات بیواسطہ از عقبِ آں مذکور شدہ - و چوں
استغنائے ساحتِ الٰہی ازآں متعالی اسْت - کہ مُفلسانِ
کوئے نیستی در مقابلۂ نعیم نا متناہیۂ او بادائے شکرے
یا مکافاتے تُوانند درآمد - و نہایتِ اقدامِ سالکاں دریں
راہ اعتراف بعجز و قصور اسْت - بخلافِ پدر و مادر -
کہ وجوہِ احتیاجِ ایشاں ظاہر - پس ازیں وجہ حقُوقِ
ایشاں برعایت اَولےٰ باشد - و بحسبِ قواعدِ شریعت نیز
مُبالغہ در حقُّ النّاس بیشتر از حقُّ اللّٰہ اسْت - چہ حضرتِ
حق سُبحانہٗ و تعالےٰ جوّادِ مُطلق اسْت - وَ اِنَّ اللّٰہَ لَغَنِیٌّ
عَنِ الْعٰلَمِیْنَ + قضیۂ محقّق در رعایتِ حقُوقِ والدین بسہ
چیز تُوانند بُود - اوّل دوستیٔ خالص بجاں - و تعظیم بالغ
بزبان و ارکان - و امتثالِ اوامر و نواہیٔ ایشاں بقدرِ

امکان - مادام کہ مؤدّی بمعصیتے یا فوتِ مصلحت کُلّی نباشد - و اگر مؤدّی بہ یکے ازینہا شود - بر سبیلِ مجاملت مخالفت باید کرد - نہ بر سبیلِ مجادلة - اِلّا در صورتے کہ شرعاً واجب باشد - امام غزالی رحمةُ اللہ علیہ از اکثر علما نقل فرمودہ - کہ در شبہات اطاعتِ والدین واجب است - چہ جاے مباحات + دوم مساعدت با ایشاں در مصالحِ معاش پیش از طلب بے منّت و توقّعِ عوض - مادام کہ مؤدّی بمحذورے نشود + سوم اظہارِ خیر خواہیِ ایشاں در سرّ و علانیة - و محافظت بر وصایاے ایشاں - خواہ در حیاتِ ایشاں و خواہ بعد از وفات - و چوں حقوقِ پدر را طرفِ روحانیّت غالب است - و حقوقِ مادر را طرفِ جسمانیّت - و لہٰذا تنبیہ در حقِّ پدراں و محبّتِ ایشاں بعد از قوّتِ تمیز حاصل شود - و حقِّ مادراں در مبادیِ حال معلوم گردد - و بایں سبب میلِ اطفال بایشاں زیادہ است - پس اداے حقِّ پدراں بہ اُمورے کہ روحانیّت بر آں غالب باشد - مثلِ اطاعت و دعا و ثنا انسب باشد - و قضاے حقِّ مادراں بجسمانیّات مثلِ بذلِ مال و ترتیبِ اسبابِ معاش - و چوں عقوق رذیلتے است مقابلِ ایں فضیلت - پس او را سہ نوع ہم باشد در مقابلِ انواعِ ثلثہ - و کسانے کہ بمنزلۂ والدین باشند - چوں اجداد و اعمام و اخوال و برادرانِ بزرگ و دوستانِ حقیقی - ہم بمثابۂ ایشاں باید داشت - بقدرِ امکان مواسات با ایشاں باید کرد - و در حدیثِ صحیح است - کہ بہترین نیکو کارہا آنست -

کہ شخص دوستانِ پدرِ خود را رعایت نماید۔ و بموجبے کہ سابقاً ذکر نمودہ شد۔ کہ قرابتِ روحانی نیز معتبر است۔ با معلم کہ پدرِ نفسانی است۔ ہمیں طریق بلکہ زیادہ مسلوک باید داشت +

لمعۂ ششم در سیاستِ خدم

بحکمِ عقل خدم بمنزلۂ دست و پاے و دیگر جوارح شخص باشند۔ چہ ایشاں بکارہا اقدام نمایند۔ کہ اگر نہ ایشاں باشند۔ شخص را بہ نفسِ خود متوجہِ آنہا باید شد البتہ عضوے از اعضاے خود درآں استعمال باید کرد۔ و اگر نہ ایں طائفہ باشند۔ اسباب راحت منقطع گردد۔ و از حرکات و ترددات متوالی بہ ہیچ صناعت و فضیلت اقدام نتواند نمود۔ با آنکہ اسبابِ سقوطِ وقار و مہابت شود۔ و انواع تعب و مشقت بہ شخص عائد گردد + پس باید کہ ایشاں را ودائعِ الٰہی دانستہ شکرِ وجودِ ایشاں واجب داند۔ و با ایشاں طریقۂ رفق و مدارات مسلوک دارد۔ و زیادہ از حدِ اعتدال ایشاں را کار نفرماید۔ و اوقاتِ راحت براے ایشاں تعیین کند۔ چہ ہر آئینہ ایشاں را نیز ملال و کلال و ضعف باشد۔ و دواعیِ طبیعت در جبلت ہر کس ہست۔ و ملاحظہ باید کرد۔ کہ در جوہرِ فطرت میانِ او و ایشاں اشتراک است۔ و شکرِ آنکہ حق تعالےٰ ایشاں را مامورِ او داشتہ بجا باید آورد۔ و بر ایشاں جور نباید کرد۔ چنانچہ حضرتِ متممِ مکارمِ اخلاق علیہ الصلوٰۃ و التحیات

مِن المَلِكِ الخَلّاقِ فرمود - در ماکول و ملبوس ایشاں را
با خود برابر باید داشت - و چوں کسے را برائے خدمتے
قبول کند - باید - کہ اوّلاً بہ اِمعانِ نظر ملاحظۂ حالِ او
بکند - و اگر تجربۂ دریں باب میسّر نشود - بفراست و
کیاست استعانت نماید - و اصحابِ صُوَرِ متخالفہ و تخطیطاتِ
متفاوتہ را اختیار نکند - چہ غالباً خُلق تابعِ خلق است -
و خلافِ آں نادر - و حکماے فرس گفتہ اند - نیکو ترین
چیزے از زشت صورتِ اوست - و در حدیثِ نبوی است
اُطلُبُوا الحَوائِجَ عِندَ حِسَانِ الوُجُوہِ ✣ فرمودہ - کہ چوں
رسول بجائے فرستند - باید - کہ نیکو نام و خوبصورت باشد
چہ حسنِ صورت اوّل نعمتے است - کہ از شخص رسد -
و در حدیثے دیگر است - کہ ہمہ پیغمبراں خوبصورت و
خوش آواز بودہ اند - و باید - کہ از معلولاں چوں اعور
و اعرج و اقرع و ابرص و نظائرِ آں اجتناب نماید -
و چوں اماراتِ کیاست از خادم مشاہدہ نماید - باو باحتیاط
باشد - چہ در اکثر حال حیلت و مکر باین خصلت باشد - و
حیاے بسیار باندک عقل دریں باب بہتر از عقلِ بسیار
با وقاحت است - چہ حیا بہترینِ خصلتہا ست - و خادم را بکاریکہ
اثرِ قابلیّتِ آں در او مشاہدہ و آلاتِ آں او را مساعِد
و طبع او بآں ملائم باشد - مشغول باید کرد - چہ ہر کس
را قابلیّتِ کاریست - و ہمچنانکہ از اسب حراثت نیاید - و
گاو کرّ و فرّ را نشاید - از ہر کس غیر ازآنچہ قابلیّتِ آں
داشتہ باشد - چشم نتواں داشت - و چوں بخادم کارے

رجوع کنند - بظهورِ اندک خللے او را از آں کار معزول نباید کرد - چہ ایں فعلِ متہتّکاں و کوتاہ بیناں است - و ہرآئینہ بعد از عزلِ او بدلے باید - و نتواں دانست - کہ بدل بہتر ازو باشد یا بد تر الا و در دلِ خدم مقرّر باید داشت - کہ ایشاں را جدائی ازو بہ ہیچ وجہ در حساب نیست - تا ہم بہ مروّت نزدیکتر باشد و بوفا و کرم لائق تر - و ہم موجب مزید رغبتِ ایشاں - تا شرطِ ہوا داری و جانسپاری بتقدیم رسانند - چہ ہرگاہ کہ دوامِ اختلاطِ خود با مخدوم تصوّر نماید - خود را در مال و اسباب شریکِ او داند - و نعمت و مکنتِ او را نعمت و مکنتِ خود شناسد - و چوں داند - کہ علاقۂ ایشاں مستحکم نیست - و باندک چیزے قابلِ زوال - خدمتِ او را عاریتے شمارد - و شرطِ اشفاق بجا نیاورد - بلکہ از برائے روزِ مفارقت ذخیرہ جمع کند - و اصل در خدمت آنکہ باعث برآں محبّت باشد - نہ ضرورت - تا خدمت عاشقانہ کند - نہ مزدورانہ - و بعد ازآں باعث رجا باشد - نہ خوف - تا چوں محبّانہ نباشد - بارے مزدورانہ باشد نہ مظلومانہ - چہ ہرگاہ کسے را بہ تخویف بر کارے دارند - البتہ او را ذوقِ باطنی بآں کار نباشد - و بقدرِ دفعِ ضرر برآں اقدام نماید - و باید - کہ مصالحِ خدم را بر مصالحِ خود مقدّم دارد - و نوعے سازد - کہ کارہا کہ بایشاں متعلّق است - از سرِ نشاط کنند - نہ از روئے ملالت و کرہ - و در اصلاحِ حالِ ایشاں مراتب نگاہ باید داشت - و ایشاں را بلطف امّیدوار

و از قہر خائف باید ساخت۔ و اگر یکے از ایشاں بعد از توبۂ گناہ مُراجعت نماید۔ بعقوباتِ لائقہ او را گوشمالی باید داد۔ و بمجرّد رایں ازو نومید نباید شُد۔ و اگر بتکرارِ تجارب معلوم شود۔ کہ قابلِ اِصلاح نیست۔ او را بزودی طرح باید کرد۔ تا بمجاورتِ او دیگر خدم فاسد نشوند۔ و بندہ از آزاد بخدمت اولے است۔ چہ میلِ بندہ بانقیاد و اِطاعت و تادّب باخلاق و آدابِ سیّد بیشتر است۔ و وہمِ اِنقطاع کمتر + و از طبقاتِ خدم و عبید آنکہ در او عقل و نُطق و حیا و جلادت بیشتر باشد۔ برائے خدمتِ نفس تعیّن کنند۔ و آنکہ عفّت و کفایت و کسب در او بیشتر باشد۔ برائے تجارت۔ و آنکہ قوی تر و بر اعمالِ شاقّہ صبور تر۔ برائے عمارت۔ و آنکہ بیدار تر و بلند آواز تر۔ برائے حراست + اصنافِ بندگاں سہ اند۔ یکے حُر بہ طبع۔ و دیگر عبد بہ طبع۔ و سوم عبد بہ شہوت۔ و اوّل را بمنزلۂ اولاد تربیت باید کرد۔ و دوم را بمنزلۂ دواب و مواشی۔ و سوم را بقدرِ ضرورت بہ دامِ مشتہیات نگاہ باید داشت۔ و بحسبِ مصلحت کارہا فرمود + و از اصنافِ اُمم عرب بہ نُطق و فصاحت و دہا ممتاز باشد۔ و امّا بہ جفاے طبع و قوّتِ شہوت موسوم۔ و از ایشاں حبشہ بہ وفا و ثباتِ قدم معروف اند۔ امّا بہ کبر و عدمِ تحمّلِ ہواں موصوف۔ و عجم بہ عقل و سیاست و لطافت و کیاست ممتاز۔ امّا بجبلت و حرص و نِفاق منجاز۔ و رُوم بوفا و امانت و کفایت موسوم۔ امّا بہ بُخل و لوم ملوم۔ و ہند

بقوتِ حدس و وہم و چستی و چالاکی موسوم اند- امّا بسبب عُجب و حقد و مکر مذموم - و تُرک بشجاعت و جودتِ خدمت و حُسنِ منظر مذکور- امّا بغدر و فساد و قساوت و بے حفاظی مشہور +

مغرب در بعضے لواحق

سمتِ اولے در وصایاے افلاطون

مے گوید- خداے را بشناس و حقِ او نگاہ دار + و ہمیشہ ہمتِ خود را بر تعلیم و تعلّم مقصور دار و اہلِ علم را بکثرتِ علم امتحان مکن - بلکہ باجتناب از شرور و فساد اختیار کن + و از حق تعالے چیزے مخواہ کہ زوال را بمنفعتِ آں راہ باشد - بلکہ ازو باقیاتِ صالحات طلب کن + ہمیشہ بیدار باش - کہ شرور را اسباب بسیار است + آنچہ نباید کرد - بآرزو مخواہ + و بدانکہ انتقامِ الٰہی از بندہ نہ بہ طریقِ غضب است - بلکہ بطریقِ تادیب و تہذیب است + بہ تمنّاے حیاتے بایستہ قانع مباش- تا موتے شایستہ بآں منضم نباشد - و حیات را شایستہ مشمر- مگر آنکہ وسیلۂ اکتسابِ خیر باشد- بخواب و آسایش میل مکن - اِلّا بعد از آنکہ در سہ چیز محاسبۂ نفس کردہ باشی- یکے آنکہ تامّل کنی - کہ در آں روز ہیچ خطا

از تو واقع شده یا نہ - دُوُم آنکہ اندیشہ کُنی - تا در آں رُوز ہیچ خیر اِنتساب نمُودۂ یا نہ - سِوُم ہیچ عمل بہ تقصیر فَوت کردۂ یا نہ + یاد کُن کہ پیش از حیات چہ بُودی - و بعد ازاں چہ خواہی شُد + ہیچکس را ابذا مکُن - کہ کارہاے عالم در معرضِ تغیُّر و زوال است + بد بخت آنکس بُود - کہ از تذکِرِ عاقبت غافل بُود - و از گُناہ باز نایستد + سرمایۂ خُود را از چیزے کہ از ذاتِ تو خارج باشد - مساز + در ایصالِ خَیر بمُستحقّاں مَوقُوفِ سوالِ ایشاں مباش + حکیم مشمُر کسے را کہ بہ لذّتے از لذّاتِ دُنیوی شاد شوَد - یا از مُصیبتے جزع کُند + ہمیشہ یادِ مرگ کُن - و بمُردگاں عبرت گیر + خساستِ مردُم از بِسیاریٔ سخُن بے فائدۂ او بُود - و از اِخبار بچیزیکہ ازو نپُرسیدہ باشد - بِشناس - و بِدانکہ کسے کہ شر برکسے خواہد - نفسِ او قبُولِ شر کردہ باشد + بارہا اندیشہ کُن - آنگاہ بگو - آنگاہ بعمل آور + دوستِ ہمہ کس باش - زُود بخشم مرو - تا غضب عادتِ تو نگردد + حاجتِ مُحتاج بفردا مینگن + ع چہ دانی کہ فردا چہ حادث شوَد؟ گرفتاراں را مُعاونت کُن - مگر آنکہ بخُوئے بد گرفتار باشد + تا سخُن ہر دو خصم فہم نکُنی - محکم میانِ ایشاں مکُن + بقولِ تنہا حکیم مباش - بلکہ بقول و عمل ہر دو باش - کہ حکمتِ قولی دریں جہاں بماند - و حکمتِ عملی بداں جہاں رسد و آنجا بماند + اگر در نیکی رنجے بری - رنج نماند و نیکی بماند - و اگر از بدی

لذّتے یابی - لذّت نماند - و بدی بماند + ازآں رُوز یاد کُن کہ تُرا آواز دہند - و از آلتِ اِستماع و نُطق محرُوم باشی - نشنوی - و نگوئی - و نتوانی یاد کرد - یقیں داں کہ مُتوجّہ بجائے شدۂ کہ آنجا نہ دوست شناسی نہ دُشمن - پس اینجا کسے را بنُقصاں موسُوم مدار - و جائے خواہی شُد کہ خُداوندگار و بندہ یکساں باشد - پس اینجا تکبّر مکُن - توشہ مُہیّا کُن - کہ چہ دانی کہ رحیل کے خواہد شُد ؟ بدانکہ از عطایاے الٰہی ہیچ چیزے بہتر از حکمت نیست - و حکیم کسے است - کہ فکر و قول و عملِ او مُتوافق باشند + نیکی را مُکافات کُن - و بدی را درگُذار + در ہیچ کار از کارہاے بُزُرگِ آں عالم ملالت منماے - و در ہیچ وقت تہاوُن مکُن - و از خیرات تجاوُز جائز مدار + ہیچ سیّئہ را در اکتسابِ حسنہ وسیلہ مساز - و ترکِ اولےٰ بجہتِ سُرُورے زائل مکُن - کہ از سُرُورے دائم اِعراض کردہ باشی + حکمت را دوست دار - و سخُنِ حُکما بشنو + ہواے دُنیا از خُود دُور کُن - و از آدابِ ستُودہ اِمتناع مکُن + در ہیچ کار پیش از وقت شرُوع مکُن - و چُوں بکارے مشغُول شوی - از رُوے فہم و بصیرت اِشتغال کُن - بتوانگری مُعجب مباش - و از مصائبِ شکستگی و خواری بخُود راہ مدہ + با دوست مُعاملہ چُناں مکُن - کہ بحاکم مُحتاج شوی + با دُشمن مُعاملہ چُناں کُن - کہ اگر بحاکم عرض رود - ظفر تُرا باشد + با ہیچ کس سفاہت مکُن - و با ہمہ کس تواضُع کُن +

هیچ متواضع را حقیر مشمر + در آنچه خود را معذور داری - برادرِ خود را ملامت مکن + به بطالت شادمان مباش - و بر بخت اعتماد مکن - و از فعلِ نیک پشیمان مشو - با هیچکس جدال مکن - همیشه ملازمِ سیرتِ عدل و مواظبِ خیرات باش +

سمتِ دوم در وصایاے ارسطاطالیس

مترجمِ کتابِ سر الاسرار که بامرِ مامون خلیفه کتابِ مذکور را از لغتِ یونانی بعربی نقل کرده - در صدرِ ترجمه مے گوید که چون ارسطاطالیس که وزیرِ اسکندر و استادِ او بود - بواسطۂ پیری و ضعف از ملازمتِ او تخلف نمود - و اسکندر بر بلادِ عجم استیلا یافت - و درمیانِ ایشان اربابِ عقل و کیاست و اصحابِ نجدت و شجاعت بسیار بودند - و در ابقاے ایشان خوف و خللِ ملک بود - و استیصالِ ایشان از قانونِ عدالت و مروت دور مے نمود - در امرِ ایشان متحیر شد - و کتابتے بارسطاطالیس نوشت مشحون بفنونِ تلطف و تعطف و در آن اثنا این معنی درج کرد - که بواسطۂ بعد از دولتِ محاوره بسے حیرت در امور بخاطر راه مے یابد - از جمله دریں صورت در ظلماتِ مضائق بے نورِ تدبیرِ خاطرِ مشرقِ حکیم بیرون شدن متعذر است - بهر وجه که میسر باشد - که سعی در نظمِ اسبابِ ملاقات فرمایند + ارسطاطالیس در جواب نوشت - که همانا راے فرزندِ جلیل و سلطانِ نبیل را

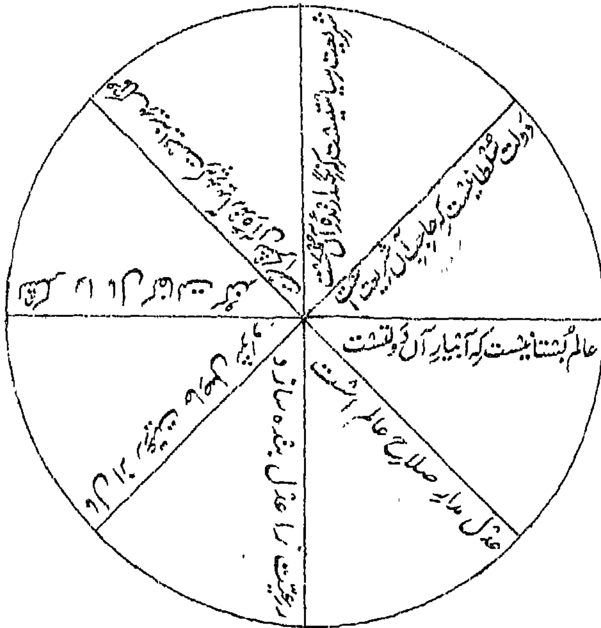
معلوم باشد - کہ تخلف از خدمت نہ بنا بر عدم رغبت
بصحبت است - بلکہ بنا بر پیری و ضعف بنیہ و فتور
قوے است - و چوں مصاحبت میسر نیست - دریں رسالہ
دستورے بیاں کنم کہ در جزویات باں رجوع کنی - و
باں از صحبت من مستغنی شوی + اما امرائے عجم و فضلائے
ایشاں - بدا آنکہ اگر توانی کہ ایشاں را ہلاک کنی - تغیر آب
و ہوائے ایشاں نمیتواں کرد - و ہر آیینہ شبیہ بایشاں
پیدا شود - پس جہد کن - کہ ایشاں را باحساں بندۂ
خود سازی - تا ہمہ مخلص شوند - و از ہمہ بندگان تو
مطیع تر باشند - بعد ازآں مے گوید - پادشاہاں چہار صنف
اند - یکے آنکہ با خود و رعیت ہر دو سخی باشد - دوم آنکہ
با خود سخی باشد - و با رعیت لئیم - سوم آنکہ با رعیت سخی
باشد - و با خود لئیم - چہارم آنکہ با خود و رعیت ہر دو
لئیم باشد - و قسم اول باتفاق محمود است - و قسم دوم
و چہارم باتفاق مذموم - و در قسم سوم خلاف است -
و حکمائے ہند بر آنند - کہ محمود است - و حکمائے فرس بر آنند -
کہ محمود نیست - بلکہ مذموم است - و سخاوت آنست - کہ بقدر
حاجت اہل استحقاق برسانی - و ہر کہ ازیں مرتبہ تجاوز نماید -
و بحد افراط گراید - از سخا باسراف انحراف یافتہ باشد - و ہر
پادشاہے کہ بزیادت از آنچہ مکنت او باشد بخشندگی
نماید - البتہ سبب فساد ملک او شود + اے اسکندر! با
تو بارہا گفتہ ام کہ اصل در سخا و کرم و بقائے ملک
آنست - کہ طمع در مال مردم نکنی - و از جملۂ سخا و

کرم آنکہ ستم جائز نداری - و از غیب پوشیدۂ مردم تفتیش نکنی - و از انعامے کہ باکسے دہی - یاد نکنی - و تمامۂ فضل و احسان بآن است - کہ نیکاں را گرامی داری - و با مردم کشادہ رُو باشی - و جواب بحسب مردم بگوئی - و از خطاے جاہلاں در گذری * اے اسکندر! عقل مدارِ تدبیرات و آئینۂ کمالات و نقائص است - و اصلِ ہمہ فضائل و اوّل آلۂ عقل محبّتِ نام نیک است - چہ از سلطنت و ریاست لذّتہا مقصود نیست - بلکہ مقصود از آں نام نیک است - چہ ہر پادشاہے کہ دیں را تابع خود دارد - و استخفافِ ناموسِ الٰہی کند - ناموسِ الٰہی او را بکشد - اے اسکندر! باید - کہ پادشاہ بلند ہمّت و صاحب راے و فصیح و شیریں زباں و بلند آواز باشد - و سخن کم گوید - و بہ اراذل نہ نشیند - و چوں بیروں آید - زینت لائق منصب سلطنت بکار دارد چنانکہ از دیگراں ممتاز باشد - و رعایتِ بازرگاناں کہ از بلادِ بعیدہ بمملکتِ او آیند - واجب داند - تا موجبِ انتشارِ صیتِ جمیل و میلِ قلوب و کثرتِ تردّدِ تجّار شود - و بآں سبب مملکت معمور گردد - و باندک مسامحت کہ بایشاں کند - نفع بسیار یابد - و خندہ بسیار نکند - چہ کثرتِ خندہ ہیبت و وقار را از دلہا ببرد - و ممدِّ پیری و ضعفِ حرارتِ غریزی شود - اے اسکندر! در شہوت حریص مباش - کہ آں از خواصِ خنازیر است - چہ فخر باشد در چیزے کہ حیوانات خسیسہ در آں بر تو راجح باشند؟ و افراط در آں مؤدّی

بضعفِ بدن و نقصانِ عمر است ۔ و سبب کسبِ اخلاقِ زناں ❊ از احوالِ مسکیناں و ضعیفاں غافل مباش ۔ و تفقّدِ احوالِ ایشاں واجب داں ۔ کہ موجبِ رضاے خالق و جذبِ قلوبِ خلائق است ❊ حبوب و غلّات ذخیرہ کن ۔ تا در خشک سال بہ حوصلہ نشیند ❊ چناں کن کہ اہلِ صلاح از تو ایمن باشند ۔ و اہلِ فساد خائف ❊ اے اسکندر! ترا بارہا وصیّت کردہ ام ۔ باز تاکید میکنم ۔ کہ در خوں ریختن دلیر مباش ۔ کہ اہلاکِ حیوانات مخصوص بحق است ۔ و حقیقتِ حال جز علّام الغیوب کسے را معلوم نیست ۔ و شاید کہ بسببِ تہمتے کہ شخصے ازآں بری باشد ۔ یا او را در اقدام بداں جریمہ عذرے باشد ۔ قتلِ او روا داری ۔ و چہ جریمہ اصعب ازیں باشد؟ و از ہرمسِ اکبر یعنی ادریس علیہ السلام بمن رسیدہ ۔ کہ چوں مخلوق قتلِ دیگرے کند ۔ ملائکِ آسماں در حضرتِ باری زاری کنند ۔ کہ فلاں بندۂ تو در قتلِ بندۂ دیگر بتو تشبّہ کرد ۔ اگر آں قتل بقصاص باشد ۔ حضرتِ حق فرماید ۔ کہ او را بحکمِ من بحق قصاص کشتہ ۔ و اگر بظلم باشد ۔ فرماید ۔ بعزّت و جلالِ من کہ خونِ کشندہ را مباح کردم ۔ پس ملائکہ در ہر تسبیح و استغفار دعاے بد بر او کنند ۔ تا زمانے کہ بقصاص رسد ۔ و ایں بہترین حالِ او باشد ۔ و اگر خود بمیرد ۔ نشانۂ غضبِ خداے تعالےٰ باشد ۔ چہ بعذابِ مدید و عقابِ شدید واصل شود ❊ نقضِ عہد مکن ۔ و سوگند اصلاً یاد مکن و چوں یاد کردی ۔ بہیچ وجہ ازآں بر مگرد ۔

که مملکتِ بسے از سلاطینِ یونان بشامتِ سوگندِ دروغ
و نقضِ عهد بفساد انجامید + هر چیزے که از تو فوت شود ۔
تأسف منمائے ۔ که شیمهٔ صبیان و ناقصان است + اهلِ
مملکتِ خود را بکسبِ فنونِ علوم امر کن ۔ و کسے را که
در علم فائق شده ۔ بمزیدِ عنایت و تربیت مخصوص دار ۔
که این خصلت سبب زیادتیٔ محبتِ تو در دلها شود ۔ و
موجبِ رونقِ ملک و بقائے ذکرِ جمیل ۔ و پادشاهیٔ یونانیان
بیمنِ همین دو خصلت دوام داشت ۔ چه ایشان رعایا را
به تحصیلِ علوم امر مے فرمودند ۔ بمرتبهٔ که دختران در خانهٔ
پدران فرائض و آدابِ نوامیس و جملهٔ اصولِ طب و
نجوم مے دانستند + از دستِ کسے که معتمدِ تو نباشد ۔
چیزے مخور ۔ و از محافظتِ خود غافل مباش و آن قصه
را فراموش مکن ۔ که پادشاهِ هند تحفه از برائے تو فرستاد ۔
و از جملهٔ آن کنیزکے بود ۔ که او را از طفولیت بزهر
پرورده بودند ۔ تا طبیعتِ او قریب با فاعی شده بود ۔ و
غرضِ ایشان از آن قصدِ تو بود ۔ و من این حال را
بفراست دریافتم ۔ و ترا تنبیه کردم + اے اسکندر! بیک
دلیل حکم مکن ۔ و چون دلائل متعارض شوند میل بطرفِ
اقوئے کن + اے اسکندر! عدل صفتے از صفاتِ الٰهی است ۔
و بعدل آسمان و زمین قائم شده ۔ و بعدل پیغمبران مبعوث
شده اند ۔ و عدل صورتِ عقل است و بعدل مالکِ قلوب
و رقاب توان شد ۔ و اهلِ هند گفته اند ۔ عدلِ سلطان
بهتر از خصبِ زمان است ۔ و سلطانِ عادل انفع است

از مظہرِ وابل - و در بعضے اشجار بسُریانی نوشتہ بود - کہ
مُلک و عدل دو برادر اند - کہ ہیچ کدام را ازآں دیگر
استغنا نیست + بعد ازآں مے گوید - کہ کیفیتِ ارتباطِ
اسبابِ نظامِ عالم بہمدیگر در صُورتِ دائرۂ شریفہ وضع
مے کنم - تا صُورتِ توالی و تشابکِ ایشاں محسُوس و مُشاہدہ
گردد - و زُبدۂ ایں کتاب و خُلاصۂ مطالبِ آں ایں دائرہ
است - و اگر بغیرِ آں بتو فرستادمے - کافی مے بود +
صُورتِ دائرہ این است +

تذکرۂ مصنّف

مُلّا جلال الدّین دوّانی فاضلیست در زبانِ عرب - و کاملے است به زبانِ فُرس - صاحبِ تصانیفِ کثیر المنافع - چُنانکہ ازآں جمله یکے ہمیں لوامعُ الاشراق فی مکارمِ الاخلاق مشہور به اخلاقِ جلالی است - کہ بعہدِ سُلطان نصرۃُ الدّین حسن بیگ، خاں باستدعاے صاحبِ عالم و عالمیاں سُلطان خلیل ولی عہدِ شاہِ موصوف بسلکِ تحریر کشیده ✣

اِنتخاب از رُقعاتِ میرزا غالِب - رُقعاتِ میرزا قتیل و اِنشاے بہارِ عجم

مکتوبات بخدمتِ بزرگاں

از رُقعاتِ میرزا غالِب

عرِیضۂ اوّل

جنابِ عالی ! امروز کہ آدینہ روزِ سیزدہم از اپریل است۔ فرصتِ نامہ نگاری یافتہ ام۔ و عذرِ تقصیر مے خواہم + نہفتہ مباد۔ کہ لارڈ ولیم گونڈس بینٹنک بہادر۔ بروزِ بست و ششم از مارچ بدیں دیار رسیدہ بکوٹھیِ رسیڈنٹی

فرود آمد - و بعد از دو روز لشکر و بازارِ لشکر را رشتهٔ
جمعیت از هم گسست - و مردم را برفتن دستوری داد -
از آن جمله خیامِ خاصه به شمله روان شد - صاحبانِ سکرتر
جا بجا در شهر رخت اقامت افگندند - مولوی محمد محسن و
مولوی سید محمد دو شبا روز غمکدهٔ راقم را آرامگاه داشتند
کاشانه در خورِ گنجایشِ خویش به همسایگیِ کوٹھیِ رسیدنٹی
بکرایه گرفتند - و در آنجا فرود آمدند + شاهِ دهلی با نوابِ
عالی جناب نه پیوست + رفتنِ صاحب سکرتر بهادر همپایه
صاحب رسیدنٹ بهادر به بارگاهِ خسروی و رسیدنِ مختارانِ
شاهی بحضورِ گورنری صورت بست + رسپسِ پنجمِ اپریل
صلاے بار دادند - و گروها گروه مردم پایه به پایه زمیں
بوسیدند + رسمِ منعِ نذر از میان برخاسته بود - و نیز
پرسشی به سزا قرار نیافته - هر کس بخواست نذر گزرانید
و هر کس خواست - همان کورنش بجاے آورد + نخستیں بار
نواب فیض محمد خاں بهادر مرزبانِ جهجر با برادران و پسرِ
خود سعادتِ بار اندوخته یک صد و یک اشرفی پیش کشیده
و به قبولِ نذر و عطاے خاتمِ الماس نگیں چهرهٔ نشاط
افروخته + دومیں بار از جاگیرداران دگر بود - مثلِ نواب
امین الدین خاں و اکبر علی خاں و دوندے خاں + زیں
پس امراے شاهی و عمائد و وکلا و کارگزارانِ دفترهاے
سرکار - هویدا باد - که در ایں هنگامه میر حامد علی خاں
دامادِ اعتماد الدوله میر فضل علی خاں نیز ملازمت حاصل
ساخته - و بست اشرفی نذر کرده و به یافتنِ انگشتری آبرو

یافتہ + دیگر چہ نویسم - کہ مقصود جز ایں قدر اظہار نبودہ است +

عریضۂ دوم

خداوند نعمت سلامت ! جوہری عرض جوہر بے آزرمی کرد - آبروے عہد وفا برد + ہرچند چوں منے را نسزد بہ ملازماں زحمت بے حساب دادن و پا از جادۂ ادب فراتر نہادن - امّا چہ کنم - کہ چارہ جز ابرام ندارم - بے کسی عذر خواہ گستاخیٔ من است - امیدوں صرفۂ خویشتن دراں مے نگرم - کہ ملازماں کس فرستادہ اندرجیت و ہیرا لال را بحضور بخوانند - و در انجمن بنشانند - و آنگاہ مرا یاد فرمایند - تا بیایم و سر کلاوۂ گفتگو بکشایم + آنچہ گفتہ آید - ما حصل آں ہمہ حرف و سخن ایں باشد - کہ اسد اللہ دامن پرستش شما و سر رشتۂ توانائیش بدست شما ست - حالیا از اندوہ تنگدستی دل ریش و درماندہ بکار خویش است - دستش بگیرید و بیک ہزار روپیۂ دیگر بکارش آئید - سعی شما ضائع نخواہد رفت - و ستودہ مند خواہد بود - ہم براے ایں بیچارہ و ہم براے شما + چہ خوش باشد - کہ ہم امروز عیار ایں اتفاق نیز گرفتہ آید - تا ہرچہ پس ایں پردہ نہان است - روے نماید + زیادہ حدّ ادب + دریوزہ گر اسد اللہ +

عریضۂ سوم

بخدمتِ جناب نوّاب صاحب قبلہ و کعبۂ دو جہان مدّ ظلّہٗ العالی! آداب کورنش بجا آوردہ معروض میدارد۔ بندہ امروز آہنگِ ملاقاتِ یکے از صاحبانِ انگریز دارد۔ لیکن ازآنجا کہ مسکنش بیرونِ شہر در چھاؤنی قریبِ باغ مختار خان است۔ رہی از سطوتِ آفتابِ مرداد خیلے ہراسان است۔ اگر پالکی عنایت گردد۔ در سایۂ عطوفتِ گرامی‌اداره گرایے مدّعا تواند گردید۔ مگر التماس اینکہ وقتِ ملاقات دوپہر روز بر آمدہ قرار یافتہ است۔ کہاراں فرمان باید داد کہ ہرگاہ آدمِ فلانی بیاید۔ پالکی ہمپایے او برند۔ چہ آں وقت جناب در خوابِ راحت خواہند بود + زیادہ جز تسلیم چہ عرضہ دارد۔ فقیر اسدُ اللہ +

از انشاے بہارِ عجم

عریضۂ چہارم

دستگیرِ بے دست و پایاں! دستِ دستیاری کشادہ باد! دیر است۔ کہ دست بردِ سرپنجۂ روزگار دست راین بیدست یکدست شکست۔ پیش آنکہ چوں دستار دست بر سر نہاد۔ دستے بجنبانید۔ و روبروے ہرکہ بدستورِ دستوانہ دست بر دست گشتہ دستے نہ سپردہ۔ چوں زیردستِ دستوران

بالا دست را دشنے داد کہ دستگیریٔ ہر دستے تواند نمود۔ دست پیش آورد۔ اینکہ کارے از دستم آید۔ شعر

دستِ دشنت بدستِ یک دست است
دستِ دشتی و دست را دستور

عریضۂ پنجم

عالی جاہا! از نوشتۂ گلاب رائے دریافت شد۔ کہ ہنگام درخواستِ پاسخ نیاز نامہ بر زبانِ گرامی رفت۔ کہ اکنوں خاکسار را باآں خدایگاں چہ سروکار۔ کہ خامہ گوہرے بنامش ریزد۔ ہرچند گرد دِل گردید۔ گناہے ندانست۔ کہ شایانِ چنیں سزا باشد۔ آمدم بر اینکہ اگر چیزے سرزدہ باشد۔ گذشتنی است نہ گرفتنی۔ چہ بزرگاں گاہے گناہ از خرداں ندیدہ اند ÷ بیت

کم گناہے گناہِ من باشد
پیشِ آں بخشش از شمار افزوں

عریضۂ ششم

والا جاہا! سایۂ خداوندی پایندہ باد! نیازِ بندگانہ پایانے ندارد۔ کہ گزارد۔ ناچار بدل سپردہ اندکے ازآنچہ نوشتنی است۔ بروے خامہ مے سپارد۔ و آں این است۔ کہ دہی پاسے از روز برآمدہ پیکے رسید از اختر نگر۔ مژدہ رسانید۔ کہ از سرکار والا ہمگی کار و بار نام زدم گردید۔ اکنوں زود رسیدنم باید۔ چوں سامانے ندارم سخت لاچارم۔

اگر کوششِ گرامی بجائے تواند رسانید - بروے کار آید

مکتوبات بجانب ہمسراں

از رقعاتِ میرزا غالب

نامۂ اوّل کہ از دہلی بہ برادرِ خود میرزا علی بخش خاں نبشتہ بودند

برادر صاحب مہربان گرامی تر از جان سلامت! مداری خاں مے رسد و نامہ را مے رساند - آنچہ از کالاے نا رواے من در آنجا باشد - بوے بسپارند - و نیز آنچہ نزدِ ممّا حقّہ بردار ودیعت است - ہم بنام گرفتہ بدہ نمانند - شنیدہ مے شود - کہ نوّاب بدہلی مے آیند - بارے از صدق و کذب ایں خبر رقم کنید - و نیز آگہی دہید - کہ شما نیز ہمپاے نوّاب مے رسید یا نہ؟ من آں مے خواہم - کہ اگر خبرِ عزیمتِ نوّاب دروغ بودہ باشد - خود بہ فیروز پور رسم - و شرفِ قدم بوسِ عمّ عالی مقدار و مسرتِ دیدارِ شما دریابم - عمر و دولت روز افزوں باد!

نامۂ دوم بنام شیخ امیر اللہ سرور تخلص

حضرت سلامت! رسیدنِ دلنواز نامہ دل را تنومند و شاخ آرزو را برومند ساخت + گلہ از نا رسیدنِ پاسخ نامہاے خویش مے کنید۔ و از خدا شرم ندارید۔ من خود از جانبِ شما نگرانی داشتم۔ کہ کجائید۔ و چہ در سر دارید۔ بارے بندہ از روے کارِ شما بر گرفتم و دانستم۔ کہ یک چند مرا فراموش کردہ بودید۔ ناگاہ ورودِ جناب مولانا تراب علی صاحب بداں بقعہ اتفاق افتاد۔ شنیدید۔ کہ فلانی از سخت جانی ہنوز زندہ است۔ مہر کہن بجنبید۔ خواستید۔ کہ بنامہ یاد آورید۔ از فراموشیٔ روزگارِ گذشتہ اندیشہ کردید۔ لاجرم دروغے چند بر ہم بافتید و آں را دیباچۂ نامہ ساختید۔ بہر حال دیر بمانید! و از دہر جز نیکی نہ بینید! و بہ پایہ ہاے بلند رسید! از حالِ من پرسیدہ اید چہ گویم۔ کہ بگفتن نیرزد۔ چنانکہ گفتہ اند۔ فرد

شکستہ دل تر ازآں ساغرِ بلورینم
کہ درمیانۂ خارا کنی زِ دور رہا

خیرہ سر و آشفتہ راے۔ نہ زباں سخن سراے۔ و نہ دل از سراسیمگی بر جاے۔ چہار سال مے گذرد۔ کہ مقدمہ باجلاسِ کونسل در پیش است۔ و دلم از تفرقۂ بیم و امید ریش۔ حکمے کہ قطعِ خصومت تواند کرد۔ بر نیامدہ۔ و ہنگامِ بپایاں رسیدنِ تیرہ شب نا امیدی در نیامدہ۔ حالیا بر آں سرم۔ کہ چوں جزوِ اعظمِ کونسل اشرف الامرا

لارڈ ولیم گونڈس بینٹنک بہادر بدیں دیار در آید۔ بہ دامنش در آویزم ۔ و داد خواہم ۔ و راستیذعاے صدورِ حکم اخیر کنم + گروہے بر آنند ۔ کہ نوّاب عالی جناب بہ دہلی نخواہد آمد۔ و ہم ازاں رہ گذرہا بہ اجمیر خواہد رفت + اگر ہمچنیں است۔ بدامن و روزگارِ من ! و آوخ از دوریٔ راہ و درازیٔ کارِ من ! خواستہ اید ۔ کہ نتائج طبعِ والاے شما بنگرم ۔ و از تراوِیدہ ہاے کام و زبانِ خود بہ شما ارمغانے فرستم۔ فرصت آں کجا ؟ و دماغ آں کو ؟ آمد آمدِ نوّاب گورنر و دریوزۂ اخبار از ہر در ۔ ترتیبِ افرادِ مقدمہ و تمہید نگارشِ حال ۔ سنجیدنِ اندیشہ ہاے رنگا رنگ ۔ و سگالیدنِ اندازۂ بیاں ۔ آں مایہ دشباری و فضحیخواہی چشم از کسے ندارم ۔ کہ چوں ورقے انشا کردہ باشم ۔ نقلِ آں تواند برداشت ۔ یا چوں دفترے از بہرِ نگرِشتن پریشاں کنم ۔ آں اوراقِ پراگندہ را فراہم تواند کرد ۔ بہر رنگ چند روز دِگر معاف دارید ۔ و تا زمانے کہ بمن پیوندید ۔ گاہ گاہ بنامہ زنگ زداے آیینۂ وِداد باشید + اوراقِ اشعار بہ نظرِ اجمالی نگرِشتہ ام ۔ و از جملہ بزرگانے کہ دراں افراد مذکور اند ۔ میرزا حیدر علی افصح را فردِ کامل دیدہ ام۔ روشے پسندیدہ و طرزے گزیدہ دارد۔ و ہمیں است طرزِ مکرمی شیخ امام بخش ناسخ و خواجہ حیدر علی آتش و دیگر تازہ خیالانِ لکھنؤ + غزلے ازاں بزرگوار مخمس کردہ اید۔ امّا ندانم ۔ کہ در خشتِ مطلع تصرّفِ شما ست ۔ یا سہوِ کاتب ۔ چہ در حرکتِ اخیرِ مصرعِ اوّل کہ بہ اصطلاحِ عروضیاں

آں را عجز نامند - زحافے بے مزہ واقع شدہ - کہ بر صاحب طبع سلیم نہفتہ نمے ماند - دانم در اصل مصرع ایں چنیں خواہد بود - فرد

نہ خریدار کا حصّہ ہوں نہ حق بائع کا
میں وہ دانہ ہوں کہ گر جائے کفِ میزاں سے

نامۂ سوم بہ یکے از دوستانِ کلکتہ

کرم گسترا! والا نامہ رسید - و نوید فراقِ دائمیِ میرزا احمد بیگ رسانید - مے گفت - کہ بدہلی مے آیم - وعدہ فراموش راہ گرداند - و ناقہ بسر منزلِ دیگر راند - گرفتم - کہ خاطرِ دوستاں عزیز نہ داشت - چرا بحالِ خرد سالانِ خود نہ پرداخت؟ و سایہ از سرِ شاں باز گرفت؟ وائے بے یاریِ یاراں! و دریغا بے پدریِ پسرانِ وے - ہر چند از مرگ نتواں نالید - و گسستنِ تار و پودِ پندارِ ہستی را چارہ نتواں کرد - لیکن انصاف بالائے طاعت است - ہنوز ہنگامِ مردنِ میرزا احمد نہ بود - چرا آں قدر صبر نکرد - کہ بہ کلکتہ رسیدے و روئے نظر فروزش دگر بارہ دیدے؟ چرا آں مایہ درنگ نورزید - کہ حامد علی جواں گشتے و کارہا بہ اندازۂ دانشِ وے رواں گشتے؟ حیف کہ مہیں پسرش خرد سال است! باشد کہ بحقیقتِ سرمایۂ پدر دانا و بگرد آوردنِ زرہائے پراگندۂ وے توانا نباشد - و باشد کہ چوں آں سرمایہ فراچنگ آرد - بباد دہد - و بر فرودستاں ستم کند - و کہیں برادراں را ناکام گذارد -

و ہر آئینہ دریں حال امینے باید ہوشمند و حق شناس ۔ کہ گردِ چارہ بر آید ۔ و غمخوارئے بے پدر ماندگاں نماید۔

بیت

مرا باشد از دردِ طفلاں خبر
کہ در طفلی از سر برفتم پدر

واللہ کہ تیمارِ آں بیچارگاں عین فرض و فرض عین است ہم بر شما و ہم بر میرزا ابو القاسم خاں ۔ بیکسیٔ ایں جماعہ در نظر باید داشت ۔ و غافل نہ باید بود ۔

از رقعاتِ میرزا قتیل

نامۂ چہارم

نورِ جبینِ مروت و گلگونۂ عارضِ فتوت سلمکم اللہ تعالےٰ!
لفافۂ خطوطِ دیروزہ کہ پانزدہم شہرِ حال بود ۔ بمطالعہ در آمد ۔ بسیار بجا کردید ۔ کہ از حکمِ حضور عدول نکردید۔
ہزارہا آفریں بر سلیقہ و شعورِ شما! باللہ! کہ مرضیٔ بزرگانِ شما برفتنِ صاحب بہ شکوہ آباد نہ بود است و نیست ۔ و حق بجانبِ ایں صاحبان است ۔ زیرا کہ غلوِّ دودمانِ ایشاں مقتضیٔ آں نیست ۔ کہ فرزندانِ ایشاں اطاعتِ عمال بکنند ۔ لیکن نزدِ من ایں اطاعت در اصل انقیادِ حکمِ حضور است ۔ و با اطاعتِ عامل چہ سروکار ۔ انحراف ازیں معنی بعینہٖ انحراف از حکمِ ولی نعمت است۔

حالا ہرچہ از حضور اِرشاد مے شود - بجا آرید - رایں نیابت در اصل تربیت شما ست - البتہ در چندے از کارِ تحصیلداری آگاہ خواہید شُد - و پریروز کہ چہار شنبہ بُود - از خدمتِ خان صاحب مُرخص شُدم - زبانئِ آدم خُود دیروز دریافت کردم - کہ اسباب خان صاحب ہمہ روانہ شُدہ بُود - خُود برائے رُخصت در خانہ رفتہ بُودند - کہ شاید یک پاس رُوز برآمدہ خُود ہم روانہ شُدند - یعنی دیروز کہ پنج شنبہ تاریخ پانزدہم بُود - خان صاحب مع الخیر از لکھنؤ روانۂ پرگنہ شُدند ؛ و دیگر آنکہ من ایں وقت تنگ فُرصت بُودم - ازیں سبب ؛ ہمیں اِکتفا وَرزیدہ شُد - بعد ازیں خطِ طویل خواہد رسید - از تفضلاتِ حضور چہ عجب کہ وقتِ روانگیِ خُود ہرجا کہ بدولت و اِقبال تشریف برند شما را نیز در رکابِ خُود سرفراز فرمایند + زیادہ خیریت +

نامۂ پنجم

خواجۂ خواجگان - ذُو المجد و العُلا - غارسِ نہالِ بلاغت در زمینِ اِنشا سلّمکُم اللہ تعالےٰ ! بعد اِشتیاقے کہ مافوقِ آن متصوّر نباشد - واضح باد کہ مکتوبِ دِل نواز مرقُوم بشست و یکُم شہرِ حال بصحابتِ آدم جالینُوسِ زمان بُقراطِ دَوران حکیمُ الحُکما خواجہ مُحمّد خان صاحب رسیدہ نشاط بر نشاط ارزانی داشت + صاحب من ایں خطِ ہفتم است - کہ بشما نوشتہ مے شود - دریں مُدّت ہمگی دو خطِ صاحب

رسیده است۔ خط در ڈاک جناب عالی تلف نمے شود۔ من کہ دو سہ خط سوائے ڈاک فرستادم۔ سبب این است۔ کہ در خانۂ تاج الدین حسین خاں نوشتہ بہ ایشان دادم۔ کہ ملفوف عریضۂ خود کہ اسمے غلام حسین خاں صاحب روانہ مے نماید۔ بفرستند + معلوم نیست۔ کہ سوائے این دو خط ہم خطے بشما رسیدہ یا نہ + اگر البتہ مے رسید دریں خط مے نوشتید۔ لیکن نمے دانم۔ آدم خاں صاحب را چہ بلا زد۔ کہ خط نرسانید ؟ خلاصہ ترجمۂ پنج مسودہ پیشتر فرستادہ شد۔ حالا دو مسودۂ حال ہم ترجمہ شدہ مے رسد۔ دہ یا یازدہ رقعۂ دیگر ماندہ باشد + پیشتر در خطے احوال دربار نوشتہ بودم۔ خدا داند۔ رسید یا نرسید +

نامۂ ششم

منشی صاحب والا قدر سلمہ تعالےٰ ! عجب مسودہ نوشتہ اید۔ کہ ملا ظہوری باید۔ کہ درس آں از خدمت صاحب استفادہ نماید۔ بشرط فرصت در یک روز تمامش را مے توانم دید۔ و اصلاح کرد۔ لیکن دریں روزہا کہ ضیق فرصت است۔ دو سہ روز خواہد کشید + مختصر آنکہ غزل عموئے شما مے رسد۔ باید رسانید۔ و دو غزل نو کہ دیروز چاویدہ ام۔ بخدمت فرستادہ شد + نقل آں بردارید۔ و ایں کاغذ را نگاہ دارید۔ و بر کاغذ جداگانہ ایں دو غزل و سہ غزل دیگر کہ پیشتر بخدمت رسیدہ است۔ نوشتہ بگذارید + من از دست میرزا جی نجات یافتہ نزد

شُما مے آیم - و ایں کاغذ و آں کاغذ ہر دو را خواہم گرفت +
و جناب آغا صاحب برائے شُما وقتِ شام شیر فالُودہ دُرُست
کردہ اند - شاید دو گھڑی پیش از شام برسد - و احیاناً
اگر بعدِ چراغاں بفرستند - پس تعجیل در طعام بکار
نخواہند بُرد - و تقریبِ پُختنِ شیر فالُودہ ایں شُد - کہ
شب وقتِ تواضُع شُما گفتید - کہ من چیز خوردہ ام -
و من در دست شُستن اِصرار کردم - باز شُما گُفتید -
کہ حاجت بدست شُستن نیست - قدرے از شیر فالُودہ
خواہم چشید - ہمیں حرف باعثِ دریافت شُدنِ فرطِ رغبتِ
طبعِ شریف بہ شیر فالُودہ گردید + زیادہ خیریّت +

نامۂ ہفتم

بلاغت آفرینِ من ! صاحب کلاں بروزِ جُمعہ یا دو شنبہ
بحضُور خواہد آمد - ہنوز مُبہم است - تا دوپہر معلُوم خواہد شُد -
اگر رُوزِ دوشنبہ قرار مے گیرد - محمّد جمال باورچی را نزدِ
شُما روانہ مے کُنم - کہ اِمروز اسبابِ ضروری حسبِ دلخواہ
خریدہ بیارد - و فردا شام مشغُولِ طبخ شود - یا فردا صُبح
حاضر شُدہ موادِ طبخ را سر انجام دہد - و شام بپزد -
و اگر رُوزِ جُمعہ مُعیّن شُد - ایں جا ہم ضرورتِ طبخ
داعی خواہد شُد - دریں صُورت شخصے از اقربائے او یا
پسرش کہ در طبخ مثلِ نامبُردہ باشد - خواہد رسید -
اِطلاعاً بقلم آمد +

نامۂ ہشتم

خواجۂ عالی جناب من! جزوِ دیگر بخدمت مے رسد۔ باید گرفت۔ و جزوِ اوّل بہ حکمِ کالائے بد بریشِ مالک بہ فقیر رد باید کرد۔ و چہار روپیہ از سرشتم گرفتہ دو روپیہ بآں زنِ کور باید رسانید۔ و دو روپیہ بہ شاہ علی خاں ارماں تخلص باید داد + و از خانِ مذکور باید پرسید۔ کہ خطِ دیروزہ کہ در امام بارۂ میرزا حاجی صاحب بردہ بودی۔ بہ کہ دادی؟ زیادہ خیریت + دوائے مذکور گوئے بسیار کرد۔ دو روز خوردم۔ امروز ترک کردم + آغا رجب ایں وقت نشستہ اند۔ یک بہل بہ اتفاق دو کس بدوازدہ روپیہ تا اکبر آباد انفصال یافتہ + بہلیاں دریں زفکر است۔ کہ شخصِ چارمیں ہم بہم رساند + اگر امروز و فردا بہم رسید۔ خوب است۔ و الّا ہمیں سہ کس اکتفا ورزیدہ براہ مے افتد + چوں ایں کتاب ہنوز ابتدا ندارد۔ لہذا ابواب و فصولِ آں را بہ سرخی مقیدِ تحریر نکردہ ام۔ وقتیکہ خطبہ و ہرچہ تبع آں نوشتہ میشود۔ آں وقت سرخیہا چنداں دشوار نیست + زیادہ خیریت+

از انشائے بہارِ عجم

نامۂ نہم

جانِ من! خواہشِ نیک یار باد! آرزومند میخواست۔

کہ اندکے از ہشیاریٔ رنجہائے دوری کہ بہ او رُو داد۔ بہ نگارد۔ خامہ رُو سیاہ دید و کاغذ کوتاہ۔ ناچار بدل گذاشتہ بنگارش سرگذشت مے گراید + خرسندم بہ اینکہ خوشی نامہائے ایشاں پئے ہم رسیدند + گناہ بخشش خود کہ آرزو کردہ اند۔ شایستگیٔ شما شست۔ وگرنہ دریں ہنگام کرا سرِ آں کہ بر سرِ چنیں سخن آید + آزمودہ ام۔ کہ بیک دم ہزار گناہ مے کنم۔ و درے از بخشایش نمے زنم۔ وائے بر من! و آفریں بر ایشاں! آموزگارِ جہانیاں ہموارہ بریں دانش داراد! بخدا! کہ بستگی ازآں شائستہ کردار نمے داشتم۔ و نا بریشت نخواہم داشت + چوں ماہے چند بر آمد۔ کہ از خرسندیٔ خود آگاہ نساختند گونہ شکر رنجی رسیدہ بود۔ کہ شدید خامہ را از شاہراہ نامہ نگاری باز داشتم۔ اکنوں کہ پئے بہ کینہ بردید۔ و تن بہ نیاز دادید۔ نگارے از خوشخوئے ایشاں بہ تختۂ دل بنگاشتم۔ کہ گاہے ناپدید نتواند شد +

ابیات

از گناہت ہمہ گذر کردم	کینۂ تو ز دل بدر کردم
شاد مے باش و یاد مے آور	دوستاں را بہ مژدۂ خوشتر

نامۂ دہم

خوشۂ انگور رسید۔ شیریں کام کردارید + خوشا میوۂ کہ پارسیاں از روئے بزرگی ریش بابایش دانند۔ و تازیاں

به جان و دل فخر بیش خوانند+خوشه اش را خوشهٔ پروین توان خواند- اگر از دانهاے پروین رشبرهٔ جان بخش بر آید + و هر دانه اش را گوهر یکتا باید شمرد - اگر آب گوهر مثنی افزاید + از نزاکت پوستش سواران آب همواره در گرداب شرم سرگرداں - و از رشک شیره اش لب شیرین دهناں همیشه زیر دنداں + نامش را اگر بر زباں گرداتند - زر یابند - تا به پروگیهٔ چشمش نگرند - هیچ نه بینند + آویزهٔ گوش خوبان است - که از زمرد ساخته - آب مرواریدِ درو پر کرده اند - و یا گوهر دلِ پاکاں که از هوا و هوس پرداخته مئے مهرِ خدا درو در آورده اند + درختش که بار دار است - چوں بار نهد - دخترے زاید - و آں دختر هوش از سرِ جهانے رباید + خوش گفت آنکه گفت - بیت

تاک را سیراب ساز اے ابرِ نیساں در بهار
آب تا مے مے تواند شد چرا گوهر شود

نامهٔ یازدهم

انبهاے نغز پُر مغز فرستادهٔ آں مهربان رسید - کام جان را شیریں گردانید - وه! چه میوه که گلشن مولا است و بارش انبیا - دیدن مانند ایں شیریں پیکرے ندیده - و شنیدن در هیچ شیرینی ایں گونه مزه نشنیده - ابیات

زِ سبزی بر زمرد لب گشاده | بهارِ تازه در سبزی نهاده
زهے تخمے بکشتِ کار کشتند | که زیرِ پوستش موئے سرشتند
برنگ دردمنداں زرد رخسار | بگاهِ پختگی سازد نمودار

چو شیریں پیکرش خوباں بدیدند	بصد خواہش لبِ او را مکیدند
زہے خوش پختہ کارے زرد روئے	کہ دارد دوستش ہر تازہ خوئے
بود شیریں و فرہادی نماید	کسے را ایں سخن باور نیاید

نامۂ دوازدہم

فرد

دشمنِ زندگیست موےِ سفید رُوےِ دشمن سیاہ باید کرد

از دارُوئے شنیدہ شد۔کہ نزدِ شما ست۔و پیر را جواں مے سازد۔ہرچند خواہشِ ایں گونہ دارُو درخواستِ سیاہ روئی است۔مگر بسخنِ آنکہ سیاہی اگر ہمہ گناہ است پیراں بسفید روئی مے خرند۔و سپیدی اگر ہمہ نیکی است بہ موئے روا ندارند۔اگر اندکے برائے دوست فرستادہ شود۔ہرآئینہ روے را سیاہ نمودہ ہر مو را بہ سپاس گذاری گماشتہ آید+

بیت

پیرانہ سرم سر جوانی دارد
اے تازہ جواں پئے خدا بخشے دہ

نامۂ سیزدہم

بیت

از نامۂ تو پیدا بُوےِ نوازش آمد
شاید بگُنہِ کارم پنہاں رسیدہ باشی

نامۂ دِل نواز از جاں رسید۔ہر موےِ تنم گردِ نوازش

گردید + در جستجوے رهبانے که پاس رهر تواند داشت۔ چشم دوخته بودم۔ در دیده نمے آمد۔ گماں بردم۔ که نیافریده اند۔ که ستایش گرامی گوهر گوش شنیدن شد۔ خواستم۔ که آرزوے دیرینه بخامه سپارم۔ ازاں سو پیشگامی رفت۔ شنید بریده رسیده۔ اکنوں دل نے شکیبد۔ یا گامے چند پیش نهند یا دستوری دهند۔ که خود رسم +

نامۂ چهاردهم

فرد

رسیاموزد ز پاپوشت رو بے پا نوازی را
کسے کو پا نهد در راه بخشش از سر ساماں

جفت پاپوش که از راه بے پا نوازی براے پایداریِ راه پیر و خاکسارے پا براه نهاده بود۔ از همگاماں تواں پیشگامی بخشید۔ چوں رسید۔ اگر بادپاے خامه مانند رخش روزگار به همه شتابی شب و روز گردش نماید۔ از گشادگیِ میدانِ سپاسِ آں بخشش بے پایاں گامے نه سپرده باشد +

نامۂ پانزدهم

از من بر من رهرباں تر۔ نامۂ گرامی در هنگامے که دیده در رکیں بود۔ رسید۔ براے کاریکه نوشته اند۔ بے آنکه ازاں سو چشمکے رود۔ پیش نهاده است۔ و همواره همیں آرزو که کوششم گره از کارِ کسے کشاید۔ و کارے از

دشتم آید - کہ آفرین و ستایش را شاید + پس از چندے بخت بکام مے شوید - شتابی نکنید +

نامۂ شانزدہم

در ہنگامے کہ بادِ فیروزی از ہر سو مے وزید - و گلبانگ فرخی و کامرانی بگوشِ جہاں و جہانیاں مے رسید - پیکے باد رفتار مژدۂ فیروزیٔ فیروز گڑھ رسانید - دوگانۂ سپاس بدرگاہِ داور بجا آوردہ شادیانۂ شادی بلند آوازہ ساخت + کاریکہ دریں کارزار از دستِ آں شیرِ بیشۂ جوانمردی آمد - روکشِ کارنامۂ رستم و اسفندیار است - فیروزی بخشِ دلیراں ایں شگونِ فرخ را آغازِ کارہائے سنجیدہ گرداناد ! قطعہ

خوش کارنامہ ایست کہ آمد بروئے کار | ایں کار از تو آید و مرداں چنیں کنند
پابند دست گر بہ سخن خنجر و کماں | بر دست و بازوئے تو ہزار آفریں کنند

مکتوبات بطرفِ خرداں

از رقعاتِ میرزا غالب

رقعۂ اوّل

نورِ دیدۂ غالبِ آشفتہ تو یوسف میرزا کہ چہ گویم انہ

رفتنش بر من چه رفت - فرا رسیده باشد - که ہرزه ره بریدند - و رنج ره روی کشیدند - جدۂ ما جدۂ خود را به فرخ آباد نیافته باشند - بارے سعادتے که در غمگساری و خدمتگاریِ خالِ فرخ فال اندوختہ اند - مفتِ ایشان است + رہبر مہدی که به جے پور رفتہ اند - و یارِ عزیز یوسف علی خاں که در بنارس جا دارد - سلامہا به شما ارمغاں مے فرستند + کاش بیائید - که تا آں ہمہ که نزدِ من فراہم است - از من بستانید + نامۂ شما به من رسیده است - و ایں که من مے نویسم - پاسخ آں است - زنہار با مردم آں شہر میاویزید - و طرحِ ستیزه مریزید - گفتارِ موزوں که آں را شعر نامند - در ہر دل جائے دیگر - و در ہر دیده رنگے دیگر - و سخن سرایاں را ہر زمزمه جنبشے دیگر - و ہر ساز آہنگے دیگر دارد - از دید و دانشِ دیگراں چشم بپوشید - و در افزونِ آگاہیِ خویش کوشید - اسد الله غالب +

از رقعاتِ میرزا قتیل

رقعۂ دوم

خواجه امامی صاحب سلّمکم الله تعالیٰ! دیروز رقعه رسید - و مضمون دریافت گردید + البته رقعہاے شما که خالی از مزه نیست - براے اینکه خواننده را ازاں لذتے

دشت دہد - باریں طریق نوشتہ شد - و بیشتر ایں حرکت بہ ایمائے عموئے شما ست + آدم بر ذکر دیگر - بہ تاریخ ہفتدہم سہ گھڑی شب گذشتہ نکاح میر نقی خواندہ خواہد شد - بہ جناب قبلہ و کعبہ یعنی جدِّ امجد خود عرض باید کرد - کہ بروز یکشنبہ رستم را برائے مسند خواہم فرستاد + پوشیدہ نماند - کہ در نکاح زیادہ از سہ آدم - کہ یکے ازآں حاجی کربلائی صاحب ہستند - نخواہند بود + خلاصہ ایں کہ فردائے نکاح میر موصوف و زوجہ اش زعفرانی پوش خواہند شد - و بہ تاریخ بست و دوم رسم ساچق بہ عمل خواہد آمد - و فردائے آں حنا بندی - و بست و چہارم یعنی شب بست و پنجم مجلس عروسی مرتب خواہد شد +

رقعۂ سوم

بلند دستگاہ من سلامت ! ازیں غزل شما معلوم شد - کہ طبیعت شما موزوں و مناسب با فن شعر است - لیکن بسیار منوچہر ایں نباید بود - چرا کہ لذت ایں بے پیر آدمی را از تحصیل علوم شریفہ باز مے دارد - کم کم گفتہ باشید - مضایقہ ندارد - وقتیکہ قدرے عربیت بہم خواہد رسید - و در صحیح و غلط قوت ممیزہ پیدا خواہد شد - آں وقت تعلیم اسرار ایں فن ہم بہ عمل خواہد آمد + ایں ہر دو خط را حوالۂ میاں امیر محمد کہ آں شب از باندہ آمدہ بودند - ہرگاہ بیایند - باید نمود - یقین است - کہ برائے گرفتن فرمایش میرزا مغل خواہند آمد +

رُقعۂ چہارم

خواجہ امامی صاحب سلّمکُم اللہ تعالےٰ! دیروز بپاسِ خاطرِ شُما در مُقدمۂ شیخ مُحمّد حُسین عرضی بجاے معلوم فرستادہ بُودم۔ آنچہ دستخط شُدہ است۔ راقم را از اوّل ہمیں گُماں بُود۔ لیکن بپاسِ خاطرِ شُما نوشتہ شُد۔ نوکری در سرکارِ ایشاں خیلے مُشکِل است۔ کسانیکہ ایں سرکار را دیدہ اند۔ ہوس دارند۔ و آنہا کہ نوکر اند۔ در فکرِ ترک بسر مے برند۔ لیکن توقُفے کہ در ترکِ نوکری رُو مے دہد۔ از سببِ بر نیامدنِ تنخواہِ ہشت۔ در اِنتظارِ بر آمدنِ تنخواہِ اوّل تنخواہِ دیگر جمع مے شود۔ بیچارہا ایں قدر پول بخانہ ندارند۔ کہ از تنخواہ دست بردارند۔

رُقعۂ پنجم

نسترنِ نَو بہارِ اِنشا پردازی و عندلیبِ شاخسارِ بذلہ طرازی حفظکُم اللہ تعالےٰ! یقینِ کُلّی است۔ کہ بعدِ آمدنِ فقیر بہ ایں طرف ہم شُغلِ فارسی بطورِ خُود با عموےِ شفیق داشتہ باشید۔ من ہم در دو سہ رُوز مے رسم۔ لیکن خُدا کُند۔ کہ باراں بایستند۔ گرد و غُبار سہل است۔ و اِلّا در کوچہاے لکھنؤ راہ رفتن خیلے دُشوار خواہد بُود۔ آمدم بر مطلب۔ چہار انار و یک ناشپاتی و یک رُبہی و چند دانۂ انگُور و چند تا خُوبانی و قدرے پستہ و کشمش کہ از حضُور براے من آمدہ بُود۔ بجنسہٖ نزدِ شُما فرستادہ شُد۔

باید کہ بطورِ مناسب میانۂ خود ہا حصۂ خود بگیرید + زیادہ خیریت + مکرر آنکہ بعدِ تمام نمودنِ رقعہ ایک رکابیٔ کیلہ کہ سیژوہ کیلہ وارد - ہم عنایت شُد - ایں ہم مے رسد +

رقعۂ ششم

خواجہ امامی صاحب سلّمکُم اللہ تعالےٰ ! بعدِ اشتیاق مخفی نماند - کہ از دیروز در عجب ریگستانے افتادہ ایم - کہ ہیچ بہم نے رسد - امروز مقام است - فردا کوچ - لیکن مقامِ امروزہ دریں ارضِ ذاتُ الرِّمال برمن ناگوار است + صُبحے مار بر آمدہ بُود - پیادہا کُشتند + دیگر آنکہ پنج روپیہ بدستِ ہمیں آدم مے رسد - گرفتہ پیشِ خود نگاہ دارید - و ہرگاہ مردم معلوم بیابد - باید داد - کہ بیچارہ بہ مصرفِ خود در آرد +

رقعۂ ہفتم

عزیز از جانِ من ! پریروز یک خط اِسمِ عمُو صاحب شما نوشتہ در ڈاک رسانیدہ ام - یقیں کہ رسیدہ باشد یا برسد - در ہماں خط سطرے چند برائے شما ہم است - ملاحظہ خواہید کرد + حالا از طرفِ عبارتِ شما خاطرِ فقیر جمع است - لیکن اندک خط پیدا باید کرد - کہ رُو برائے تحصیل ہمیں عمر است - وقتے کہ خط پیدا شُد - خط کجا - و بدانید - کہ بہترینِ علوم علمِ تحصیلِ معاش و بہم رسانیدنِ ترفّع در امثال و اقران است - خوشا وقتِ

فرزندیکہ بزورِ بازو حقِ والدین ادا نماید - از اطوارِ شما
مے بارد - کہ چیزے خواہید شد - بہر حال از فارسی حرف
زدن دست بر نخواہید داشت - کہ ایں دولت نصیب ہرکس
نمے شود - و دیگر چیزہا از کتاب حاصل مے تواں کرد -
ایں بغیرِ صحبت دست نمے دہد - ہر چند مشکل است -
برائے شما پُر آسان است - زیرا کہ تشبیہاتِ شما ہمہ
روزمرہ است - آنچہ در خطوط مے نویسید - ہمیں در
حرف زدن بکار برید - حالا ہم فارسیئ شما قابلِ مذمت
نیست - ایں قدر ہست - کہ کم حرف مے زنید - و در
حرف زدن دم بند مے شوید - ایں خوب نیست - روانی از
ہمہ چیز بہتر است + امروز دریں جا مقام بود - فردا
مائیم و کوچ پیشتر + زیادہ خیریت +

از انشائے بہارِ عجم

رقعۂ ہشتم

عزیزِ من ! از ستم پرہیز و از آزارِ مردم گریز کارے است
سترگ - چہ ہرگاہ ستمگار از زور و ستم در ماندہ ستمش گیرد -
بیشتر ستم رسیدہ نگذارد - و کمتر بہ بہانۂ دیگر از پا در آرد +
سگِ تازی کہ آہو گیر گردد بگیرد آہوش چوں پیر گردد

رقعۂ نہم

برادرِ من ! دریں سرائے ناپائدار خوابے کمن و آبے

مخواہ - کہ دمے نیاسائی - و اندکے سیراب نشوی - زادے بردار - کہ بکار آید - و کارے کن - کہ پشیمانی نہ زاید - ہرچہ دیر نپاید - دلبستگی را نشاید - جہاں روزے چند - انجام کار باخداوند - از ہمہ گسستہ بہ او پیوند - و دل از ہمہ برداشتہ بہ او بند +

رقعۂ دہم

نازپرور من! کاہِ پارینہ برباد دادن از پاے مردی دور است - و از باد فروشی نزدیک - اگر دستے باشد - در آستیں دارند - بروزگار بکار آرند +

رقعۂ یازدہم

عزیز القدر! از نوشتۂ کوتوالِ جہاں آباد دریافت شد - کہ تنے چند خانہ بدوش گندم نماے جو فروش بہ پیرایۂ درویشی آراستہ و بسنجیدگی و آراستگی پیراستہ در بازار فرود آمدند - و بزباں آرائی و جادو بیانی دلِ باشندگانِ آں جا بدست آوردند - از پیدا و پنہاں ہمہ آگاہ شدند - آنگاہ پیشۂ خود فرا گرفتند - روزہا بروشِ مردانِ خدا مے پرداختند - و شبہا بدزدی مے ساختند - در اندکے اندوختۂ مردماں گرفتند - و رفتند - باید کہ پے بہ آنہا شناختہ گرفتار سازند - اندک نوشتہ را بسیار دانند +

انتخاب از سکندر نامه

خراج خواستنِ دارا از سکندر و جواب دادنِ او

بیا تا ز بیداد شوییم دست — که بیداد نتوان ز بیداد رست
چه بندیم دل در جهان سال و ماه — که هم دیو خانه است و هم غول راه
جهان وام خویش از نو یکسر برد — بجرعه فرستند به ساغر برد
چو باران که یک یک مهیا شود — شود سیل و آنگه بدریا شود
بیا تا خوریم آنچه داریم شاد — درم بر درم چند باید نهاد
نهنگی بها بر گذر کرده گیر — همان گنج ناخورده را خورده گیر
از آن گنج کآورد قارون بدست — سرانجام در خاک بین چون نشست
چه باید نهادن برین خاک دل — کزو گنج قارون فرو شد بگل
از آن خشت زرینِ شدادِ عاد — چه آمد بجز مردنِ نامراد
درین باغ رنگین درختی نرست — که ماند از قفای تبرزن درست
گزارش کن زیورِ تاج و تخت — چنین گفت کان شاهِ فیروزبخت
یکی روز فارغ دل و شاد بهر — بر آسوده بود از هوسهای دهر
مئ ناب در جام شاهنشهی — گهی پر همی کرد و گاهی تهی
حکیمانِ هشیار دل پیشِ او — خردمند مونس خرد خویشِ او
بهر نسبتی کامد از بانگِ چنگ — سخن شد بسی بر نمطهای تنگ

بهر جرعهٔ می که شه می فشاند مهندس درختی در او می نشاند
درخشان شده می چو روشن درخش قدح شکرافشان و می نوش بخش
دماغ نیوشندگان سرگران ز نوش می و رود رامشگران
سرشک قدح نالهٔ ارغنون روان کرده از دیدها رود خون
زهی نغمه کز زخمهٔ چون شکر شود رود خشکی بدو رود تر
در آن بزم آراسته چون بهشت گل افشان تر از ماه اردی بهشت
سکندر جهان جوی فرخ سریر نشسته چو بر چرخ بدر منیر
ز دارا در آمد فرستاده‌ای سخن گوی روشن دل آزاده‌ای
چو خسرو پرستان پرستش نمود هم او را و هم شاه خود را ستود
چو کرد آفرین بر جهان پهلوان شنیده سخن کرد با او روان
ز دارا درود آوریدش نخست نداده خراج کهن باز جست
که چون بود کز گوهرین تخت و تاج ز درگاه ما وا گرفتی خراج
زبونی چه دیدی تو در کار ما که بردی سر از خط پرگار ما
همان رسم دیرینه را کار بند مکن سرکشی تا نیابی گزند
سکندر ز گرمی چنان بر فروخت که از آتش دل زبانش بسوخت
کمان گوشهٔ ابرویش خم گرفت ز تندی لبش گوینده را دم گرفت
چنان دید در قاصد راه سنج که از جوش دل مغزش آمد به رنج
زبان چون بگرمی بر آشفته شد سخنهای ناگفتنی گفته شد
فرو گفت لختی سخنهای سخت که گوید خداوند شمشیر و تخت
کرا در خرد رای باشد بلند نگوید سخنهای نا سودمند
زبان کو بگرمی صبوری کند ز دوری سخن خویش دوری کند
سخن گرچه با او زبانه بود نگفتن هم از گفتنش به بود
چه خوش گفت فرزانهٔ پیش بین زبان گوشتین است و تیغ آهنین

نباشد بخود بر کسی مهربان | که گوید هر آنچه آیدش بر زبان
گذارنده پیری کیانی سرشت | گذارش چنین کرد ازان سرنوشت
که وقتیکه از گوهر و تیغ و تاج | ز یونان شدی پیش دارا خراج
دران گوهرین گنج بن ناپدید | بُدی خایهٔ زر خدا آفرید
منقش یکی خسروانی بساط | که بیننده را تازه کردی نشاط
چو قاصد زبان تیغ پولاد کرد | خراج کهن گشته را یاد کرد
برو بانگ زد شهریار دلیر | که نتوان ستد غارت از تند شیر
زمانه دگر گونه آیین نهاد | شد آن مرغ کو خایه زرین نهاد
سپهر آن بساط کهن در نوشت | بساط دگر ملک را تازه گشت
همه سال گوهر نخیزد ز سنگ | گهی صلح سازد جهان گاه جنگ
بگردن کشی بر میاور نفس | بشمشیر با من سخن گوی و بس
ترا آن کفایت که شمشیر من | نیارد سر تخت تو زیر من
چو من پا رکابی که برداشتم | عنان جهان بر تو بگذاشتم
تو با آنکه داری چنان توشهٔ | رها کن مرا در چنین گوشهٔ
بر آنم میاور که عزم آورم | بهم پنجگی با تو رزم آورم
بیک جو نهم مهر و آزرم را | بجوش آورم سینهٔ گرم را
مگر شه نداند که در روز جنگ | چه سرها بریدم در اقصای زنگ
بیک تاختن تا کجا تاختم | چه گردن کشان را سر انداختم
کسی کاز مغانی دهد طوق و تاج | چه زنهاریان چون فرستد خراج
ز من مصر باید نه زر خواستن | سخن چون زر مصری آراستن
ببین پایگاه مرا تا کجاست | بدین پایه باید ز من مایه خواست
میانگیز فتنه میفروز کین | خرابی میاور در ایران زمین
ترا ملک آسوده بی داغ و رنج | مکن ناسپاسی دران مال و گنج

مشوران بخود کامی ایام را
قلم در کش اندیشهٔ خام را

ز من آنچه بر ناید آنرا مخواه
چنان باش با من که با شاه شاه

فرستاده کین داستان گوش کرد
سخنهای خود را فراموش کرد

سوی شاه شد داغ بر دل کشان
شتابنده چون برق آتش فشان

فرو گفت پیغامهای درشت
کزو سرو بن را دو تا گشت پشت

چو دارا جواب سکندر شنید
یکی دور باش از جگر بر کشید

بتندی یکی داستان یاد کرد
کزان شد بهوشنده را روی زرد

که بی سکهٔ را چه یارا بود
که هم سکهٔ نام دارا بود

بخندید و گفت اندر آن زهر خند
که افسوس بر کار چرخ بلند

فلک بین چه ظلم آشکارا کند
که اسکندر آهنگ دارا کند

سکندر نه خود گر بود کوه قاف
که باشد که با من شود هم مصاف

چنان پشهٔ را بجنگ عقاب
کم از قطره دان پیش دریای آب

یکی قاصدی را بدرگاه او
فرستاد و شد چشم در راه او

یکی گوی و چوگان بقاصد سپرد
قفیزی پر از کنجد ناشمرد

در آموختنش راز آن پیشکش
بدان تعبیه شد دل شاه خوش

سوی روم شد قاصد تیز گام
ز دارا پذیرفته با خود پیام

ز ره چون بر آمد بر شاه روم
فروزنده شد همچو آتش ز موم

سر افگنده در پایهٔ بندگی
نمودش نشان پرستندگی

نخستین گره کز سخن باز کرد
سخن را بخوبی سر آغاز کرد

که فرماندهان حاکم جان شدند
فرستادگان بنده فرمان شدند

چه فرمایدم شاه فیروز رای
که فرمان فرماندهٔ آرم بجای

سکندر بدانست کان عذر خواه
پیام درشت آرد از نزد شاه

به پیغاره گفتا بیاور پیام
پیام آور از بند بگشاد کام

متاعیکه در تنگی خویش داشت | برآورد و یکیک فرا پیش داشت
چو آورده پیش سکندر نهاد | به پیغام دارا زبان بر گشاد
ز چوگان و گوی اندر آمد نخست | که طفلی تو بازی باین کن درست
وگر آرزوی نبرد آیدت | ز بیهودگی دل بدرد آیدت
همان کنجد تا شمرده فشاند | کزین بیش خواهم سپه بر تو راند
سکندر جهان داور هوشمند | درین فالها دید فتح بلند
مثل زد که هر کو گریزد ز پیش | بچوگان کشیدن توان سوی خویش
مگر شه ازان داد چوگان بمن | که تا زو کشم ملک بر خویشتن
همان گوی را مرد اختر شناس | بشکل زمین می نهد در قیاس
چو گوی زمین شاه ما را سپرد | بدین گوی خواهم ازو گوی برد
چو زین گونه کرد آن گذارش گری | بکنجد در آمد در آن داوری
فرو ریخت کنجد بصحن سرای | طلب کرد مرغان کنجد ربای
بیک لحظه مرغان درو تاختند | زمین را ز کنجد بپرداختند
جوابیست گفتا درین رهنمون | چو روغن که از کنجد آید برون
که گر لشکر از کنجد انگیخت شاه | مرا مرغ کنجد خور آمد سپاه
پس آنگه قفیزی سپندان خرد | بپاداش کنجد بقاصد سپرد
که شه گر کشد لشکری بیقیاس | سپاه مرا هم بدینسان شناس
چو قاصد جواب چنین دید سخت | بر پشت خر خویش بربست رخت
بدارا رساند از سکندر جواب | جوابی گلوگیر چون زهر ناب
برآشفت ازان تیرگی شاه را | که حجت قوی دید بدخواه را
جهاندار دارا بدان داوری | طلب کرد از ایرانیان یاوری
ز چین و ز خوارزم و غزنین و غور | زمین آهنین شد ز نعل ستور
سپاهی بهم کرد چون کوه قاف | همه سنگ فرسا و آهن شگاف

چو عارض شمار سپه بر گرفت — فرو ماند عقل از شمردن شگفت
ز جنگی سواران چابک رکاب — به نهصد هزار آمد اندر حساب
جهانجوی چون دید کز لشکرش — همی موج دریا زند کشورش
سپاهی چو آتش سوی روم راند — کجا او شد آن بوم را بوم خواند
به ارمن در آمد چو دریای تند — صبا را شد از گرد او پای کند
زمین بر زمین تا باقصای روم — بجوشید دریا بلرزید بوم
علف در زمین گشت چون گنج گم — ز نعل ستوران پیکانه سم
پی شاه گر آفتابی کند — بهر جا که تابد خرابی کند
بیا ساقی آن راوق روح بخش — بکارم دلم بر فشان چون درخش
من او را خورم دل فروزی بود — مرا او خورد خاک روزی بود

ترتیب کردن سکندر لشکر را بحرب دارا

چه نیکو متاعیست کار آگهی — کزین نقد عالم مبادا تهی
بعالم کسی سر بر آرد بلند — که در کار عالم بود هوشمند
به بازی نه پیماید این راه را — نگهدارد از دزد بنگاه را
بیندازد آن آلت از بار خویش — کزو روزی آسان کند کار خویش
میفگن گول گرچه عار آیدت — که هنگام سرما بکار آیدت
خری به گریوه ز سختی بمرد — که از کاهلی جل با خود نبرد
گذارندهٔ شرح شاهنشهی — چنین داد پرسنده را آگهی
که دارا چو لشکر به ارمن کشید — تو گفتی که آمد قیامت پدید
نبود آگه اسکندر از کار او — که آرد قیامت به پیکار او
رسیدند زنهاریان خیل خیل — که طوفان بدریا در آورد سیل
شبیخون دارا در آمد ز راه — ز پولاد پوشان زمین شد سیاه

پژوهنده گفت بدخواه مست | شب و روز غافل شد آنجا که هست
برو شاه گر یک شبیخون کند | ز ملکش همانا که بیرون کند
سکندر بخندید و دادش جواب | که پنهان نگیرد جهان آفتاب
ملک را بوقت عنان تافتن | بدزدی نشاید ظفر یافتن
پژوهنده دیگر آغاز کرد | که دارا نه چندان سپه ساز کرد
که آنرا شمردن توان در قیاس | کسانیکه هستند لشکر شناس
سکندر بدو گفت یک تیغ تیز | کند چرم صد گاو را ریز ریز
یکی گرگ را کو بود خشمناک | ز بسیاری گوسفندان چه باک
سپه را جواب چنان ارجمند | پسند آمد از شهریار بلند
خبر گرم تر شد همی هر زمان | که آمد بروم اژدهایی دمان
سکندر چو دانست کان تند میغ | به تندی بر آرد همی برق تیغ
فرستاد تا لشکر از هر دیار | روانه شود بر در شهریار
ز مصر و ز افرنجه و روم و روس | شد آراسته لشکری چون عروس
چو انبوه شد لشکر بیکران | عدد خواست از نام نام آوران
خبر داد عارض که ششصد هزار | بر آمد دلیران مفرد سوار
چو شد ساخته کار لشکر تمام | یکی انجمن ساخت بی رود و جام
نشستند بیدار مغزان روم | بمهر ملک نرم کردند موم
شه از کار دارا و پیکار او | سخن راند و پیچید در کار او
چنین گفت کاین نامور شهریار | کمر بست بر جستن کارزار
چه سازیم تدبیرش از صلح و جنگ | که آمد باویزش این کار تنگ
اگر بر نیاریم تیغ از نیام | بمردی ز ما بر نیارند نام
وگر تاج بستانم از تاجور | به بیداد خود بسته باشم کمر
کیان را کی از ملک بیرون کنم | من این رهزنی با کیان چون کنم

بترسم که اختر بدین تیرگی
بداندیش ما را دهد چیرگی
چه تدبیر باشد درین رسم و راه
کزو کار بر ما نگردد تباه
باندیشهٔ خوب و راے صواب
پدید آورید این سخن را جواب
جهاندیده پیران بیدار هوش
چو گفتار گوینده کردند گوش
بپاسخ گشادند یکسر زبان
دعا تازه کردند بر مرزبان
که سرسبز باد آن همایون درخت
که نامش بلنداست و نیروش سخت
به تاج و به تختش جهان تازه باد
سر خصم او تاج دروازه باد
همه راے تو هست چون دین درست
درشتی چه باید ز ما باز جست
ولیکن ز فرمان تو نگذریم
بجز راه فرمان تو نسپریم
چنان در دل آید جهاندیده را
همه زیرکان پسندیده را
که چون کینه ورزد دل کینه خواه
همه خار وحشت در آید ز راه
تو نیز آتش کینه را بر فروز
که فرخ بود آتش کینه سوز
تو سرو نوی خصم بید کهن
کجا سر کشد بید با سرو بن
کهن باغ را وقت نو کردن است
نوان را حساب درو کردن است
بدیباے این دولت تازه عهد
عروس جهان را بر آراے مهد
بد اندیش تو هست بیدادگر
بپیچد رعیت ز بیداد سر
چه باید هراسیدنت زان کسے
که دارد هم از خانهٔ دشمن بسے
قلم در کش آیین بیداد را
کفایت کن از خلق فریاد را
ز خصم تو چون مملکت گشت سیر
بخصم افگنی پاے در ره دلیر
تنورے چنین گرم در بند نان
ره انجام را گرم تر کن عنان
کجا شاه را پاے ما را سر است
دلے کو گزین داوری برتر است
تمناے شه را که بر هم زند
کرا زهره باشد که این دم زند
بدان ختم شد رخصت رهنمون
که شه پیشدستی نیارد بخون

نگهدارد آن رزم تخت کیان
بجوئیری اوّل نه بندد میان

سکندر چو در حکم این داوری
ز لشکر کشان یافت آن یاوری

بدستوری رخصت راستان
بلشکر کشی گشت همداستان

یکی روز کز گردش روزگار
بدست آمدش طالع کامگار

بفال همایون بترتیب راه
بفرمود کز جا بجنبد سپاه

عنان تاب شد شاه فیروز جنگ
میان بسته بر کین بدخواه تنگ

ز شمشیر پولاد چون شیر مست
بکشور کشائی کلیدی بدست

سپاهی چو زنبور پُر نیشتر
ز غوغای زنبور هم بیشتر

نشان باز جست از درفش بلند
که ماند از فریدون فیروزمند

بوقتی که آن وقت سازنده بود
فلک دوستان را نوازنده بود

یکی برتر از کاویانی درفش
بمنجوق بر زد پرند بنفش

صنوبر شگفته به پیچ ایرش
بخون جگر یافته پرورش

بُدو اژدها پیکری از حریر
که بیننده را زو برآمد نفیر

زده بر سر از جعد پرچم کلاه
چو بر قلهٔ کوه ابر سیاه

بفرسنگها بود پیدا ز دور
عقابی سیه پر و بالش ز نور

شد آن اژدها با چنین لشکری
بسر بر چنان اژدها پیکری

جهان کرد ز آشوب خود گردناک
ز بهر چه از بهر یک مشت خاک

ازین گریه گون خاک تا چند چند
بشیری توان کردنش گرگ بند

جهان یک نوال است پیچیده سر
درو گاه حلوا بود گه جگر

فلک بر بلندی زمین در مغاک
یکی طشت خون شد یکی طشت خاک

نبشته برین هر دو آلوده طشت
ز خون سیاوش بسی سرگذشت

زمین گر بضاعت برون آورد
همه خاک در زیر خون آورد

نخفتند درین طشت فریاد کس
که بر بسته شد راه فریاد رس

چو فرهاد را بر گلو بسته راه
گلو بسته به مردِ فرهاد خواه

به ار پردهٔ خود حصارے کنی
بخاموشئ خویش کارے کنی

بیا ساقی آن آتشِ توبه سوز
به آتش گرِ مغزِ من بر فروز

بمجلس فروزی دلم خوش بود
که چون شمع بر فرقم آتش بود

رائے زدنِ دارا در کارِ اسکندر با خاصانِ خویش

خردمند را خوبی از دادِ اوست
پناهِ خدا ایمن آبادِ اوست

کسے کو بدین مُلک خرسند نیست
بنزدیکِ دانا خردمند نیست

خرد نیک همسایه شد زان بداشت
که همسایهٔ کوے نابخرد است

چو در کوے نابخردان دم زنی
به از داستانِ خرد کم زنی

درین ره کسے خانه آباد کرد
که گردن ز دهقانی آزاد کرد

تو نیز ار نهی بارِ گردن ز دوش
ز گردن زنان بر نیاری خروش

چو دنیا بسرمایهٔ خویش باش
هم از بودِ خود سودِ خود بر تراش

بهمسایهٔ خویش تا روزِ مرگ
درختے شو از خویشتن ساز برگ

چو پیله ز برگِ کسان خورد گاز
همه تن شد انگشت و قے کرد باز

گذارندهٔ رهِ پیرے از موبدان
گذارش چنین کرد با بخردان

که چون شاهِ روم آمد آراسته
همش تیغ در دست و هم خواسته

خبر گرم شد در همه مرز و بوم
که آمد برون اژدهائے ز روم

بپرخاشِ دارا سر افراخته
همه آلتِ داوری ساخته

جهان را بدین مژده نو روز بود
که بیدادِ دارا جهان سوز بود

اژو بوم و کشور بیکبارگی | ستوه آمدند از ستمکارگی
ز دارا پرستی منش کاستند | بمهر سکندر بیاراستند
چو دارای دریا دل آگاه گشت | که موج سکندر ز دریا گذشت
ز پیران روشندل و رای زن | بر آراست پنهان یکی انجمن
ز هر کار دانی برای درست | در آن داوری چارهٔ کار جست
که بدخواه را چون در آرد شکست | بدِ چرخ را چون کند پای بست
چه افسون در آموزد از رهنمون | که آید ز کارِ سکندر برون
چو در جنگ پیروزیش دیده بود | ز پیروز جنگیش ترسیده بود
نکردش در آن کار کس چارهٔ | نخوردش غمی هیچ غمخوارهٔ
چو دانسته بودند کو سرکش است | بسوزندگی گرم چون آتش است
سخنهای کس در نیارد بگوش | در آن کار بودند یکسر خموش
بجز در از زنگهٔ شاوران | سری بود نامی ز نام آوران
فرابرز نامی که از فرّ و برز | تنش جوشنی بود و بازوش گرز
به هیبت در آن انجمن گاه بود | ز احوالِ پیشینه آگاه بود
ثنا گفت بر شاه و بر بزم شاه | که آباد باد از تو این بزمگاه
مبادا تهی عالم از نام تو | همان جنبشِ دور ز آرام تو
گذشته نیای من از عهد پیش | چنین گفت با من در اندرز خویش
که چون کرد کیخسرو آهنگ غار | خبر داد ز آن جام گوهر نگار
که در طالع ملکِ ما تا به دیر | فرود آید اختر ز بالا به زیر
برون آید از روم گردن کشی | زند در هر آتشکده آتشی
همه ملکِ ایران بدست آورد | به تختِ کیان بر نشست آورد
جهان گیرد و هم نماند بجای | سرانجام او هم در آید ز پای
مبادا که آن مردِ رومی نژاد | در این فال افتد که هرگز مباد

به ار شاه بر تیغ زند نام او　　نیارد درین کشور آرام او

نباید کزو دولت آید برنج　　که مفلس بجان کوشد از بهر گنج

فریبی فرشتش که طاعت کند　　بیک روم تنها قناعت کند

فریبی خوش از خشم ناخوش به است　　بر افشاندن آب ز آتش به است

مکن تکیه بر زور بازوی خویش　　نگهدار وزن ترازوی خویش

بر آتش میاور که کین آورد　　سکاهن با آهن کمین آورد

اگر سهم شیری بیفتد ز شیر　　حرون استرے مغزش آرد بزیر

بناموس باید جهان داشتن　　وز آنجا شتن رایت بر افراشتن

برون آرش از دعوئی همسری　　گر این پایه یابد کند سروری

هر آن جو که با زر بود همعیار　　بنرخ زر آرندش اندر شمار

بسا شیر درنده و سهمناک　　که از نوک خارے در آید بخاک

چو با کژدمے گرم کینی کنی　　مبین خرد گر خرده بینی کنی

بیندیش از آن پشهٔ نیش دار　　که نمرود را گفت سر پیش دار

جهان آنکسے راشت کو در نبرد　　پئی مرد نگذاشت بر هیچ مرد

گرسنه چو با شیر خاید کباب　　بفربه ترین لقمه آرد شتاب

نه بیگانه گر هست فرزند زن　　چو همجامه گردد شود جامه کن

چو شد جامه بر قد فرزند راست　　نباید دگر مهر فرزند خواست

چو بالا بر آرد گیاه بلند　　سهی سرو را باشد از وے گزند

ز پند بزرگان نباید گذشت　　سخن را ورق در نباید نوشت

که چون آزموده شود روزگار　　بیاد آیدت پند آموزگار

بسا لشکرے کو نصیحت شنید　　در چاره را در کف آرد کلید

شه از پند آن پیر پالوده مغز　　هراسان شد از کار آن پاے لغز

ولیکن بکشت آتش گرم را　　بسر کوچکی داشت آزرم را

شد از گفتهٔ رای زن خشمناک　　بپیچید چون مار بر روی خاک
گره بر زد ابروی پیوسته را　　گشاد از گره خشم سربسته را
درو دید چون اژدها در گوزن　　بخشمی که دور افتد از سنگ وزن
که در من چه نرم آهنی دیده‌ای　　که پولاد او را پسندیده‌ای
نمائی بمن مردی اهل روم　　ره کوره آتش بر آری بموم
بکه برگ سازی کنی باد را　　هراسانی از بید پولاد را
عقابان ببازی و کبکان بجنگ　　سر نازنینان در آید بسنگ
چه بندم کمر در مصاف کسی　　که دارم کمر بسته چون او بسی
دلیری کند بر من آن نا دلیر　　چو گور گرازنده با شرزه شیر
سرش لیکن آنگه در آید ز خواب　　که شیر از تنش خورده باشد کباب
چو من بر سر خسروان افسرم　　چه اندیشه باشد ز اسکندرم
بود خایهٔ مرغ سخت و گران　　نه چون سنگ و خایسک آهنگران
که دانست کین کودک خرد سال　　شود با بزرگان چنین بدسگال
به اول قدح دردی آرد به پیش　　گذارد شکوه من و شرم خویش
بخود ننگ را رهنمونی کنم　　که پیش زبونان زبونی کنم
اگر خود شود غرقه در زهر مار　　نخواهد نهنگ از وزغ زینهار
ز رومی کجا خیزد آن دست زور　　که کشتی برون راند از آب شور
بشوراند اورنگ خورشید را　　تمنا کند جای جمشید را
بتاراج ایران بر آرد علم　　برد تخت کیخسرو و جام جم
شکوه کیان پیش باید نهاد　　قدم در خور خویش باید نهاد
سگ کیست روباه نا زورمند　　که شیر ژیان را رساند گزند
ز شیران بود روبها را نوا　　نخندد زمین تا نگرید هوا
تهیدست گر مایه داری کند　　چو لنگیست کو راهواری کند

تو خود نیک دانی که با این شکوه | ز یک طفل رومی نیابم ستوه
بدست غلامان مشتش دهم | بچوب شبانان شکستنش دهم
هژبرے که از سگ زبونی کند | خر پیر با او حرونی کند
عقابے که از پشه گیرد گریز | گر افتادنش هست گو بر ستیز
پلنگے که ترسد ز روباه پیر | بشوراد مغزش بسرسام شیر
به بینی که فردا من پیل زور | سرش چون سپارم بپیلم ستور
که باشد زبونے خراج آورے | که همسر بود با بلند افسرے
نشیننده بر تخت گاه کیان | منم تاج بر سر کمر بر میان
کرا یارهٔ کز سر گفتگوے | ز من جاے آبا کند جستجوے
کلاه کیان هم کیان را سزد | درین خز تن رومیان کے سزد
من از تخمهٔ بهمن و گشتاسپ کے | چرا ترسم از کودکے سست پے
ز روئین تن درع اسفندیار | بر آورنگ زرین منم یادگار
اگر باز گردد به پیشینه راه | برو روز روشن نگردد سیاه
وگر سرکشی آرد بدنیاے من | سرے بیند افتاده در پاے من
چو دریا بتلخی جوابش دهم | ز خاکش ستانم بآبش دهم
از آن ابر عاصی چنان ریزم آب | که نارد دگر دست بر آفتاب
ستیزنده چون روستائی بود | شکستن به از مومیائی بود
خر از زین زر به که پالان کشد | که تا رخت خربنده آسان کشد
من آن خصم را کرده ام سربلند | کمش باز در گردن آرم کمند
تو اے مغز پوسیدهٔ سال خورد | ز گستاخی خسروان باز گرد
نه چابک شد این چابکی ساختن | کمندے بکوہے در انداختن
چراغے بصحرا بر افروختن | فلک را جهانداری آموختن
کسش جز باندازهٔ خویش پاے | که هر جوهرے را پدید است جاے

قبا کو نه در خورد بالا بود | همانا که دزدیده کالا بود
ترا رفتن پیری از جای برد | کهن گشتنت از سر رای برد
چو پیر کهن گردد آزرده پشت | ز نیزه عصا به که گیرد بمشت
ز پیری نمونه بود پای لغز | فراموشگاری در آید بمغز
ز پیران دو چیز است بازیب و ساز | یکی در ستودان یکی در نماز
جهان بر جوانان جنگ آزمای | رها کن فرو کش تو پیرانه پای
تن ناتوان کی سواری کند | سلاح شکسته چه یاری کند
سپه به که برنا بود زانکه پیر | میانجی کند چون رسد تیغ و تیر
بهنگام خود گفت باید سخن | که بی وقت بر ناورد نار بن
خروسیکه بی گه نوا بر کشید | سرش را بگه باز باید برید
زبان بند کن تا سر آری بسر | زبان خشک به یا گلو گاه تر
سر بی زبان کو بخون تر بود | به است از زبانی که بی سر بود
زبان به که او کامداری کند | چو کامش رسد کامگاری کند
زبان را نگهدار در کام خویش | نفس بر مزن جز بهنگام خویش
زبان ترازو که شد راست نام | از آن شد که بیرون نیاید ز کام
چو از کام خود گامی آید برون | بهر سو که جنبد شود سرنگون
بسا گفتنیها که باشد نهفت | بدیگر زبان بایدش باز گفت
بگفتن کسی کو بود سخت کوش | نیوشنده را در نیاید بگوش
سخن به که با صاحب تاج و تخت | بگویند سخته نگویند سخت
چو زان گونه تندی بسی کرد شاه | پشیمان شد آن پیر و شد عذر خواه
خطر هاست در کار شاهان بسی | که با شاه خویشی ندارد کسی
چو از کینه بر فروزند چهر | بفرزند خود بر نیارند مهر
همانا که پیوند شه آتش است | بآتش در از دور دیدن خوش است

نصیحت موافق نبود شاه را — که از کبر خالی کند راه را
نصیحت گری با خداوند زور — بود تخمی افگنده در خاک شور
چو آگاه گشت آن نصیحت گزار — که از پند او گرم نشد شهریار
سخن را دگر گونه بنیاد کرد — بشیرین زبان شاه را یاد کرد
که دارای دور آشکارا توئی — مخالف چه باشد که دارا توئی
که باشد سکندر که آرد سپاه — ز دارای دولت ستاند کلاه
ترا این کلاه آسمان دوخته است — ستاره چراغ تو افروخته است
کلوخی که با کوه سازد نبرد — بسنگی توان زو بر آورد گرد
درخت کدو تا نه بس روزگار — کند دعوی همسری با چنار
چو گردد ز دولابه تاک سیر — رسن بسته در گردن آید بزیر
کدوئیست او گردن افراخته — ز ساق گیاهی رسن ساخته
رسن زود پوسد که باشد گیاه — دگر بار دلوش در افتد به چاه
چو خورشید مشعل در آرد بباغ — بپروانگی پیش میرد چراغ
بهنگام سرپنجه روباه لنگ — چگونه نهد پای پیش پلنگ
گره ز ابروی خویش بر گوشه نه — که در گوشه بهتر کمان را گره
بآهستگی کار عالم بر آر — که در کار گرمی نیاید بکار
چراغ ار بگرمی نیفروختی — نه خود را نه پروانه را سوختی
خمیر آمد و آتش اندر تنور — نباشد ز نان تا دهان راه دور
شکیب آورد بندها را کلید — شکیبنده را کس پشیمان ندید
نه نیکوست شطرنج بد باختن — فرس در تگ پیل انداختن
بسا رود کز زخمه گردد شکست — که تا زخمه رودی آید بدست
تو شاهی قیاس تو افزون کنم — حساب تو با دیگران چون کنم
به تعظیم دارا جهاندیده مرد — بسی زین نمط داستان یاد کرد

جہاندارِ دارایے جوشیدہ مغز
نشد نرم دل زاں سخنہاے نغز

دراں تندی و آتش افروختن
کزو خواست مغزِ سخن سوختن

طلب کرد کاید ز دیواں دبیر
بکار آورد مشک را بر حریر

دبیرِ نویسندہ آمد چو باد
نوشت آں کہ دارا برو کرد یاد

رواں کرد کلکِ شبہ رنگ را
ببرد آبِ مانی و ارژنگ را

یکے نامۂ نغز پیکر نوشت
بنغزی بکردارِ باغِ بہشت

سخنہاے از تیغِ پولاد تر
زباں از سخن سخت بنیاد تر

چو شد نامۂ نغز پرداختہ
برو مہرِ شاہانہ شد ساختہ

رسانندۂ نامۂ خسرواں
ز دارا بہ اسکندر آمد دواں

بدو داد نامہ چو سر باز کرد
دبیر آمد و خواندن آغاز کرد

بدہ ساقی آں جامِ جمشید را
شبِ تیرہ رخشندہ خورشید را

مِیے کز فروغش شبِ زاغ چہر
ستارہ عقیقی کند بر سپہر

نامۂ دارا بہ اسکندر بہ تہدید و عتاب

بنامِ بزرگ ایزدِ داد بخش
کہ ما را ز ہر دانش او داد بخش

خداوندِ روزی دہ و دستگیر
پناہندہ را از درش ناگزیر

فروزندۂ کوکبِ تابناک
منورکنِ مردم از تیرہ خاک

توانا و دانا بہر بودنی
گنہ بخش و ہشیار بخشودنی

ازو ہر زماں روح را مایۂ
خرد را دگر گونہ پیرایۂ

یکے را چناں تنگی آرد بہ پیش
کہ نانے نہ بیند در انبانِ خویش

یکے را بدست افگند کوہِ گنج
نسنجیدہا میدہد کوہ سنج

نشاید سر از حکمِ او تافتن
جز او جایکے کے تواں یافتن

نہ آنکس گنہ کرد کو رنج یافت
نہ سعیے نمود آں کہ او گنج یافت

کند هرچه خواهد برو حکم نیست | که جان دادن و کشتن او را یکیست
درود خدا باد بر بنده‌ای | که افگنده شد با سر افگنده‌ای
چه سود است کین قوم ناحق‌شناس | کنند آفرین را به نفرین قیاس
بجائی که بدخواه خونی بود | تواضع نمودن زبونی بود
نکو داستانی زد آن شیر مست | که با زیردستان مشو زیردست
تو ای طفل ناپخته و خام رای | مزن پنجه با شیر جنگ آزمای
بهم پنجگی با منت یار کو | سپاهت کجا و سپهدار کو
چو کژدم بوی مار خونی کنی | که با اژدها جنگ جوئی کنی
اگر کردی این خوی ماران رها | وگرنه من و تیغ چون اژدها
چنانت دهم مالش از تیغ تیز | که یا مرگ خواهی ز من یا گریز
برخشنده آذر باستا و زند | بخورشید روشن بچرخ بلند
بروم اندر آیم ز گرد سپاه | کنم چشم خورشید روشن سیاه
به یزدان که آهرمنش دشمن است | بزردشت کو خصم آهرمن است
که از روم و رومی نمانم نشان | شوم بر سر هر دو آتش‌فشان
ترا آن به ای سرور رومیان | که بندی چو هندو بخدمت میان
گرفتم همه آهن آری ز روم | در آتشکده ما چه آهن چه موم
ز رومی چه برخیزد و لشکرش | بپای ستوران برم کشورش
گر آری بخروارها درع و ترگ | کجا باشدت برگ یک بید برگ
مگر تیر ترکان بیغمای من | نخوردی که تندی بغوغای من
سرت گو که سر بخشش دارا کنی | به ار پیش دارا مدارا کنی
کمان بشکنی پر بریزی ز تیر | زره در نوردی نپوشی حریر
وگرنه چنانت دهم گوش پیچ | که دانی تو هیچی و کمتر ز هیچ
حذر کن ز خشم جگرجوش من | مباش ایمن از خواب خرگوش من

بخرگوش خفته مبین زینهار — که چند انکه خسپد دود وقت کار
ببین شیر گردون جهان چون گرفت — که خرگوش با ماه گردون گرفت
توانم که من با تو ای خام خوی — کنم پختگی گردم آزرم جوی
ولیک این مثل راست باشد که شاه — به از وقت خواری در افتد بچاه
بده جزیه از ما بهر کینه را — قلم در مکش رسم دیرینه را
نشاید همه سال گرد کینه دوخت — خز و رشته یکبار باید فروخت
مزن رخنه در خاندان کهن — تو در رخنه باشی دلیری مکن
بر آنم میاور که جنبم ز جای — ندارد بر پشه با پیل پای
بملک خدا داده خرسند باش — مکن ز آهنی چنگ شیران تراش
کلاغی بتگ کبک در گوش کرد — تگ خویشتن را فراموش کرد
بساز انجمن کانجم آمد فراز — فرشته در آسمان کرد باز
ندانم که ز دیهیم کیخسروی — ز فرق که خواهد گرفتن نوی
زمانه کرا کار سازی کند — ستاره بجان که بازی کند
ز خاکی که بر آسمان افگنی — سر و چشم خود را زیان افگنی
منم سر دگر سروران پای و دست — سر خویشتن را چه باید شکست
طبانچه بر اعضای خود میزنی — سر تیشه بر پای خود میزنی
غرور جوانی بر آن آردت — که گردن بشمشیر من خاردت
خلافم نه تنها ترا کرد پشت — بسا گردنان را که گردن شکست
مرا زیبد از خسروان عجم — سر تخت کاوس و اکلیل جم
بسختی کشی سخت چون آهنم — که از پشت شاهان رویین تنم
ز باران کجا ترسد آن گرگ پیر — که گرگینه پوشد بجای حریر
ز دارنده نتوان ستد بخت را — نشاید خرید افسر و تخت را
گر اسفندیار از جهان رخت برد — نسب نامهٔ خود به بهمن سپرد

دگر بهمن از پادشاهی گذشت
جهاں پادشاهی بمن باز گشت

بجز من کہ دارد گہ کارزار
دلِ بهمن و زورِ اسفندیار

بمن ختم شد بازوے بهمنی
کہ اسفندیارم بروئین تنی

نژاده منم دیگراں زیر دست
نژادِ کیاں را کہ آرد شکست

در اندازهٔ من غلط بودهٔ
کہ بازوے بهمن نہ پیمودهٔ

خداوندِ ملکم بہ پیوندِ خویش
مشو عاصی اندر خداوندِ خویش

پشیماں کنوں شو کہ چوں کار بود
ندارد پشیمانی آنگاه سود

جوانی مکن گرچہ هستی دلیر
منہ گام گستاخ در کام شیر

درشتی رها کن بنرمی گراے
زِ جایم مبر تا بمانی بجاے

بہ تندی بغارت برم کشورت
بخواهش دهم کشورے دیگرت

من از ساکنی هستم آں کوه سنگ
کہ در جنبش آهستہ دارم درنگ

صفِ لشکرت گر شود دشمنم
اگر کوهِ آهن بود بشکنم

مجنباں مرا تا نہ جنبد زمیں
همیں گویمت باز گویم همیں

چو خوانندهٔ نامهٔ شهریار
بپرداخت آں نامهٔ چوں نگار

سکندر بفرمود کارد شتاب
سزاے نبشتن نویسد جواب

دبیرِ قلمزن قلم در گرفت
همہ نامہ در گنج و گوهر گرفت

جوابے نبشت آں چناں دلپسند
کہ بوسید دستش سپهرِ بلند

چو سربستہ شد نامهٔ دل نواز
رسانندہ را داد تا برد باز

دبیر آمد و نامہ را سر گشاد
زِ هر نکتہ صد گنج را در گشاد

فرو خواند نامہ ز سر تا بہ بن
برآموده چوں دُر سخن در سخن

بیا ساقی از بهرِ دفعِ خمار
دواے دلِ دردمنداں بیار

ازآں مے کہ بود شادمانی کنم
اگر چند پیرم جوانی کنم

جوابِ نامۂ دارا از اِسکندر

سرِ نامہ نامِ جہاندارِ پاک
بر آرندۂ رُستنیہا زِ خاک

بلندی دِہِ آسمانِ بلند
کُشایندۂ دیدۂ ہوشمند

جہاں آفرین وز جہاں بے نیاز
بہنگامِ بیچارگی چارہ ساز

زمیں را بمردُم بر آراست چہر
کمر بست گردش زِ گرداں سپہر

نیامِ زمیں را زِ شمشیرِ آب
بر افروخت چوں چشمۂ آفتاب

خُداوندِ بے نسبتِ بندگی
نہ پیوندی در او نے پراگندگی

یکے کو نہ مانندۂ ہر یکے است
ہمہ ہستی از مُلکِ او اندکے است

قوی حُجّت از ہر چہ گیری شُمار
بری حاجت از ہر چہ آید بکار

مرا و تُرا مایہ باید نخُست
کہ تا زو بسازیم چیزے دُرُست

ہر آنچہ آفرید او باسباب بست
بدریافتنش عقل را تاب نیست

خرد دانش آموزِ تعلیمِ اوست
دل از دادرانِ تسلیمِ اوست

پُر از حکمت و حکمِ او شد جہاں
بحکم آشکارا بہ حکمت نہاں

فرشتہ وشاں را درین سادہ دشت
ازو آمدن ہم بدو باز گشت

دل و دیدہ را روشنائی ازوست
مرا و تُرا پادشائی ازوست

زِ فرمانِ او نیست کس را گزیر
خُدا اوست ما بندہ فرماں پذیر

مرا گر کُند در جہاں تاجدار
عجب نیست از بخششِ کردگار

تو نیز اے جہاندارِ فیروز بخت
نہ از مادر آوردۂ تاج و تخت

خُدا دادت ایں چہرہ دستی کہ ہست
مشو با خُدا دادگاں چیرہ دست

سپاسِ خُدا کُن کہ بر نا سپاس
نگوید ثنا مردِ ایزد شناس

مبادا بہشیاری و بے ہُشی
کسے را زِ فرمانِ او سرکشی

مرا گر خُداوند یاری دہد
عجب نیست گر شہریاری دہد

توانم که گردن فرازی کنم   بشمشیر با شیر بازی کنم
به تیغ افسر و گاه خواهم گرفت   بدین اژدها ماه خواهم گرفت
نخواندی ز تاریخ جمشید شاه   که آن اژدها چون فرو برد ماه
فریدون بآن اژدها یاره مرد   هم از قوّت اژدهائی چه کرد
بدارندهٔ آسمان و زمین   کزو مایه دارد همان و همین
خدائے کزو هر که آگاه نیست   خرد را بآن بے خرد راه نیست
براه نیاگان پیشین ما   که بودند پیغمبر دین ما
بصحف براهیم ایزد شناس   کزان دین کنم پیش یزدان سپاس
که گر دست یابم بر ایرانیان   برم دین زردشت را از میان
نه آتش گذارم نه آتشکده   شود هر دو از دشنم آتش زده
چنین رسم پاکیزه و راه راست   ره ما و رسم نیاگان ما ست
بدین مشک خاشاک نتوان فشاند   که بوے خوش مشک پنهان نماند
کسے راست خرما ز نخل بلند   که بر نخل خرما رساند کمند
به بستان گلے راست گردن دراز   که بوئے و رنگے دهد دلنواز
ز گوران سر افراز گورے بود   که با فحلیش دست زورے بود
ز شیران همان شیر خونریز تر   که دندان و چنگش بود تیز تر
دو شیر گرسنه است و یک ران گور   کباب آن کسے راست کو راست زور
دو پیلند خرطوم درهم کشان   ز هر دو یکے برد خواهد نشان
تو مردی و من مرد وقت نبرد   بمردی پدید آید از مرد مرد
من آنگه عنان باز پیچم ز راه   که یا سر دهم یا ستانم کلاه
چه پنداشتی در جهان نیست کس   جهاندار تنها تو باشی و بس
بهر زیر برگے شتابنده ایست   بهر منزلے راه یابنده ایست
بهارے چو من مهره بازی مکن   بپرداز نیرنگ سازی مکن

ز ملکِ من اقطاعِ من میدہی
براتِ تحمّل از آنِ من میدہی

بہ پیر آب دادن نشاید بہ نیش
کہ یابد درو قطرۂ خونِ خویش

مزن بیش ازیں لافِ گردن کشی
کہ خاکی بہ گوہر نہ از آتشی

بیارام و تندی رہا کن ز دشت
کہ الماس ز ارزیز یابد شکست

ہماں شیشۂ کہ داری بچنگ
نگہدار و مستیز با خارہ سنگ

جہانے چنیں پر ز نقطِ سپید
ز طوفانِ آتش نگہدار بید

بہ آسودگی عیشِ خود میگذار
جہانجوے را با جزیرہ چہ کار

یکے داد باغے بہ بے توشۂ
ندادش ز باغ آں دگر خوشۂ

زبوں تر ز من صیدے آور بزیر
کہ چنگی نخیزد ز پہلوے شیر

بشاخے چہ باید در آویختن
کہ نتواں ازو میوۂ ریختن

تمنّاے شہ آنگہ آید بدست
کہ بر روے دریا تواں پل ببست

چہ باید غرورے بر آراشتن
نہ بر جاے خویش آرزو خواستن

چہ بہمن جوانی بر آں آروت
کہ تند اژدہائے بیازاردت

زند دیو راہت چو اسفندیار
کہ با رستم آئی سوے کارزار

چو با دیو دارد سلیماں نشست
کند بادہ انگشتری را ز دست

بترس از غلط کاریٔ روزگار
کہ چوں ما بسے را غلط کرد کار

حسابیکہ با خود بر انداختی
چناں نیست بازی غلط باختی

عناں باز کش زیں تمنّاے خام
کہ سیمرغ را کس نیارد بدام

ز زنگی نہ آدمی خوار تر
نہ از بربری مردم آزار تر

ببیں تا بہنگام کیں گستری
چہ خوں راندم از زنگی و بربری

مدارا کن از کیں کشی باز گرد
کہ مردم نیازارد از نیک مرد

نہ من بستم اوّل بدیں کیں کمر
تو افگندی از سلسلہ مار سر

بجنگ و ستیزہ من لشکرے ساختی
شبیخوں کناں سوے من تاختی

بدان تا بهم بر زنی جای من | ستانی ز من مُلکِ آبای من
مرا نیز بایست برخاستن | کمر بستن و لشکر آراستن
سپه راندن از ژرفِ دریا برون | گشادن ز شمشیر دریای خون
تو گر هوشیاری نه من بیخردم | همان هوشیارم همان بخردم
گر افگند بر کارِ تو بخت نور | من از بختیاری نیَم نیز دور
جهان گر ترا داد کاری بدست | مرا نیز دستی درین کار هست
ترا تاج یاور مرا تیغ یار | منم تیغ زن گر توئی تاجدار
مزن تکیه بر مسند و تختِ خویش | که هر تخت را تختهٔ هست پیش
مبین گنبدِ کوه را سنگ پشت | نگو سنگ را کے در آید شکست
چو آرد زمین لرزه ناگه نبرد | بر آرد بآسانی از کوه گرد
چو دورانِ مُلکی بپایان رسد | بدو دشتِ جوینده آسان رسد
جهان چون نباشد بجان آمده | منی و توئی درمیان آمده
جزاین با منت هیچ درخواست نیست | که دریک ترازو دو من راست نیست
بهم سنگئِ خود مرا بر مسنج | که از اژدها بهمن آمد به رنج
گرم سنگ و آبے دہی در جواب | چو کوه افگنم سنگِ خود را در آب
زره پوشم ار تیغ بازی کنی | کمر بندم ار صلح سازی کنی
بهر چه آن نمائی تو از گرم و سرد | پذیرنده ام ز آشتی وز نبرد
بیا تا چه داری ز شمشیر و جام | که دارم برین هر دو دستی تمام
جهاندار چون نامه را کرد گوش | دماغش ز گرمی در آمد بجوش
فرستاد سرهنگ و تعجیل جُست | سکندر نیامد در آن کار سست
در آورد لشکر به پیکار تنگ | بر آراسته یک بیک کارِ جنگ
چو دارا خبر یافت کآن اژدها | نخواهد پس شیر کردن رها
بجنبید جنبیدنِ با شکوه | چو از زلزله کالبدهای کوه

رسیدند لشکر به لشکر فراز
زمانه در کینه بگشاد باز

زمینی جزیره که از موصل است
خوش آرامگاه است و خوشبو چو گل است

مصاف دو خسرو در آن مرز بود
کز آشوب شان کوه در لرز بود

هنوز ار بجویند زآن خسروان
توان یافتن در زمین استخوان

بیا ساقی از باده بردار بند
به پیمانه پیمودن باده چند

خرابم کن از باده جام خاص
مگر زین خرابات یابم خلاص

مصاف کردن دارا با سکندر در موصل

خرامیدن لاجوردی سپهر
همان گرد بر گشتن ماه و مهر

مپندار کز بهر بازیگری است
سراپرده این چنین سرسری است

درین پرده یک رشته بیکار نیست
سر رشته بر ما پدیدار نیست

که داند که فردا چه خواهد رسید
ز دیده که خواهد شدن ناپدید

کرا مژده از خانه بر در نهند
کرا تاج اقبال بر سر نهند

گزارنده نیک و بدهای خاک
سخن گفت زآن پادشاهان پاک

که چون صبح را شاه چین بار داد
عروس عدن دُر به دینار داد

رسیدند لشکر بجای مصاف
دو پرگار بستند چون کوه قاف

خسک بر گذرگاه کین ریختند
نقیبان خروشیدن انگیختند

یزک بر یزک شو بشو در شتاب
نه در دل شکوهی نه در دیده خواب

ز هشیاری لشکر از هر دو جای
فرو بسته کوشنده را دست و پای

دو رویه ستادند در جای جنگ
نمودند در پیشدستی درنگ

مگر در میان صلحی آید پدید
که شمشیر شان بر نباید کشید

چو بود از جوانی و گردن کشی
همان جانب آبی همان آتشی

پدید آمد از تندباری ستیز
دل کینه ور گشت بر کینه تیز

ازآن پس که بر کینه راه یافتند
سر از جستنِ مهر بر تافتند

در آمد بغریدن آوازِ کوس
فلک بر دهانِ دهل داد بوس

شغبهاے آیینهٔ پیلِ مست
همے شانه بر پشتِ پیلاں شکست

چناں آمد از نائے ترکی خروش
که از نائے ترکاں برآورد جوش

برآورد خرمهره آوازِ شیر
دماغ از دمِ گاو دم گشت سیر

طرائف که از مقرعه خاسته
بگردوں رفت زیں طاقِ آراسته

روا رو بر آمد ز راهِ نبرد
هرا هر در آمد بمردانِ مرد

زمیں گفتی از یکدگر بر درید
سرافیل صورِ قیامت دمید

غبارِ زمیں بر هوا راه بست
عنانِ سلامت بروں شد ز دست

ز بس گرد بر تارکِ ترک و زیں
زمیں آسماں آسماں شد زمیں

فرو رفت و بر رفت راهِ نبرد
ز نم خوں بماهی و بر ماه گرد

ز سمِ ستوراں دراں پهن دشت
زمیں شش شد و آسماں گشت هشت

جگر تاب شد نعرهاے بلند
گلوگیر شد حلقهاے کمند

ز تابِ نفس در هوا بست میغ
جهاں سوخت از آتشِ برقِ تیغ

ز بس عطسهٔ تیغ بر خون و خاک
دماغِ هوا پُر شد از جانِ پاک

سپهدارِ ایراں هم از صبحِ بام
بر آراست لشکر بسازِ تمام

نخستیں صفِ میمنه ساز کرد
ز تیغ اژدها را دهن باز کرد

صفِ میسره هم بر آراست چست
یکے کوه گفتی ز پولاد رست

جناح آں چناں بست در پیشگاه
که پوشیده شد روے خورشید و ماه

ز قلبے که چوں کوهِ پولاد بود
پناهنده را قلعه آباد بود

ز دیگر طرف لشکر آراے روم
بر آراست لشکر چه نخلے ز موم

سلاح و سلب داد خواهنده را
قوی کرد پشتِ پناهنده را

چپ و راست آراست از ترک و تیغ
چو آرایشِ گلبن از اشکِ میغ

پس و پیش را گرد چوں خاره کوه بر انگیخت قلب ثریا شکوه
چو از هر دو سو لشکر آراستند یلاں سو بسو مردمی خواستند
سیاست در آمد بگردن زنی ز چشم جہاں دور شد روشنی
ز بس خوں که گرد آمد اندر مغاک چو گوگرد سرخ آتشیں گشت خاک
ز شمشیر برگشته جائے نبود که در غار او اژدہائے نبود
نهنگ خدنگ از کمین کماں نیاسود بر یک زمیں یک زماں
کمند اژدہاے مسلسل شکنج دہن باز کرده به تاراج گنج
ز غریدن ژنده پیلان مست گره در گلوے هژبراں شکست
ز بس تیغ بر گردن انداختن نیارست کس گردن افراختن
پدر با پسر کیں بر آراسته محابا شد و مهر برخاسته
ستون علم جامه در خوں زده نجات از جہاں خیمه بیروں زده
ز بس خستهٔ تیر پیکاں نشاں شده آبله دست پیکاں کشاں
چناں گرم گشت آتش کارزار که از نعل اسباں بر آمد شرار
جہانجوے دارا ز قلب سپاه بر آشفت چوں شیر شرزه سپاه
ز دشمن گزائی و قلب افگنی گشاده بر و بازوے بہمنی
بهر جا که بازو بر افراختے سر خصم در پایش انداختے
نشد بر تنے تا نه پرداختش نزد بر سرے تا نینداختش
ز بس خون رومی دراں ترکتاز هزار اطلس رومی افگند باز
وزیں سو سکندر بشمشیر تیز بر انگیخته بر جہاں رستخیز
دو دست آوریده بکوشش بروں بهر دست شمشیر الماس گوں
دو دستی چناں میگذارید تیغ کزو خصم را جاں نیامد دریغ
چو بر فرق پیل آمدے خنجرش فرو ریختے زیر پایش سرش
چو بر آب دریا غضب ریختے ز دریاے آب آتش انگیختے

چو شیری که آتش زند دم بر زند | دژم بادپا را بهم بر زند
بدارا نمودند کان تند شیر | بسا شیر کز مرکب آورد زیر
شه آرزم او به که یکسو کند | کز آن پهلوان پیل پهلو کند
بلشکر بگوید که یکبارگی | برانند بر جنگ او بارگی
چنان دید دارای دولت صواب | که لشکر بجنبد چو دریای آب
همه هم گروهه بیکسر زنند | بیکبارگی بر سکندر زنند
بفرمان فرماندهٔ تاج و تخت | بجوشید لشکر بکوشید سخت
عنان بکر کابی بر انگیختند | دو دشتی به تیغ اندر آویختند
سکندر چو غوغای بدخواه دید | ز خود دشت آرزم کوتاه دید
بفرمود تا لشکر روم نیز | بدادن ندارند جان را عزیز
ببندند بر دشمنان راه را | بخاک اندر آرند بدخواه را
دو لشکر چو مور و ملخ تاختند | نبرد جهان در جهان ساختند
بشمشیر پولاد و زنبور خدنگ | گذرگاه بر مور کردند تنگ
چو زنبور گیلی کشیدند نیش | زمین را بزنبور کردند ریش
سکندر در آن داوریگاه سخت | پی افشرده مانند بیخ درخت
هیون بر وی افگند پیل افگنی | سوی پیلتن شد چو آهرمنی
یکی زخم زد بر تن پهلوان | کزان زخم لرزید پیر و جوان
بدرید خفتان زره پاره کرد | عمل بین که پولاد با خاره کرد
ببرید بازوی تابنده هور | ولیکن شد آزرده در زیر زور
بموئی تن شاه رست از گزند | بزد تیغ و بدخواه را سر فگند
هراسید زان دشمن بی هراس | دل خصم را کرد از آنجا قیاس
بر آن شد که از خصم تابد عنان | رهائی دهد سینه را از سنان
دگر بار کز بخت امیدوار | پی افشرده بر جای خود استوار

چو در فال فیروزیِ خویش دید
بر اعدای خود دشتِ خود بیش دید

قوی کرد بر جنگ بازوی خویش
بکوشید با همترازوی خویش

نیاسود لشکر ز خون ریختن
ز دشمن بدشمن در آویختن

نبرد آزمایانِ ایران سپاه
گرفتند بر لشکرِ روم راه

زبون گشت رومی ز پیکار شان
اجل خواست کردن گرفتار شان

دگر ره بمردی فشردند پای
نرفتند چون کوهِ آهن ز جای

بناموس رایت بپای داشتند
غنیمت به بدخواه نگذاشتند

چو گوهر برآمود زنگی به تاج
شهِ چین فرود آمد از تختِ عاج

سرِ روشن از تیرهٔ شب تافته
چو آیینهٔ روشنی یافته

دو لشکر بیک جا گروه آمدند
شدند از خصومت ستوه آمدند

بآرامگاه آمدند از نبرد
ز تن زخم شستند از روی گرد

باندیشه از گنبدِ سبز گشت
که فردا بسر بر چه خواهد گذشت

دگر روز کان روی شسته ترنج
چو روحانیان سر برون زد ز برج

سپاه از دو سو صف بیاراستند
هژبران به نخچیر برخاستند

بپولادِ شمشیر و چرمِ کمان
پیِ زورِ بازو نمود آسمان

بغوغایِ لشکر در آمد نهیب
که دشت از عنان رفت و پا از رکیب

بدارا دو سرهنگ بودند خاص
به اخلاص نزدیک و دور از خلاص

ز بیدادِ دارا به جان آمده
دل آزردگی در میان آمده

بر آن دل که خونریزِ دارا کنند
برو کینِ خویش آشکارا کنند

چو زین گونه بازار آراستند
به خون از سکندر امان خواستند

که مائیم خاصانِ دارا و بس
بدارا ز ما خاص تر نیست کس

ز بیدادِ او چون ستوه آمدیم
بخونریزِ او هم گروه آمدیم

بخواهیم فردا برو تاختن
ز بیدادِ او ملک پرداختن

یک امشب بکوشش نگہدار جاے — کہ فردا مخالف درآید ز پاے
چو فردا علم درکشد در مصاف — خورد ضربت تیغ پہلو شگاف
ولیکن بشرطیکہ بیدشت رنج — بما برگشادہ کنی قفل گنج
ز ما ہر یکے را توانگر کنی — بہ زر کار ما ہر دو چوں زر کنی
سکندر بآں خواستہ عہد بست — بہ پیماں درآں خواستہ داد دست
نشد باورش کاں دو بیداد کیش — کنند ایں خطا با خداوند خویش
ولے ہر کس آں در بدست آورد — کزو خصم خود را شکست آورد
درآں رہ کہ بیداد داد آمدش — کہن داستانے بہ یاد آمدش
کہ خرگوش ہر مرز را بے شگفت — سگ آں ولایت تواند گرفت
چو آں عاصیان خداوند کش — خبر یافتند از خداوند ہش
کہ بر گنج شاں کامگاری دہد — بہ خوں ریز بد خواہ یاری دہد
حق نعمت شاہ بگذاشتند — پئے کشتن شاہ برداشتند
چو یاقوت خورشید را گرد برد — بیاقوت جستن جہاں پے فشرد
بزردی گرفتند مہتاب را — کہ آں برد آں جوہر ناب را
دو لشکر گشادہ کمر چوں دو کوہ — شدند از نبرد آزمائی ستوہ
بہ منزل گہ خویش گشتند باز — بہ رزم دگر روزہ کردند ساز
بیا ساقی از من مرا دور کن — جہاں از مے لعل پر نور کن
مئے کو مرا رہ بہ منزل برد — ہمہ ز دل برند او غم ز دل برد

پیروزی یافتن سکندر بر دارا و کشتہ شدن دارا

جہاں گرچہ آرامگاہ خوش است — شتابندہ را نعل در آتش است

دو در دارد این باغ آراسته | در و بند از این هر دو برخاسته
در آ از در باغ و بنگر تمام | ز دیگر در باغ بیرون خرام
اگر زیرکی با گلے خو مگیر | که باشد بجا ماندنش ناگزیر
درین دم که داری بشادی بسیچ | که آینده و رفته هیچ است و هیچ
نه ایم آمده از پئے دل خوشی | مگر از پئے رنج و زحمت کشی
خزان را کسے در عروسی نخواند | مگر آن زمان کآب و هیزم نماند
گذارندهٔ نظم این داستان | سخن راند بر سنت راستان
که چون آتش روز روشن گذشت | پر از دود شد گنبد تیره گشت
شب از ماه بر بست پیرایهٔ | ز شگفتی بود نور در سایهٔ
طلایه ز لشکر گه هر دو شاه | شده پاس دارنده تا صبح گاه
بتاتی برآمد شدن چون خراس | نیاسوده دراج از بانگ پاس
بسا خفته کز هیبت پیل مست | سراسیمه هر ساعت از خواب جست
غنوده تن مردم از رنج و تاب | نظر هر زمانے در آمد ز خواب
ز بالیش گنان هر دو لشکر براز | که اے کاشکے بودے امشب دراز
مگر کان درازی نمودے درنگ | به دیری پدید آمدے روز جنگ
سگالش چنان شد دو کوشنده را | که ریزند صفرائے جوشنده را
چو خورشید روشن برآرد کلاه | پدیدار گردد سپید از سیاه
دو خسرو عنان در عنان آورند | ره دوستی درمیان آورند
بآزرم و خوشنودی از یک دگر | بتابند و زان بر نتابند سر
چو دارا در آن داوری راے جست | دل راے زن بود در راے سست
سوے آشتی کس نشد رهنمون | نمودند راهش بشمشیر و خون
که ایرانی از دستهٔ نیش خورد | بقاقم کجی ریزد اندر نبرد
چو فردا فشاریم در جنگ پاے | ز رومی نمانیم یک تن بجاے

بدین عشوه دادند شه را شکیب   یکی بر دلیری یکی بر فریب
همان قاصدان تیز کردند جهد   که بر خونِ او بسته بودند عهد
سکندر ز دیگر طرف چاره ساز   که چون پای دارد در آن ترکتاز
خیالِ دو سرهنگ را پیش داشت   جز این خود که سرهنگیِ خویش داشت
چنین گفت با پهلوانانِ روم   که فردا درین مرکزِ سخت بوم
بکوشیم کوشیدنی مرد وار   رگِ جان بکوشش کنیم استوار
اگر دست بردیم ما راست ملک   وگر ما شدیم آنِ دارا ست ملک
قیامت که پوشیده بر رایِ ماست   بود روزی آن روز فردای ماست
ز اندیشهای چنین هولناک   دو لشکر غنودند با ترس و باک
چو گیتی درِ روشنی باز کرد   جهان بازیِ دیگر آغاز کرد
بآتش بدل گشت مشتِ شرار   گلیچه شد آن سیم گاورس وار
درآمد بجنبش دو لشکر چو کوه   کز آن جنبش آمد جهانی ستوه
فریدون نسب شاهِ بهمن نژاد   چو برخاست از اوّلِ بامداد
همه سازِ لشکر بترتیبِ جنگ   بر آراست از جنبه و نیم لنگ
ز پولاد صد کوه بر پای کرد   بپایینِ او گنج را جای کرد
چو بر میمنه ساز ور گشت کار   همان میسره شد چو رویین حصار
جناح از هوا بر زمین برد میخ   پس آهنگ شد در زمین چار میخ
جهاندار در قلب گه کرد جای   درفشِ کیانیش بر سر بپای
سکندر که تیغ جهان سوز داشت   چنان تیغ از بهرِ این روز داشت
بر انگیخت رزمی چو بارنده میغ   بگردش ز پیکان و باران ز تیغ
جناحِ سپه را بگردون کشید   صمیم بارگی بر سرِ خول کشید
گرانمایگان را بدانسان که خواست   بفرمود رفتن سوی دستِ راست
گروهی که چون تازیان ساختشان   چپ انداز شه بر چپ انداختشان

همان استواران درگاه را کز ایشان بود ایمنی شاه را
بقلب اندرون داشت با خویشتن چو پولاد کوہے شد آن پیلتن
برآمد ز قلبِ دو لشکر خروش رسید آسمان را قیامت بگوش
تبیره بغرّید چون تند شیر در آمد برقص اژدہاے دلیر
ز شوریدنِ نالۂ کرّناے بر افتاد تب لرزه بر دشت و پاے
ز فریادِ رویین خم از پشتِ پیل نفیرِ نهنگان در آمد ز نیل
ز بس بانگِ شیپورِ زهره شگاف بدرّید زهره بہ پیچید ناف
ز غرّیدنِ کوسِ خالی دماغ زمین لرزه افتاد در کوه و راغ
در آمد بہ صحرا سر بید برگ گشاده بدو روزنِ درع و ترگ
ز بس تیر باران که آمد بجوش فگند ابر بارانئ خود ز دوش
گر آن تیر باران کنون آمدے بجاے نم از ابر خون آمدے
خروشیدنِ کوسِ رویینہ طاس نیوشنده را داد بر جان ہراس
جلاجل زنان از نواہاے زنگ برآورد خون از دلِ خاره سنگ
بجُنبش در آمد دو دریاے خون شد از موجِ آتش زمین لاله گون
زمین کو بساطے بُد آراستہ غبارے شد از جاے برخاستہ
بابرو در آمد کمان را شکنج شتابان شده تیر چون مارِ گنج
ستیزنده از تیغ سیماب ریز چو سیماب کرده گریزا گریز
ز پولاد پیکانِ پیکر شکن تنِ کوه لرزید بر خویشتن
ز بس زخمِ پولادِ خارا ستیز زمین را شده استخوان ریز ریز
ز نوکِ سنان چرخ دولاب رنگ ز پرگارِ گردش فرو ماند لنگ
ز بس بر دهن ناچخ انداختن نفس را نه راهِ برون تاختن
سنان در سنان رشتہ چون نوکِ خار سپر بر سپر بستہ چون لاله زار
گریزندگان را در آن رستخیز نه روے رہائی نه راهِ گریز

سواران همه تیر پرداخته — گهی تیر و گه ترکش انداخته
در آن مسلخ آدمی زادگان — زمین گشته کوه از بس افتادگان
بجا نبرد خود هر کسے گشت شاد — کس از کشتن کس نیاورد یاد
ندارد کسے سوگ در حربگاه — نه کس جز قراگند پوشد سیاه
سخنگو سخن سخت پاکیزه راند — که مرگے بانبوه را جشن خواند
چو مرگ از یکے تن برآرد هلاک — شود شهرے از گریه اندوهناک
بمرگ همه شهر زین شهر دور — نگرید کسے گو بود ناصبور
ز بس کشته بر کشته مردان مرد — شده راه بر بسته بر ره نورد
بر آن دجلهٔ خون بلند آفتاب — چو نیلوفر افگنده زورق بر آب
بسنان سکندر در آن داوری — سبق برده بر چشمهٔ خاوری
شرارے که شمشیر دارا فگند — تپش در دل سنگ خارا فگند
چو لشکر به لشکر در آمیختند — قیامت ز گیتی بر انگیختند
پراگندگی در سپاه اوفتاد — پژوهش در آزرم شه اوفتاد
سپه چون پراگنده شد سوے جنگ — فراخی در آمد به میدان تنگ
کس از خاصگان پیش دارا نبود — کزو در دل کس مدارا نبود
دو سرهنگ غدار چون پیل مست — بر آن پیلتن بر گشادند دست
زدندش یکے زخم پهلو گذار — که از خون زمین گشت چون لاله زار
در افتاد دارا بدان زخم تیز — ز گیتی بر آمد یکے رستخیز
درخت کیانی در آمد به خاک — بغلطید در خون تن زخمناک
برنجید تن نازک از درد و داغ — چه خویشی بود باد را با چراغ
کشنده دو سرهنگ شوریده راے — بنزد سکندر گرفتند جاے
که آتش ز دشمن بر انگیختیم — باقبال شه خون او ریختیم
بیک زخم کردیم کارش تباه — سپردیم جانش بفتراک شاه

بیا تا به بینی و باور کنی　　بخونش شتم بارگی تر کنی
چو آمد ز ما آنچه کردیم رای　　تو نیز آنچه گفتی بیاور بجای
بما بخش گنجی که پذرفتهٔ　　وفا کن بچیزی که خود گفتهٔ
سکندر چو دانست کاین ابلهان　　دلیر اندر آمد بخون شاهنشهان
پشیمان شد از کرده پیمان خویش　　که برخاستش عصمت از جان خویش
فرو برد امیدواری ز مزد　　که همسال را سر در آید بگرد
نشان جست کان کشور آرای کی　　کجا خوابگه دارد از خون و خی
دو بیداد پیشه براه اندرون　　به بیداد خود شاه را رهنمون
چو در موکب قلب دارا رسید　　ز موکب روان هیچکس را ندید
تن مرزبان دید در خاک و خون　　کلاه کیانی شده سر نگون
سلیمانی افتاده در پای مور　　همان پشه کرده بر پیل زور
بباز وی بهمن بر آشوده مار　　ز رویین دژ افتاده اسفندیار
بهار فریدون و گلزار جم　　بباد خزان گشته تاراج غم
نسب نامهٔ دولت کیقباد　　ورق بر ورق سو بسو برده باد
سکندر فرود آمد از پشت بور　　در آمد ببالین آن پیل زور
بفرمود تا آن دو سرهنگ را　　دو کژ زخمهٔ خارج آهنگ را
بدارید بر جای خویش استوار　　خود از جا بجنبید شوریده وار
ببالین گه خسته آمد فراز　　ز درع کیانی گره کرد باز
سر خسته را بر سر ران نهاد　　شب تیره بر روز رخشان نهاد
فرو بسته چشم از تن خوابناک　　بدو گفت برخیز ازین خون و خاک
چو دارا بروبش نظر کرد و دید　　بسوز جگر آه از دل کشید
چنین داد دارا بخسرو جواب　　که بگذار تا سر نهم من بخواب
رها کن که در من رهائی نماند　　چراغ مرا روشنائی نماند

سپہرم بداں گونہ پہلو درید | کہ شد در جگر پہلویم ناپدید
تو اے پہلواں کآمدی سوے من | نگہدار پہلو ز پہلوے من
کہ با اینکہ پہلو دریدم چو میغ | ہمے آید از پہلویم بوے تیغ
سر سروراں را رہا کن ز دست | تو مشکن کہ مارا جہاں خود شکست
چہ دشتی کہ با ما درازی کنی | بتاراج کیاں دستبازی کنی
نگہدار دستت کہ داراست ایں | نہ پنہاں چو روز آشکار است ایں
چو گشت آفتاب مرا روے زرد | ز نقابے بمن درکش از لاجورد
مبیں سرو را در سرافگندگی | چناں شاہ را در چنیں بندگی
دریں بندم از زحمت آزاد کن | بآمرزش ایزدی یاد کن
زمیں را منم تاج تارک نشیں | ملرزاں مرا تا نلرزد زمیں
رہا کن کہ خواب خوشم مے برد | زمیں آب و چرخ آتشم مے برد
مگرداں سر خفتہ را از سریر | کہ گردون گرداں برآرد نفیر
زمان من اینک رسد بے گماں | رہا کن بکارم خودم یک زماں
اگر تاج خواہی ربود از سرم | یکے لحظہ بگذار تا بگذرم
چو من زیں ولایت کشادم کمر | تو خواہ افسر از من ستاں خواہ سر
سکندر بنالید کاے تاجدار | سکندر منم چاکر شہریار
نخواہم کہ بر خاک بودے سرت | نہ آلودۂ خوں شدے پیکرت
ولیکن چہ سود است کایں کار بود | تاسف ندارد دریں کار سود
اگر تاجور سر برافراختے | کمربند او چاکری ساختے
دریغا بدریا کنوں آمدم | کہ تا سینہ در موج خوں آمدم
چرا مرکبم را نیفتاد سم | چرا پے نکردم دریں راہ گم
مگر نالۂ شاہ نشنیدمے | نہ روے چنیں روز را دیدمے
بداراے گیتی و داناے راز | کہ دارم بہ بہبود دارا نیاز

ولیکن چو بر شیشہ افتاد سنگ
کلید درِ چارہ ناید بچنگ

دریغا کہ از نسلِ اسفندیار
ہمیں بود بس ملک را یادگار

چہ بودے کہ مرگ آشکارا شدے
سکندر ہم آغوشِ دارا شدے

چہ سود است مردن نشاید بزور
کہ پیش از اجل رفت نتواں بگور

بنزدیکِ من یک سرِ موے شاہ
گرامی تر از صد ہزاراں کلاہ

گر ایں زخم را چارہ دانستمے
طلب کردمے تا توانستمے

مبادا کہ اورنگِ شاہنشہی
ز دارائے دولت بماند تہی

چرا خوں نگریم بریں تاج و تخت
کہ دارندہ را بر در افگند رخت

مباد آں گلستاں کہ سالارِ او
بدیں خستگی باشد از خارِ او

نفیر از جہانے کہ دارا گذشت
نہ پنہاں چو روز آشکارا گذشت

بچارہ گری چوں ندارم تواں
کنم نوحہ بر یادِ سروِ رواں

چہ تدبیر داری و رائے تو چیست
امید از کہ داری و بیمت ز کیست

بگو ہر چہ خواہی کہ فرماں کنم
بچارہ گری با تو پیماں کنم

چو دارا شنید آں دمِ دلنواز
بخواہشگری دیدہ را کرد باز

بدو گفت کاے بہتریں بختِ من
سزاوارِ پیرایۂ تختِ من

چہ پرسی ز جانِ بجاں آمدہ
گلے در سمومِ خزاں آمدہ

جہاں شربتِ ہر یک از یخ سرشت
بجز شربتِ ما کہ بر یخ نبشت

ز بے آبیم سینہ سوزد دروں
قدم تا سرم غرقِ دریائے خوں

چو بر تفتے کہ در ابر دارد شتاب
لب از آب خالی و تن غرقِ آب

سبوئے کہ سوراخ باشد نخست
بموم و سریشم نگردد درست

جہاں غارت از ہر درے مے برد
یکے آورد دیگرے مے برد

نہ زو ایمن اینان کہ ہستند نیز
نہ آنانکہ رفتند رستند نیز

ببیں روزِ من راستی پیشہ کن
تو نیز از چنیں روز اندیشہ کن

چو هشتی به پند من آموزگار
بدین روز ننشاندت روزگار

نه من بد ز بهمن شدم کاژدها
بخاریدن سر نکردش رها

نه اسفندیار جهانگیر گرد
که از چشم زخم جهان جان نبرد

چو در نسل ما کشتن آمد نخست
گشنده نسب کرد بر من درست

تو سرسبز بادا به شاهنشهی
که من کرده ام سر ز بالین تهی

چو در خواستی کآرزوی تو چیست
بوقتی که بر من بباید گریست

سه چیز آرزو دارم اندر نهان
برآید باقبال شاه جهان

یکی آنکه بر کشتن بی گناه
تو باشی درین داوری دادخواه

دوم آنکه بر تخت و تاج کیان
چو حاکم تو باشی نیاری زیان

دل خود بپردازی از تخم کین
بپردازی از تخمهٔ ما زمین

سوم آنکه بر زیردستان من
حرم نشکنی در شبستان من

همان روشنک را که دخت من است
بدان نازکی دست پخت من است

بهم خوابهٔ خود کنی سر بلند
که فرخ بود گوهر ارجمند

دل روشن از روشنک برمتاب
که با روشنی به بود آفتاب

سکندر پذیرفت زو هرچه گفت
پذیرنده برخاست گوینده خفت

کبودی و کوری در آمد بچرخ
که بغداد را کرد بی کاخ و کرخ

درخت کیان را فرو ریخت بار
کفن دوخت بر درع اسفندیار

چو مهر از جهان مهربانی برید
شبه ماند و یاقوت شد ناپدید

سکندر بر آن شاه فرخ نژاد
شبانگاه بگریست تا بامداد

درو دید و بر خویشتن نوحه کرد
که او را همان زهر بایست خورد

چو روز دگر صبح ابلق سوار
طویله برون زد برین مرغزار

سکندر بفرمود کآرند ساز
برندش بجای تختینه باز

ز خشت زر و گنبد سنگ بست
مهیاش کردند جای نشست

چو خلوتگهش آں چناں ساختند — ازو زحمتِ خویش پرداختند
تنومند را قدر چنداں بود — که در خانهٔ کالبد جاں بود
چو بیروں رود جوهرِ جاں ز تن — گریزد زِ همخوابهٔ خویشتن
چراغے که بادے درو در دمی — چه بر طاقِ ایواں چه روئے زمی
اگر در سپهری و گر در مغاک — چو خاکی شوی عاقبت زیرِ خاک
بسا ماهیاں کو شود خوردِ مور — چو در خاکِ شور افتد از آبِ شور
چنین است رسم ایں گذرگاه را — که دارد نیامد شد ایں راه را
یکے را در آرد به هنگامه تیز — یکے را زِ هنگامه گوید که خیز
مکن زیرِ ایں لاجوردی بساط — بایں مهرهٔ کهربا گوں نشاط
که رویت کند کهربا وار زرد — کبودت کند جامه چوں لاجورد
گوزنے که در شهرِ شیراں بود — بهرنگِ خودش خانه ویراں بود
چو مرغ از پئے کوچ برکش جناح — مشو مستِ راح اندریں مستراح
بزن برق وار آتشے در جهاں — جهاں را ز خود وا رہاں وا رهاں
سمندر چو پروانه آتشرو است — ولیک ایں کُن لنگ و آں خوشرو است
خرے جز میخورد بر جائے جو — خر افتاد و جاں داد خربنده رو
اگر شاهِ ملک است و گر ملکِ شاه — همه راهِ رنج است یا رنج راه
که داند که ایں خاکِ دیرینه دور — بهر غارے اندر چه دارد زِ غور
کهن کیسه شد خاکِ پنهاں شکنج — که هرگز بروں نارد آوازِ گنج
زر از کیسهٔ نو بر آرد خروش — سبوئے نو از نرمی آید بجوش
که داند که ایں دخمهٔ دام و دد — چه تاریخها دارد از نیک و بد
چه نیرنگ با زخرداں ساخت است — چه گردنکشاں را سر انداخت است
فلک نیست یکساں هم آغوشِ تو — طرازش دو رنگ است بر دوشِ تو
گهے چوں فرشته بلندی دهد — گهے با دداں دشت بندی دهد

شبانگه بتابیت نارد بیاد / گلیچه چو گردون دهد بامداد
چه باید دریں هفت چشمه خراس / ز بهر جوے چند بردن سپاس
چو خضر اند چنیں روزیِ روزه گیر / چو هست آبِ حیواں چه خرما چه شیر
ازیں دیو مردم که دام و دد اند / نهاں شو که همصحبتانت بد اند
پیِ گور گرد دشتبانان گم است / ز نامردمیهاے ایں مردم است
گوزنِ گرازنده در مرغزار / ز مردم گریزد سوے کوه و غار
همان شیر کو جاے در بیشه کرد / ز بد عهدیِ مردم اندیشه کرد
مگر گوهرِ مردمی گشت خرد / که در مردماں مردمیها بمرد
اگر نقشِ مردم بخوانی شگرف / بگوئی که مردم چنیں است حرف
بچشم اندروں مردمک را کلاه / هم از مردنِ مردمی شد سیاه
نظامی بخاموشگاری بسیچ / بگفتارِ ناگفتنی بر مپیچ
چو هم رشتهٔ خفتگانی خموش / فرو خسپ یا بنشیں در ره بگوش
بیاموز ازیں مهرهٔ لاجورد / که با سرخ سرخ است و با زرد زرد
شبانگه که صد رنگ بندد نگار / بر آید بصد دست چوں نوبهار
سحرگه که یک چشمه یابد کلید / بآئینِ یک چشمی آید پدید
بیا ساقی آں خونِ رنگینِ رز / در افگن بمغزم چو آتش بخز
مئے کز خودم پاے لغزی دهد / چو صبحم دماغِ دو مغزی دهد

تذکرهٔ شیخ نظامیِ گنجوی
مصنّفِ سکندر نامه

اسمش ابو محمّد الیاس یوسف بن مؤید - اصلش از تفرش است - که از اعمالِ قم شمرده مے شود - امّا ولادتش بگنجه که ببلادِ آذربایجان است - رو داده - وے را از

علوم ظاهری و باطنی و مصطلحات رسمی بهرهٔ تمام بود ⁂
تمامیِ عمرِ گرانمایه را بقناعت و تقوے و عزلت و انزوا
بسر نموده - چوں شعرا از غلبهٔ حرص و هوا دست
به سینه بسته پیشِ ارباب دنیا نه ایستاده - بلکه سلاطین
روزگار بوسے تبرک مے جستند - چنانچه اکثر مثنویات
به التماس شاں نظم فرموده - از آں جمله مخزن اسرار
بنامِ بهرام شاه والیٔ روم - و لیلی مجنوں باسمِ منوچهر
شاهِ شروان - و خسرو شیریں و هفت پیکر هر دو
به اتابک قزل ارسلان - و سکندر نامه که آخری است -
طغرا شاه سلجوقی را به سلک نظم کشیده بود - و روایے
خمسهٔ موصوفه اقبالنامه وغیره ها ازو ست - و گویند بست
هزار بیت از قصیده و غزل و قطعه و رباعی وغیرها ازو
یادگار مانده بود - گو حال درمیاں نیست ⁂ نثرے پاکیزه
دارد - و هم گویند - که مخترعِ طرزِ مروجهٔ حال مثنوی
نظامی است - یعنی ابتداے مثنوی بحمد و نعت و منقبت
و مناجات و تعریفِ شعر و سخن وغیره نموده به داستان گوئی
رغبت نماید ⁂ آورده اند - که نظامی بعمرِ هشتاد و چار سالگی
بعد سنه ۵۹۹ پانصد و نود و نه هجری که خود به تاریخ
اختتامِ سکندر نامهٔ بحری گفته - فوت گردید - گویند - که
سفینهٔ مثنوی اکثر از هفت بحر بیروں نمے رود - پس از آں
اوزان وزنِ سکندر نامه فعولن فعولن فعولن فعول
مسمے باسمِ متقارب مثمنِ مقصور یا محذوف است ⁂

انتخاب از شاهنامه

پرسیدنِ سهراب نام و نشانِ سرداران را ایران از هجیر

چو خورشید برداشت زرین سپر
زمانه برآورد از چرخ سر

بپوشید سهراب خفتانِ جنگ
نشست از برِ چرمهٔ نیل رنگ

یکے تیغ هندی بکف اندرش
یکے مغفرِ خسروی بر سرش

کمندے به فتراک بر شصت خم
خم اندر خم و روے کرده دژم

بیامد یکے تند بالا گزید
بجائے کہ ایران سپہ را بدید

بفرمود تا رفت پیشش هجیر
بدو گفت کژی نباید ز تیر

نشانہ نباید کہ خم آورد
سر افشاں شود زخم کم آورد

بہر کار در پیشہ کن راستی
چو خواہی کہ نگزایدت کاستی

سخن هرچه پرسم همه راست گوے
بکژی مکن راے و چاره مجوے

چو خواہی کہ یابی رہائی ز من
سر افراز باشی بہر انجمن

از ایراں هر آنچت بپرسم بگوے
متاب از رہِ راستی هیچ روے

اگر راست گفتی سراسر سخن
بپاداش نیکی بیابی ز من

سپارم بتو گنج آراستہ
بیابی بسے خلعت و خواستہ

ور ایدونکہ کژی بود راے تو
همان بند و زنداں بود جاے تو

چنیں داد پاسخ هجیرش کہ شاه
ز من هرچه پرسد از ایراں سپاه

بگویم همه هرچه دانم بدوے　　بکژّی چرا بایدم گفتگوے
نه بینی جز از راستی پیشه ام　　بکژّی نیاید خود اندیشه ام
بگیتی به از راستی پیشه نیست　　ز کژّی بتر هیچ اندیشه نیست
بدو گفت کز تو بپرسم همه　　ز گردنکشان و ز شاه و رمه
همه نامداران آں مرز را　　چو طوس و چو کاوس و گودرز را
دلیران و گردان ایراں زمیں　　چو گستهم و چوں گیو با آفریں
ز بهرام و از رستم نامدار　　ز هرچت بپرسم بمن بر شمار
بکایک نشانے بمن بر نما　　اگر سر به تن خواهی و جاں بجا
سراپردهٔ دیبهٔ رنگ رنگ　　بدو اندروں خیمهاے پلنگ
به پیش اندروں بسته صد زنده پیل　　یکے تخت پیروزه بر سان نیل
یکے زرد خورشید پیکر درفش　　سرش ماه زریں غلافش بنفش
بقلب سپاه اندروں جاے کیست　　ز گردان ایراں ورا نام چیست
بدو گفت کاں شاه ایراں بود　　که بر درگهش پیل و شیراں بود
وزاں پس بدو گفت کز میمنه　　سواران بسیار و پیل و بنه
سراپردهٔ بر کشیده سیاه　　زده گردش اندر ستاده سپاه
بگرد اندرش خیمه ز اندازه بیش　　پس پشت پیلان و شیراں به پیش
زده پیش او پیل پیکر درفش　　به نزدش سواران زرّینه کفش
چه باشد ز ایرانیاں نام او　　بگو تا کجا باشد آرام او
چنیں گفت کاں طوس نوذر بود　　درفشش کجا پیل پیکر بود
سپهدار و از تخمهٔ پادشاه　　سرافراز و لشکر کش و کینه خواه
ندارد ایا زخم او شیر تاو　　بزرگاں ز بهمنش پذیرند ساو
بپرسید کاں سرخ پرده سراے　　یکے لشکرے گشن پیشش بپاے
یکے شیر پیکر درفش بنفش　　درفشاں گهر درمیان درفش

پس پشتش اندر سپاه گران ‏ همه نیزه داران و جوشنوران
که باشد بمن نام او بازگوے ‏ ز کژّی میاور تباهی بروے
چنین گفت کان فرّ آزادگان ‏ سپهدار گودرز کشوادگان
سپهکش بود گاه کینه دلیر ‏ دو چل پور دارد چو پیل و چو شیر
کجا پیل با او نکوشد بجنگ ‏ نه از دشت ببر و نه از که پلنگ
دگر گفت کان سبز پرده سراے ‏ بزرگان ایران به پیشش بپاے
یکے تخت پرمایه اندر میان ‏ زده پیش او اختر کاویان
برو بر نشسته یکے پهلوان ‏ ابا فرّ و با سُفت و یال گوان
از آنکس که بر پاے پیشش براست ‏ نشسته بیکسر از او برتر است
یکے بارهٔ پیشش ببالاے او ‏ نه بینم همے اسپ همتاے او
بخود هر زمان بر خروشد همے ‏ تو گوئی که دریا بجوشد همے
بسے پیل برگستوان دار پیش ‏ همے جوشد آن مرد بر جاے خویش
به ایران نه مردے به بالاے او ‏ کمندے فروهشته تا پاے او
درفشش ببین اژدها پیکر است ‏ بر آن نیزه بر شیر زرین سر است
که باشد بنام آن سوار دلیر ‏ که هر دم همے بر خروشد چو شیر
هجیر آنگهے گفت با خویشتن ‏ که گر من نشان گو پیلتن
بگویم بدین نیک دل شیر مرد ‏ ز ترکشتم بر آرد بناگاه گرد
از آن به نباشد که پنهان کنم ‏ ز گردنکشان نام او بفگنم
بدو گفت کز چین یکے نیکخواه ‏ بنوی بیامد بنزدیک شاه
بپرسید نامش ز فرّخ هجیر ‏ بگفتا که نامش ندانم دلیر
دگر بار پرسید سهراب ازو ‏ که بارے مرا نام چینی بگوے
بپاسخ چنین گفت با او هجیر ‏ که اے پر هنر مهتر شیر گیر
بدین دژ بدم من بدان روزگار ‏ کجا او بیامد بدین شهر بار

گمانم که آن چینی ابن پهلو است — که هرگونه ساز و سلاحش نو است
غمین گشت سهراب را دل از آن — که جایی نیامد ز رستم نشان
نشان داده بد از پدر مادرش — همی دید و دیده نبد باورش
همی نام جست از دهان هجیر — مگر کان سخنها شود دلپذیر
نبشته بسر بر دگرگونه بود — ز فرمان نکاهد نه هرگز فزود
قضا چون ز گردون فرو هشت پر — همه زیرکان کور گردند و کر
وز آن پس بپرسید کز مهتران — کشیده سراپردهٔ بر کران
سواران بسیار و پیلان بپای — برآید همی نالهٔ کرنای
یکی گرگ پیکر درفش از برش — بباد اندر آورده زرین سرش
میان سراپرده تختی زده — پرستاده غلامان به پیشش رده
ز ایران بگو نام آن مرد چیست — کجا جای دارد نژادش ز کیست
چنین گفت کان پور گودرز گیو — که خوانند گردان ورا گیو نیو
ز گودرزیان مهتر و بهتر است — به ایران سپه بر دو بهره سر است
سرافراز و داماد رستم بود — به ایران زمین همچو او کم بود
بدو گفت زان سو که تابنده شید — برآید یکی پرده دیدم سپید
ز دیبای رومی به پیشش سوار — رده برکشیده فزون از هزار
پیاده سپردار و نیزه وران — شده انجمن لشکری بی کران
ز دیبا فرو هشته دیبا جلیل — غلام ایستاده رده خیل خیل
نشسته سپهدار بر تخت عاج — نهاده بر آن عاج کرسی ساج
چه نام است او را ز نام آوران — سپهبد نژاد است یا سروران
بدو گفت کو را فریبرز خوان — که فرزند شاه است و تاج گوان
بدو گفت سهراب کین درخور است — که فرزند شاه است و با افسر است
ز هر سو ز بهر جهاندار شاه — بپایند پیشش رهان با کلاه

بپرسید زان زرد پرده سرای — درفشی درفشان به پیشش بپای
بگرد اندرش سرخ و زرد و بنفش — ز هر گونهٔ برکشیده درفش
درفشی پس پشت پیکر گراز — سرش ماه سیمین و بالا دراز
چه خوانند او را ز گردنکشان — بگو تا چه داری ازو هم نشان
چنین گفت کو را گراز است نام — که در جنگ شیران ندارد لگام
هشیوار و از تخمهٔ گیو دلان — که بر درد و سختی نباشد گران
نشان پدر جست و با او نگفت — همی داشت آن راستی در نهفت
جهان را چه سازی که خود ساخت هست — جهاندار ازین کار پرداخت است
زمانه نبشته دگر گونه داشت — چنان کو گذارد بباید گذاشت
چو دل برنهی در سرای سپنج — همه زهر نوشی و درد و رنج
دگر باره پرسید از سرفراز — ازآن کش بدیدار او بد نیاز
ازآن پردهٔ سبز و اسپ بلند — وزآن مرد و آن تاب داده کمند
وزآن پس هجیر سپهبدش گفت — که از تو سخن را نباید نهفت
گر از نام چینی بماندم همی — ازآن است کو را ندانم همی
بدو گفت سهراب کین نیست داد — ز هر چیزم نکردی سخن هیچ یاد
کسی کو بود پهلوان جهان — میان سپه در نماند نهان
تو گفتی که در لشکر او مهتر است — نگهبان هر مرز و هر کشور است
برزمی که کاوس لشکر کشد — به پیل و بال تخت و افسر کشد
جهان پهلوان باشدش پیشرو — چو برخیزد از دشت آوای نو
چنین داد پاسخ مر او را هجیر — که شاید بدن کان گو شیرگیر
کنون رفته باشد بزابلستان — که هنگام بزم است در گلستان
بدو گفت سهراب کین خود مگوی — که دارد سپهبد سوی جنگ روی
برامش نشیند جهان پهلوان — برو بر بخندند پیر و جوان

مرا با تو از روز پیمان یکے است — بگویم که گفتار من اندکے است
اگر پهلوان را نمائی به من — سرافراز باشی بهر انجمن
ترا بے نیازی دِهم در جهان — گشاده کنم گنجهاے نهان
ور ایدونکه این راز داری ز من — گشاده بمن بر بپوشی سخن
سرت را نخواهد همے تن بجاے — بیاهنجی کُن اکنون بدین هردو راے
نه بینی که موبد بخسرو چه گفت — بدانگه که بکشاد راز از نهفت
سخن گفت ناگفته چون گوهر است — کجا نا بسوده به بند اندر است
چو از بند و پیوند یابد رها — چو رخشنده رهرے بُوَد بے بها
چنین داد پاسخ بهجیرش که شاه — چو سیر آید از مهر و از تاج و گاه
نبردِ کسے جوید اندر جهان — که او ژنده پیل اندر آرد زجان
اگر خود به بینی تو چنگال او — چنان هیبت و پیکر و یالِ او
بدانی که از وَے نیابد رها — نه دیو و نه شیر و نه نر اژدها
بزخم سرِ گرزِ سندان شکن — برآرد دمار از دو صد انجمن
کسے را که رستم بُوَد هم نبرد — سرش ز آسمان اندر آید بگرد
هم آوردِ او بر زمین پیل نیست — چو گردِ پئے اسپ او نیل نیست
تنش زور دارد بصد زورمند — سرش برتر است از درختِ بلند
چو او خشم گیرد بروزِ نبرد — بجنگش چه شیر و چه پیل و چه مرد
نخواهم که با او بصحرا بُوَد — هم آورد اگر کوه خارا بُوَد
هنرهاے رستم بگردِ جهان — همه آشکار است پیش مهان
تو با او بسنده نباشی به جنگ — چو او تیغ هندی بگیرد به چنگ
بگیتی ندیدی تو جنگ آوران — که بودند با گرزهاے گران
چو افراسیاب آں سپهدارِ چین — ابا نامدارانِ توران زمین
بشمشیرِ کین رستم پیلتن — بیارید آتش بر آں انجمن

بدو گفت سهراب آزادگان   سپه بخت گودرز کشوادگان
که همچو توئے خواند باید پسر   بدین زور واین دانش واین هنر
تو مردانِ جنگی کجا دیده   که بانگ پئے اسب نشنیده
که چندین ز رستم سخن بر زبان   برانی ستائی ورا هر زمان
گرش بینم آنگاه آیدت یاد   که دریاے جوشان بلرزد ز باد
از آتش ترا بیم چندان بود   که دریا به آرام جنبان بود
چو دریاے سبز اندر آید ز جاے   ندارد دم آتشِ تیز پاے
سر تیرگی اندر آید بخواب   چو تیغ تپش بر کشد آفتاب
چو بر گفت زینگونه سهراب گرد   نجیں گشته هرمان همے بر شمرد
بدل گفت ناکار دیده هجیر   که گر من نشانِ گو شیر گیر
بگویم بدین ترکِ با زورِ دست   چنین یال واین خسروانی نشست
ز لشکر کند جنگجو انجمن   بر انگیزد آن بارهٔ پیلتن
بدین زور واین کتف واین یالِ او   شود کشته رستم بچنگالِ او
ز گردان نیابد کسے جنگجوے   که با او بروے اندر آرد بروے
ز ایران نباشد کسے کینه خواه   بگیرد سرِ تختِ کاؤس شاه
چنیں گفت موبد که مردن بنام   به از زنده دشمن بر او شادکام
اگر من شوم کشته بر دستِ او   نگردد سیه روز و خون آب جو
چو گودرز هشتاد پورِ گزین   همه نامدارانِ با آفرین
چو گیوِ جهانگیرِ لشکر شکن   که باشد بهر جا سرِ انجمن
چو بهرام و رهّامِ گردن فراز   چو شیدوشِ شیر اوژنِ رزم ساز
پس از مرگِ من مهربانی کنند   ز دشمن بکین جانستانی کنند
نباشد به ایران تنِ من مباد   چنیں دارم از موبدِ پاک یاد
چو تن سر کشد از زمیں بیخ سرو   سزد گر گیا را نبوید تذرو

بسهراب گفت ایں چه آشفتن است
همه با من از درشتت گفتن است

چرا باید ایں کینه آراستن
به بیهوده چیزے ز من خواستن

که آگاهیئے آں نباشد برم
بدیں کینه خواهی بُریدن سرم

بهانه نباید به خوں ریختن
چه باید کنوں رنگت آمیختن

همے پیلتن را بخواهی شکست
همانا کت آساں نباید بدست

نباید ترا جُستن با او نبرد
برآرد به آوردگه از تو گرد

تاختن سهراب بر خیمهٔ کاؤس و بر کندنِ میخها

چو بشنید گفتارهاے درشت
سر پُر دلاں زود بنمود پشت

نهاں کرد زو روے و چیزے نگفت
عجب ماند زاں گفتهاے نهفت

ز بالا زدش تند یک پشتِ دست
بیفگندش آمد بجاے نشست

بسے کرد اندیشهاے دراز
ز هر گونهٔ کرد پیکار ساز

به بست از پےِ کینه آنگه کمر
نهاد از سر سروری تاج زر

بپوشید خفتان و بر سر نهاد
یکے ترگِ رومی بکردارِ باد

گرفتش سنان و کمان و کمند
گراں گرز را پهلوے دیو بند

ز تندی بجوش آمدش خون و رگ
نشست از برِ بارهٔ تیز تگ

به آوردگه رفت چوں پیلِ مست
چو کوهِ رواں اسپش از جا بجست

بروں آمد و راے ناورد کرد
برآورد بر چهرهٔ ماه گرد

بیامد دماں تا به قلبِ سپاه
رسید او بنزدیکِ کاؤس شاه

به کردارِ گوراں ز چنگالِ شیر
رمیدند از وے سرانِ دلیر

ز پاؤ رکیب و ز دست دعناں
ز بازوے آں آب داده سناں

کس از نامداران ایران سپاه
نیارست کردن بدو در نگاه

وز آن پس دلیران شدند انجمن
که را هست گوئی گو پیلتن

نشاید نگه کرد آسان بدوی
که یارد شدن پیش او جنگجوی

وز آن پس خروشید سهراب گرد
همی شاه کاؤس را بر شمرد

چنین گفت کای شاه آزاد مرد
چگونست کارت بدشت نبرد

چرا کردهٔ نام کاؤس کی
که در جنگ شیران نداری تو پی

گر این نیزه در مشت پیچان کنم
سپاه ترا جمله بی جان کنم

یکی سخت سوگند خوردم ببزم
بدان شب که کشته شد ژنده رزم

کز ایران نمانم یکی نیزه دار
کنم زنده کاؤس کی را بدار

که داری از ایرانیان تیز چنگ
که پیش من آید بدین دشت جنگ

کجا گیو و گودرز و طوس دلیر
فریبرز کاؤس و گستهم شیر

سوار جهان رستم نامور
دگر زنگهٔ گرد پرخاش خر

در آیند و مردی نمایند هین
وزین رزمگاه از پی خشم و کین

بگفت و همی بود خاموش بس
از ایران نداد ایچ پاسخش کس

از آن پس بپیچید از جای خویش
بنزدیک پرده سرا رفت پیش

خم آورد پشت و سنان ستیخ
بزد تند و برکند هفتاد میخ

سرا پرده یک بهره آمد ز پای
ز هر سو بر آمد دم کرنای

غمین گشت کاؤس و آواز داد
که ای نامداران فرخ نژاد

یکی نزد رستم برید آگهی
کزین ترک شد مغز گردان تهی

ندارم سواری ورا هم نبرد
از ایران نیارد کس این کار کرد

بشد طوس و پیغام کاؤس برد
شنیده سخن پیش او بر شمرد

بدو گفت رستم که هر شهریار
که کردی مرا ناگهان خواستار

گهی جنگ بودی گهی ساز بزم
ندیدم ز کاؤس جز رنج رزم

بفرمود تا رخش را زین کنند   سواران بروها پر از چین کنند
ز خیمه نگه کرد رستم بدشت   ز ره گیو را دید کاندر گذشت
نهاد از بر رخش رخشنده زین   همی گفت گرگین که بشتاب هین
همی بست با گرز سام نهنگ   به برگستوان بر زده کوس جنگ
همی آن بپوش این بدان گفت زود   تهمتن چو از پرده آوا شنود
بدل گفت این رزم آهرمن است   که این رستخیز از پی یک تن است
بزد دست و پوشید ببر بیان   ببست آن کیانی کمر بر میان
نشست از بر رخش و پیمود راه   زواره نگهبان گاه و سپاه
بدو گفت زایدر مرو پیشتر   بمن دار گوش از بلا بیشتر
ز رخشش بپیوند با او بهم   همی رفت پرخاش جوی و دژم
چو سهراب را دید آن یال و شاخ   برش چون بر سام جنگی فراخ
بدو گفت زایدر بیک سو شویم   برآوردگه بر یکی آهو شویم
بخندید سهراب پرخاش خر   ز گفت گو پیلتن نامور
بمالید سهراب کف را بکف   به آوردگه رفت از پیش صف
بگفت او برستم برو تا رویم   بیک جای هر دو دو مرد گویم
از ایران و توران نخواهیم کس   چو من باشم و تو هم آورد بس
به بالا بلندی و با کتف و یال   رستم یافت با این به بسیار سال
به آوردگه مر ترا جای نیست   ترا خود بیک مشت من پای نیست
نگه کرد رستم بدان سرفراز   بدان سفت و چنگ و رکیب دراز
بدو گفت نرم ای جوانمرد نرم   زمین سرد و خشک و هوا نرم و گرم
به پیری بسی دیدم آوردگاه   بسی بر زمین پست کردم سپاه
تبه شد بسی دیو بر دست من   ندیدم بدانسو که بودم شکن
نگه کن مرا تا به بینی بجنگ   اگر زنده مانی مترس از نهنگ

مرا دید در جنگ دریا و کوه که با نامداران توران گروه
چه کردم ستاره گوای من است بمردی جهان زیر پای من است
کسانی که دیدند رزم مرا شمردند گوئی که بزم مرا
همی رحمت آرد بتو بر دلم نخواهم که جانت ز تن بگسلم
نمانی بترکان بدین یال و سفت به ایران ندانم ترا نیز جفت
چو آمد ز رستم چنین گفتگو بجنبید سهراب را دل بدو
بدو گفت کز تو بپرسم سخن همه راستی باید افگند بن
یکایک نژادت مرا یاد دار ز گفتار خوبت مرا شاد دار
من ایدون گمانم که تو رستمی که از تخمهٔ نامور نیرمی
چنین داد پاسخ که رستم نیم هم از تخمهٔ سام نیرم نیم
که او پهلوان است و من کهترم نه با تخت و گاهم نه با افسرم

نبرد رستم با سهراب

ز امید سهراب شد نا امید بر او تیره شد روی روز سپید
بر آوردگه رفت و نیزه گرفت همی ماند از گفت مادر شگفت
یکی تنگ میدان فرو ساختند بکوتاه نیزه همی تاختند
نماند ایچ بر نیزه بند و سنان بچپ باز بردند هر دو عنان
بشمشیر هندی بر آویختند همی ز آهن آتش فرو ریختند
بزخم اندرون تیغ شد ریز ریز چه زخمی که پیدا کند رستخیز
گرفتند زان پس عمود گران همی کوفتند آن بر این این بر آن
ز نیرو عمود اندر آمد به خم چمان باد پایان و گردان دژم
ز اسپان فرو ریخت برگستوان زره پاره شد بر میان گوان
فرو ماند اسپ و دلاور ز کار یکی را نه بد دست و بازو بکار

تن از خوے پُر آب و دہاں پُر ز خاک   زباں گشتہ از تشنگی چاک چاک
یک از دیگر استادہ آنگاہ دُور   پُر از درد باب و پُر از رنج پُور
جہانا شگفتی ز کردار تست   شکستہ ہم از تو ہم از تو دُرست
ازیں دو یکے را نجنبید مہر   خرد دُور بُد مہر ننمود چہر
ہمے بچّہ را باز داند سُتور   چہ ماہی بہ دریا چہ در دشت گور
نداند ہمے مردُم از رنج و آز   یکے دُشمنے را ز فرزند باز
بدِل گفت رستم کہ ہرگز نہنگ   ندیدم کہ آید بدینساں بجنگ
مرا خوار شُد جنگِ دیوِ سپید   زِ مردی شُد امروز دِل نا اُمید
زِ دستِ یکے نا سپردہ جہاں   نہ گُردے نہ نام آورے از مہاں
بسیری رسانیدم از رُوزگار   دو لشکر نظارہ بریں کارزار
چو آسُودہ شُد بارۂ ہر دو مرد   زِ آزارِ جنگ و زِ ننگِ نبرد
بزہ بر نہادند ہر دو کماں   یکے سالخُوردہ دگر نوجواں
زِرہ بُود و خفتان و ببرِ بیاں   زِ کلک و زِ پیکاں نیامد زیاں
بہم تیر باراں نمُودند سخت   تو گوئی رفو ریخت برگِ درخت
غمیں شُد دِلِ ہر دو از یکدِگر   گرفتند ہر دو دوالِ کمر
تہمتن اگر دست بُردے بسنگ   بکندے سیہ سنگ را رُوزِ جنگ
بزور از زمیں کوہ برداشتے   گراں سنگ را موم پنداشتے
کمربندِ سُہراب را چارہ کرد   کہ از زیں بجنباند اندر نبرد
میانِ جواں را نہ بُد آگہی   بماند از ہنر دستِ رستم تہی
فرو داشت دست از کمربندِ او   شگفتی فرو ماند از بندِ او
دو شیر اوژن از جنگ سیر آمدند   تبہ گشتہ و خستہ دیر آمدند
دِگر بارہ سُہراب گرزِ گراں   زِ زیں بر کشید و بیفشُرد راں
بزد گرز و آورد کتفش بہ درد   بپیچید و درد از دلیری بخورد

بخندید سهراب گفت اے سوار | به زخم دلیراں نۂ پایدار
بزیر اندرت رخش گوئی خراشت | دو دستِ سوار از همه بدتراشت
مرا رحمت آید بتو بر ز دل | که از خون آغشته گشت است گل
اگرچه گوے سرو بالا بود | جوانی کند پیر کانا بود
تهمتن نداد ایچ او را جواب | شگفتے فرو ماند در پیچ و تاب
بپشتی رسید ایں از آں آں ازیں | چناں تنگ شد بر دلیراں زمیں
که از یکدگر روے برگاشتند | دل و جاں باندیشه بگذاشتند
تهمتن بتوراں سپه شد بجنگ | بدانساں که نخچیر بیند پلنگ
به ایراں سپه رفت سهراب گرد | عناں بارهٔ تیز تگ را سپرد
بزد خویشتن را بایراں سپاه | بدستش بسے نامور شد تباه
میانِ سپه اندر آمد چو گرگ | پراگنده گشتند خرد و بزرگ
چو رستم بنزدیکِ توراں رسید | پشیماں شد آه از جگر برکشید
غمیں گشت و اندیشۂ کرد و دید | که کاؤس را بے گماں بد رسید
ازیں پر هنر ترکِ نو خاسته | بخفتاں بر و بازو آراسته
به لشکر گہِ خویش تازید زود | که اندیشۂ دل بداں گونه بود
میانِ سپه دید سهراب را | زمیں لعل کرده بخوناب را
سرِ نیزه پرخون و خفتان و دشت | چو شیرے که گردد ز نخچیر مست
بدژم گشت رستم چو او را بدید | خروشے چو شیرِ ژیاں برکشید
بدو گفت کاے ترکِ خونخوار مرد | ز ایراں سپه جنگ با تو که کرد
چرا دست با من نسودی همه | چو گرگ آمدی در میانِ رمه
بدو گفت سهراب توراں سپاه | ازیں رزم دور اند و هم بیگناه
تو آهنگ کردی بدیشاں نخست | کسے با تو پیکار و کینه نجست
بدو گفت رستم که شد تیره روز | چو پیدا کند تیغ گیتی فروز

به کشتی بگیریم فردا پگاه
ببینیم تا بر که گردد سپاه

بدین دشت هم دار و هم منبر است
که روشن جهان زیرِ تیغ اندر است

گر ایدونکه بازو بشمشیر و تیر
چنین آشنا شد تو هرگز مگیر

برفتند و روی هوا تیره گشت
ز سهراب گردون هوا خیره گشت

تو گفتی ز جنگش سرشت آسمان
نیاساید از تاختن یک زمان

دگر باره زیر اندرش آهن است
شگفتی روان است رویین تن است

شب تیره آمد سوی لشکرش
میان سوده از جنگ آهن سرش

به هومان چنین گفت کامروز هور
برآمد جهان کرد پر جنگ و شور

شما را بسر زان سوارِ دلیر
که بالِ یلان داشت چنگالِ شیر

چه آمد شما را چه گفت و چه کرد
که او بود همزورِ من در نبرد

چه کرد او ابا لشکرم سربسر
که چون او ندانم به گیتی دگر

یکی پیر مرد است برسانِ شیر
نگردد ز پیکار و از جنگ سیر

اگر گویم از کارِ آن نامدار
نه چندان بود کاید اندر شمار

دو بازوش مانندهٔ رانِ پیل
بجوشد ز آوازِ او رود نیل

ندانم بگردِ جهان سربسر
که بندد گوِ کینه چون او کمر

بدو گفت هومان که فرمانِ شاه
چنین بد کز ایدر نجنبد سپاه

همه کارِ ما سخت و با ساز بود
به آوردگه کشتن آغاز بود

بیامد یکی مردِ پرخاش جوی
بدین لشکرِ گشن بنهاد روی

تو گفتی ز مستی کنون خاستست
که این جنگ را یک تن آراستست

عنان باز پیچید و برداشت راه
به ایران سپاه رفت از این جایگاه

چنین گفت سهراب کو زین سپاه
نکرد از دلیران کسی را تباه

از ایرانیان من بسی کشته ام
زمین را بخون چون گل آغشته ام

اگر شیر پیش آمدی بی گمان
نرستی چنین دان ز گرزِ گران

وزین بر شما جز نظاره نبود   ولیکن نیاید کسی خود چه سود
به پیشم چه شیر و پلنگ و هژبر   به پیکان فرو بارم آتش ز ابر
چو گردان مرا روی بینند نیز   زره بر تن شان شود ریز ریز
چو فردا به پیش است روز بزرگ   پدید آید آنکس که باشد سترگ
بنام خدای جهان آفرین   نمانم ز گردان یکی بر زمین
کنون خوان و می باید آراستن   ببابید همی غم ز دل کاستن
وزان روی رستم سپاه را بدید   سخن راند با گیو گفت و شنید
که امروز سهراب جنگ آزمای   چگونه بجنگ اندر آورد پای
چنین گفت با رستم گرد گیو   که زان گونه هرگز ندیدیم نیو
بیامد دمان تا میان سپاه   ز لشکر بر طوس شد کینه خواه
که او بود بر زین و نیزه بدست   چو گرگین فرود آمد و بر نشست
بیامد چو با نیزه او را بدید   بکردار شیر ژیان بر دمید
خمیده عمودی بزد بر برش   ز نیرو بیفتاد ترگ از سرش
نتابید با او بتابید روی   شدند از دلیران بسی جنگجوی
ز گردان کسی مایهٔ او نداشت   بجز پیلتن پایهٔ او نداشت
هم آیین پیشین نگهداشتم   سپه را برو هیچ نگذاشتم
به تنها نشد بر برش جنگجوی   سپردیم میدان بکینه بدوی
سواری نشد پیش او یک تنه   همی تاخت از قلب تا میمنه
ز هر سو همی شد دنان و دمان   بزیر اندرون بود اسپش چمان
چنین گفت رستم ز گفتار اوی   بر شاه کاؤس بنهاد روی
چو کاؤس کی پهلوان را بدید   بر خویش نزدیک جایش گزید
ز سهراب رستم زبان برگشاد   ز بالا و برزش همی کرد یاد
که کس در جهان کودکی نا رسید   بدین شیرمردی و گردی ندید

به بالا ستاره بساید همی — تنش را زمین بر نتابد همی
دو بازو و رانش چو ران هیون — همانا که دارد ز سطبری فزون
به تیغ و به نیزه به گرز و کمند — ز هر گونه‌ئی آزمودیم چند
سرانجام گفتم که من پیش ازین — بسی گرد را بر گرفتم ز زین
گرفتم دوال کمربند او — بیفشاردم سخت پیوند او
همی خواستم کش ز زین بر کنم — چو دیگر کسانش به خاک افگنم
گر از باد جنبان شود کوهسار — نجنبید ابر زین مر آن نامدار
ازو باز گشتم که بیگاه بود — که شب سخت تاریک و بی ماه بود
بدان تا بگردیم فردا یکی — به کشتی بگرائیم ما اندکی
چه فردا بیاید بدشت نبرد — به کشتی همی بایدم چاره کرد
بکوشم ندانم که پیروز کیست — ببینیم تا رای یزدان به چیست
که او بست پیروزی و دستگاه — هم او آفریننده هور و ماه
بدو گفت کاوس یزدان پاک — تن بدسگالت کند چاک چاک
من امشب به پیش جهان آفرین — بمالم فراوان سر اندر زمین
بدان تا ترا بر دهد دستگاه — بدین ترک بدخواه گم کرده راه
کند تازه پژمرده کارم ترا — بر آرد به خورشید نامم ترا
بدو گفت رستم که با فر شاه — بر آید همه کامهٔ نیک خواه
بگفت این و برخاست پس پیلتن — پژم گشته او پیش آن انجمن
بلشکر گه خویش بنهاد روی — پر اندیشه جان و دلش کینه جوی
زواره بیامد خلیده روان — که امروز چون گشت بر پهلوان
ازو خوردنی خواست رستم نخست — پس آنگه ز اندیشه دل را بشست
همانگه بدو حال سهراب کرد — سراسر همه هرچه بد برشمرد
سپه را دو فرسنگ بد درمیان — گشادن نیارستند یک تن میان

چنین راند پیش برادر سخن   که بیدار دل باش و تندی مکن
به شبگیر من چون به آوردگاه   روم پیش آن ترک ناورد خواه
بیاور سپاه و درفشش مرا   همان تخت و زرینه کفشش مرا
همی باش در پیش پرده سرای   چو خورشید تابان برآید ز جای
گر ایدونکه پیروز باشم بجنگ   به آوردگه بر نیارم درنگ
وگر خود دگرگونه گردد سخن   تو زاری مساز و نژندی مکن
میائید یک تن به آوردگه   مسازید جستن سوی رزم راه
یکایک سوی زابلستان شوید   از ایدر بنزدیک دستان شوید
از او بر گشائی یکایک سخن   که روتو تهمتن در آمد به بن
چنین بود فرمان یزدان پاک   که گردد به دشت جوانی هلاک
تو خرسند گردان دل مادرم   چنین راند ایزد قضا بر سرم
بگویش که تو دل بمن در مبند   مشو جاودان بهر جانم نژند
کس اندر جهان جاودانه نماند   ز گردون مرا خود بهانه نماند
بسی دیو و شیر و پلنگ و نهنگ   تبه شد ز چنگم بهنگام جنگ
بسی باره و دژ که کردیم پست   نیاورد کس دست من زیر دست
در مرگ را آن بکوبد که پای   به اسپ اندر آرد برآید ز جای
اگر سال گردد فزون از هزار   همین است راه و همین است کار
نگه کن به جمشید شاه بلند   همان نیز طهمورث دیوبند
به گیتی چو ایشان نبد شهریار   سرانجام رفتند زی کردگار
بمردی ز گرشاسپ برتر نبود   سپهر برین گردگاهش بسود
نریمان و سام آن دو گردن فراز   ز مردن به گیتی نبد شان جواز
چو گیتی بر ایشان نماند و بگشت   مرا نیز بر سر بباید گذشت
همه مرگ راایم پیر و جوان   به گیتی نماند کسی جاودان

چو خرشید گردد بدشتان بگوے	که از شاهِ گیتی مبر تاب روے
اگر جنگ سازد تو سستی ممن	چنان رو که او راند از بن سخن
ز شب نیمهٔ گفتِ سهراب بود	دگر نیمه آرامش و خواب بود

کشتی گرفتنِ رستم و سهراب و رهائی یافتنِ رستم از او بچاره

چو خورشیدِ رخشان بگسترد پر	سیه زاغ پرّان فرو برد سر
تهمتن بپوشید ببرِ بیان	نشست از برِ اژدهاے دمان
بیامد بدان دشتِ آوردگاه	نهاده ز آهن به سر بر کلاه
وز آن روے سهراب با انجمن	همے مے گسارید با رود زن
به هومان چنین گفت کاں شیر مرد	که با من همے گردد اندر نبرد
ز بالاے من نیست بالاش کم	به رزم اندرون دل ندارد دژم
بر و کتف و یالش بماند به من	تو گوئی که داننده برزد رسن
ز پا و رکیبش همے مهر من	بجنبید به شرم آورد چهر من
نشانهاے مادر بیابم همے	به دل نیز لختے بتابم همے
گمانے برم من که او رستم است	که چوں او نبرده به گیتی کم است
نباید که من با پدر جنگ جوے	شوم خیره رو اندر آرم به روے
ز دادار گردم بسے شرمناک	سیه رو روم از سرِ تیره خاک
نباشد امیدِ سراے دگر	نباید که رزم آورم با پدر
به شاهانِ گیتی شوم رو سیاه	که بر مرزِ ایران و توران سپاه
نگوید کسے جز به بد نامِ من	نباشد به هر دو سرا کامِ من
سراسیمه گردم از آویختن	بجز بد نباشد ز خوں ریختن

بدو گفت ہومان کہ در کارزار　　رسید است رستم بمن چند بار
شنیدی کہ در جنگِ مازندران　　چہ کرد آن سپہبد بہ گرزِ گران
بدین رخش ماند ہمے رخشِ او　　ولیکن ندارد پے و پخشِ او
چو یک بہرہ از تیرہ شب در گذشت　　خروشِ طلایہ بر آمد ز دشت
جہانجوے سہراب دل پر ز رزم　　بہ آرام گر رفت از نشستِ بزم
بہ شبگیر چون بر دمید آفتاب　　سرِ جنگجویان بر آمد ز خواب
بپوشید سہراب خفتانِ رزم　　سرش پر ز رزم و دلش پر ز بزم
بیامد خروشان بدان دشتِ جنگ　　بچنگ اندرون گرزۂ گاو رنگ
ز رستم بپرسید خندان دو لب　　تو گفتی کہ با او بہم بود شب
کہ شب چون بدی روز چون خاستی　　ز پیکار دل بر چہ آراستی
ز کف بفگن این تیر و شمشیرِ کین　　بزن جنگِ بیداد را بر زمین
نشینیم ہر دو پیادہ بہم　　بہ مے تازہ داریم روے دژم
بہ پیشِ جہاندار پیمان کنیم　　دل از جنگ جستن پشیمان کنیم
ہمان تا کسے دیگر آید بہ رزم　　تو با من بساز و بیارائے بزم
دلِ من ہمے بر تو مہر آورد　　ہمے آبِ شرمم بہ چہر آورد
ہمانا کہ داری ز گردان نژاد　　کنی پیشِ من گوہرِ خویش یاد
ز نامِ تو گردم ہمے جستجوے　　نگفتند نامت تو با من بگوے
ز من نام پنہان نبایدت کرد　　چو گشتی تو با من کنون ہم نبرد
مگر پورِ دستانِ سامِ یلی　　گزین نامور رستمِ زابلی
بدو گفت رستم کہ اے نامجوے　　نکردیم ہرگز چنین گفتگوے
ز کشتی گرفتن سخن بود دوش　　نگیرم فریبِ تو زین در مکوش
نہ من کودکم گر تو ہستی جوان　　بکشتی کمر بستہ دارم میان
بکوشیم و فرجامِ کار آن بود　　کہ فرمان و رائے جہانبان بود

و دیگر که در جای تنگ و نبرد   بجوییش سنجیده مردان مرد
بسی گشته‌ام در فراز و نشیب   نیم مرد گفتار زرق و فریب
بدو گفت سهراب کای مرد پیر   اگر بشنوی پند منت جهانگیر
مرا آرزو بد که بر بسترت   بر آید بهنگام هوش از برت
کسی کز تو ماند ستودان کند   بپرد روان تن به زندان کند
وگر هوش تو زیر دست منست   به فرمان یزدان برآرم ز دست
ز اسبان جنگی فرود آمدند   هشیوار با گبر و خود آمدند
ببستند بر سنگ اسپ نبرد   برفتند هر دو روان پر ز درد
چو شیران به کشتی در آویختند   ز تنها خوی و خون همی ریختند
بزد دست سهراب چون پیل مست   چو شیر دمنده ز جا در بجست
کمربند رستم گرفت و کشید   ز بس زور گفتی زمین بر درید
برستم در آویخت چون پیل مست   برآوردش از جای و بنهاد پست
یکی نعره برزد پر از خشم و کین   بزد رستم شیر را بر زمین
نشست از بر سینهٔ پیلتن   پر از خاک چنگال و روی و دهن
بکردار شیری که بر گور نر   زند دست و گور اندر آید بسر
یکی خنجر آبگون بر کشید   همی خواست از تن سرش را برید
نگه کرد رستم به آواز گفت   که این راز باید گشاد از نهفت
به سهراب گفت ای یل شیر گیر   کمند افگن و گرز و شمشیر گیر
دگر گونه این باشد آیین ما   جز این باشد آرایش دین ما
کسی کو به کشتی نبرد آورد   سر مهتری زیر گرد آورد
نخستین که پشتش نهد بر زمین   نبرد سرش گرچه باشد بکین
اگر بار دیگرش زیر آورد   به افگندنش نام شیر آورد
روا باشد ار سر کند زو جدا   بدین گونه بر باشد آیین ما

بدین چاره از چنگ نر اژدها / همی خواستت یابد ز کشتن رها
دلیر جوان سر بگفتار پیر / بداد و نبود آن سخن جایگیر
یکی از دلیری دوم از زمان / سوم از جوانمردیش بی گمان
رها کرد از دست و آمد بدشت / بدشتی که بر پیشش آهو گذشت
همی کرد نخچیر یادش نبود / از آن کس که با او نبرد آزمود
همی دیر شد باز هومان چه کرد / بیامد بپرسید از او از نبرد
به هومان بگفت آن کجا رفته بود / سخن هرچه بشنیده بد گفته بود
بدو گفت هومان دریغ ای جوان / به سیری رسیدی همانا ز جان
دریغ این بر و برز و بالای تو / رکیب دراز و یلی پای تو
هژبری که آورده بودی بدام / رها کردی از دست شد کار خام
نگه کن کزین پیشه کار کرد / چه آرد به پیشت به دشت نبرد
یکی داستان زد برین شهریار / که دشمن مدار ارچه خود است خوار
بگفت و دل از جان او برگرفت / پر اندوه همی ماند اندر شگفت
به لشکرگه خویش بنهاد روی / به خشم و به غم از غم دل از کار اوی
به هومان چنین گفت سهراب گرد / که اندیشه از دل بباید سترد
که فردا بیاید بر من به جنگ / ببینی به گردنش بر پالهنگ
چو بشنید از چنگ وی آزاد گشت / بسان یکی کوه پولاد گشت
خرامان بشد سوی آب روان / چو جان رفته گویا بیابد روان
بخورد آب و روی و سر و تن بشست / به پیش جهان آفرین شد نخست
به زاری بنالید بر بی‌نیاز / نیایش همی کرد بر چاره ساز
همی خواستش پیروزی و دستگاه / نبود آگه از بخشش خورشید و ماه
که چون رفت خواهد سپهر از برش / بخواهد ربودن کلاه از سرش
شنیدم که رستم ز آغاز کار / چنان یافت نیرو ز پروردگار

کہ گر سنگ را او بسر بر شدے	ہمے ہر دو پایش بدو در شدے
ازآں زور پیوستہ رنجور بود	دل او ازآں آرزو دور بود
بنالید بر کردگارِ جہاں	بہ زاری ہمے آرزو کرد آں
کہ لختے ز زورش ستاند ہمے	کہ رفتن بہ رہ بر تواند ہمے
بہ انساں کہ از پاک یزداں بخواست	ز نیروے آں کوہ پیکر بکاست
چو باز آں چناں کار پیش آمدش	دل از بیم سہراب ریش آمدش
بہ یزداں بنالید کاے کردگار	بدیں کار ایں بندہ را پاسدار
ہماں زور خواہم کنہ آغازِ کار	مرا دادی اے پاک پروردگار
بدو باز داد آں چناں کش بخواست	بیفزود در تن ہر آنچش بکاست
وزاں آبخور شد بجاے نبرد	پُر اندیشہ بودش دل و روے زرد
ہمے تاخت سہراب چوں پیلِ مست	کمندے بہ بازو کمانے بدست
گرازان و چوں شیر نعرہ زناں	سمندش جہان و جہاں را کناں
براں گونہ رستم چو او را بدید	عجب ماند در وے ہمے بنگرید
ز پیکارش اندازہا بر گرفت	غمیں گشت زو ماند اندر شگفت
چو سہراب باز آمد او را بدید	ز بادِ جوانی دلش بر دمید
چو نزدیک تر شد بدو بنگرید	مر او را بداں فرّ و آں زور دید
چنیں گفت کاے رستہ از چنگِ شیر	چرا آمدی باز نزدم دلیر
چرا آمدی باز پیشم بگوے	سوے راستی خود نداری تو روے
ہمانا کہ از جاں تو سیر آمدی	کہ در جنگِ شیراں دلیر آمدی
دو بارت اماں دادم از کارزار	بہ پیری بخشیدم اے نامدار
چنیں داد پاسخ بدو پیلتن	کہ اے نامور گردِ لشکر شکن
نگویند زیں گونہ مردانِ مرد	ہمانا جوانی ترا غرّہ کرد
ببینی کہ زیں پیر مردے دلیر	چہ آید بروے تو اے نرّہ شیر

هر آنگه که خشم آورد بخت شوم | شود سنگِ خاره بکردارِ موم

کشته شدنِ سهراب بدستِ رستم

دگر باره اسپاں ببستند سخت | بسر بر همے گشت بدخواه بخت
بکشتی گرفتن نهادند سر | گرفتند هر دو دوالِ کمر
سپهدار سهراب آں زورِ دست | تو گفتی که چرخ بلندش ببست
غمیں گشت رستم بیازید چنگ | گرفت آں سر و یالِ جنگی پلنگ
خم آورد پشتِ دلاور جواں | زمانه سر آمد نبودش تواں
زدش بر زمیں بر بکردارِ شیر | بدانست کو هم نماند بزیر
سبک تیغ تیز از میاں بر کشید | برِ شیرِ بیدار دل بر درید
بپیچید ازاں پس یکے آه کرد | ز نیک و بد اندیشه کوتاه کرد
بدو گفت کایں بر من از من رسید | زمانه بدستِ تو دادم کلید
تو زیں بیگناهی که ایں گوژپشت | مرا بر کشید و بزودی بکشت
به بازی بگویند هم سالِ من | بخاک اندر آمد چنیں یالِ من
نشاں داد مادر مرا از پدر | ز مهر اندر آمد روانم بسر
همے جستمش تا ببینمش روے | چنیں جاں بدادم بدیں آرزوے
دریغا که رنجم نیامد بسر | ندیدم دریں هیچ روے پدر
کنوں گر تو در آب ماهی شوی | و یا چوں شب اندر سیاهی شوی
وگر چوں ستاره شوی بر سپهر | ببری ز روے زمیں پاک مهر
بخواهد هم از تو پدر کینِ من | چو بیند که خشت است بالینِ من
ازاں نامدارانِ گردن کشاں | کسے هم برد سوے رستم نشاں
که سهراب کشت است و افگنده خوار | همے خواست کردن ترا خواستار
چو بشنید رستم سرش خیره گشت | جهاں پیشِ چشم اندرش تیره گشت

همی بی تن و تاب و بی توش گشت	بیفتاد از پا و بی هوش گشت
بپرسید از آن پس که آمد بهوش	بدو گفت با ناله و با خروش
بگو تا چه داری ز رستم نشان	که گم باد نامش ز گردنکشان
که رستم منم کم مماناد نام	نشیناد در ماتمم پور سام
بزد نعره و خونش آمد بجوش	همی کند موی و همی زد خروش
چو سهراب رستم بدانسان بدید	بیفتاد و هوش از سرش بر پرید
بدو گفت گر زانکه رستم توئی	بکشتی مرا خیره بر بدخوئی
ز هر گونه بودم ترا رهنمای	نجنبید یک ذره مهرت ز جای
کنون بند بگشای از جوشنم	برهنه ببین این تن روشنم
به بازوم بر مهرهٔ خود نگر	ببین تا چه دید این پسر از پدر
چو برخاست آواز کوس از درم	بیامد پر از خون دو رخ مادرم
همی جانش از رفتن من بخست	یکی مهره بر بازوی من ببست
مرا گفت کاین از پدر یادگار	بدار و ببین تا که آید بکار
کنون کارگر شد که بیکار گشت	پسر پیش چشم پدر خوار گشت
چو بگشاد خفتان و آن مهره دید	همی جامه بر خویشتن بر درید
همی گفت کای کشته بر دست من	دلیر و ستوده به هر انجمن
همی ریخت خون و همی کند موی	سرش پر ز خاک و پر از آب روی
بدو گفت سهراب کین بدتری است	به آب دو دیده نباید گریست
ازین خویشتن کشتن اکنون چه سود	چنین رفت و این بودنی کار بود
چو خورشید تابان ز گنبد گذشت	تهمتن نیامد به لشکر ز دشت
ز لشکر بیامد هشیوار بیست	که تا اندر آوردگه کار چیست
دو اسپ اندر آن دشت بر پای بود	پر از گرد رستم دگر جای بود
گو پیلتن را چو بر پشت زین	ندیدند گردان در آن دشت کین

چناں بدگماں شاں که او کشته شد — سر نامداراں همه گشته شد
به کاوس کی تاختند آگهی — که تخت مهی شد ز رستم تهی
ز لشکر بر آمد سراسر خروش — بر آمد زمانه یکایک به جوش
بفرمود کاوس تا بوق و کوس — دمیدند و آمد سپهدار طوس
وزاں پس بلشکر چنیں گفت شاه — کز ایدر هیونے سوے رزمگاه
بتازید تا کار سهراب چیست — که بر شهر ایراں بباید گریست
اگر کشته شد رستم جنگ جوے — ازایراں که یارد شدن پیش اوے
بباید چو جمشید آواره گشت — که بنهیم سر جمله در کوه و دشت
به انبوه زخمے بباید زدن — بدیں رزم گه بر نشاید بدن
چو آشوب برخاست از انجمن — چنیں گفت سهراب با پیلتن
که اکنوں چو روز من اندر گذشت — همه کار ترکاں دگرگونه گشت
همه مهربانی بداں کن که شاه — سوے جنگ توراں نراند سپاه
که ایشاں ز بهر من جنگ جوے — سوے مرز ایراں نهادند روے
نباید که بینند رنجے به راه — مکن جز به نیکی در ایشاں نگاه
بسے روز را داده بودم نوید — بسے کرده بودم ز هر در امید
بگفتم اگر زنده بینم پدر — به گیتی نمانم یکے تاجور
چه دانستم اے پهلو نامور — که باشد روانم بدست پدر
دریں رزم دلبرے به بند من است — گرفتار خم کمند من است
بسے زو نشان تو پرسیده ام — همه بد خیال تو در دیده ام
جز آں بود یکسر سخنهاے او — ازو باز ماند تهی جاے او
چو گشتم ز گفتار او نا امید — شدم لاجرم تیره روز سپید
ببیں تا کدام است از ایرانیاں — نباید که آید به جانش زیاں
نشانے که بد داده مادر مرا — بدیدم نه بد دیده باور مرا

چنینم نوشته بد اختر به سر   که من کشته گردم بدشت پدر
چو برق آمدم رفتم اکنون چو باد   به مینو مگر بینمت باز شاد
ز سختی برستم فرو بست دم   پر آتش دل و دیدگان پر ز نم
نشست از بر رخش رستم چو گرد   پر از خون دل و لب پر از باد سرد
بیامد به پیش سپه با خروش   دل از کردهٔ خویش پر درد و جوش
چو دیدند ایرانیان روی او   همه بر نهادند بر خاک روی
ستایش گرفتند بر کردگار   که او زنده باز آمد از کارزار
چو زان گونه دیدند بر خاک سر   دریده همه جامه و خسته بر
به پرسش گرفتند کین کار چیست   ترا دل بدین گونه از بهر کیست
بگفت آن شگفتی که خود کرده بود   گرامی پسر را که آزرده بود
همه بر گرفتند با او خروش   نماند آن زمان با سپهدار هوش
چنین گفت با سرفرازان که من   نه دل دارم امروز گوئی نه تن
شما جنگ ترکان مجوئید کس   که این بد که من کردم امروز بس
زواره بیامد بر پیلتن   دریده بر و جامه و خسته تن
چو رستم برادر بر آن گونه دید   بگفت آنچه از بودِ گشته شنید
پشیمان شدم من ز کردار خویش   ستانم مکافات ز اندازه بیش
دریدم جگرگاه نکویه جوان   بگرید بر او چرخ تا جاودان
پسر را بکشتم به پیرانه سر   بریده پی و بیخ آن نامور
فرستاد نزدیک هومان پیام   که شمشیر کین ماند اندر نیام
نگهدار آن لشکر اکنون توئی   نگه کن بدیشان مگر نغنوی
که با تو مرا روز پیکار نیست   همان بیش ازین جای گفتار نیست
برادرش را گفت پس پهلوان   که برگرد ای گرد روشن روان
تو با او برو تا لب خشک آب   مکن بر کسی هیچ گونه شتاب

زواره بیامد هم اندر زمان ٭ به هومان سخن گفت از پهلوان
به پاسخ چنین گفت هومان گرد ٭ که بنمود سهراب را دستبرد
هجیر ستیزندهٔ بدگمان ٭ که بنهاشت رازِ سپهبد نهان
نشانِ پدر جست و با او نگفت ٭ روانش به بیدانشی کرد جفت
بما این بد از شوربختی او رسید ٭ ببایدش مر او را سر از تن برید
زواره بیامد بر پیلتن ٭ ز هومان سخن راند و از انجمن
ز کارِ هجیرِ بد بدگمان ٭ که سهراب را زد سرآمد زمان
تهمتن ز گفتارِ او خیره گشت ٭ جهان پیشِ چشم اندرش تیره گشت
بزد بر هجیر آمد از دشت کین ٭ گریبانش بگرفت و زد بر زمین
یکی خنجر آبگون بر کشید ٭ سرش را همی خواست از تن برید
بزرگان به پوزش فراز آمدند ٭ هجیر از سرِ مرگ باز استدند
چو برگشت زان جایگه پهلوان ٭ بیامد بر خستهٔ پورِ جوان
بزرگان برفتند با او بهم ٭ چو طوس و چو گودرز و چون گستهم
همه لشکر از بهرِ آن ارجمند ٭ زبان برگشادند یکسر ز پند
که درمانِ این کار یزدان کند ٭ مگر کین غمان بر تو آسان کند
یکی دشنه بگرفت رستم بدست ٭ که از تن ببرّد سرِ خویش پست
بزرگان بدو اندر آویختند ٭ ز مژگان همی خونِ دل ریختند
بدو گفت گودرز اکنون چه سود ٭ گر از روی گیتی برآری تو دود
تو بر خویشتن گر کنی صد گزند ٭ چه آسانی آید بدان ارجمند
اگر مانده باشد مر او را زمان ٭ بماند به گیتی تو با او بمان
وگر زین جهان آن جوان رفتنیست ٭ نگه کن به گیتی که جاوید کیست
شکاریم یکسر همه پیشِ مرگ ٭ سری زیرِ تاج و سری زیرِ ترگ
چو آیدش هنگام بیرون کنند ٭ وز آن پس ندانیم تا چون کنند

دراز است راهش اگر کوته است / پراگندگانیم اگر همره است
زمرگ اے سپہبد بے اندوہ کیست / ہمے خویشتن را بباید گریست

نوشدارو خواستنِ رستم از کاؤس برائے سہراب و ندادنِ او آں را

بہ گودرز گفت آں زماں پہلواں / کہ اے گرد با نام روشن رواں
پیامے زمن سوئے کاؤس بر / بگویش کہ ما را چہ آمد بہ سر
بہ دشنہ جگرگاہِ پورِ دلیر / دریدم کہ رستم مماناد دیر
گرت ہیچ یاد است کردارِ من / یکے رنجہ کن دل بہ تیمارِ من
ازاں نوشدارو کہ در گنج تست / کجا خستگاں را کند تندرست
بنزدیکِ من با یکے جامِ مے / سزد گر فرستی ہم اکنوں بہ پے
مگر کو بہ بختِ تو بہتر شود / چو من پیشِ تختِ تو کہتر شود
بیامد سپہبد بکردارِ باد / بہ کاؤس یکسر پیامش بداد
بدو گفت کاؤس کز پیلتن / کرا بیشتر آب نزدیکِ من
نخواہم کہ او را بد آید بروے / کہ ہستش بسے نزدِ من آبروے
ولیکن اگر داروئے نوش من / دہم زندہ ماند یلِ پیلتن
کند پشت رستم بہ نیرو ترا / ہلاک آورد بے گماں مر مرا
شنیدی کہ او گفت کاؤس کیست / گر او شہریار است پس طوس چیست
اگر یک زماں زو بمن بد رسد / نسازیم پاداشِ او جز بہ بد
ہماں نیز سہراب برگشتہ بخت / کہ سوگند خوردے بہ تاج و بہ تخت
بدیں نیزہ است گفت بیجاں کنم / سرت بر سرِ دار پیچاں کنم
کجا گنجد اندر جہانِ فراخ / بداں فر و برز و بداں یال و شاخ

کجا باشد او پیشِ تختم به پاے | کجا راند او زیرِ فرِ ہماے
نخواہم به نیکی سوے او نگاه | اگر تاج بخش است و گر رزم خواه
به دشنام چندے مرا بر شمرد | به پیشِ سپه آبرویم ببرد
چو فرزندِ او زنده باشد مرا | یکے خاک باشد بدست اندرا
سخنہاے سہراب نشنیدۂ | نه مردِ بزرگی جہاں دیدۂ
کزیں ایرانیاں سر ببرم ہزار | کنم زنده کاؤس کے را به دار
اگر ماند او زنده اندر جہاں | بپیچند از وے کہان و مہاں
کسے دشمنِ خویشتن پرورد | به گیتی دروں نام بد گسترد
چو بشنید گودرز برگشت زود | برِ رستم آمد بکردارِ دود
بدو گفت خوے بدِ شہریار | درختے است حنظل ہمیشه به بار
به تندی به گیتی ورا یار نیست | ہمان رنج کس را خریدار نیست
ترا رفت باید بنزدیکِ او | که روشن کنی جانِ تاریکِ او
بفرمود رستم که تا پیشکار | یکے جامه آرد برش پر نگار
جواں را برآں جامۂ زرنگار | بخوابانند و آمد برِ شہریار
گوِ پیلتن سر سوے راه کرد | کس آمد پسش زود آگاه کرد
که سہراب شد زیں جہانِ فراخ | ہمے از تو تابوت خواہد نه کاخ

زاری کردنِ رستم بر سہراب و بردنِ تابوتش بزابلستان نزدِ زال و رودابه

چو بشنید رستم خراشید روے | ہمے زد به سینه ہمے کند موے
بدر جست و بر زد یکے سرد باد | بنالید و مژگاں بہم بر نہاد
پیاده شد از اسب رستم چو باد | بجاے کُلہ خاک بر سر نہاد

بزرگان لشکر همه همچنان / غریوان و گریان و زاری کنان
همی گفت زار اے نبرده جوان / سرافراز و از تخمهٔ پهلوان
نه بیند چو تو نیز خورشید و ماه / نه جوشن نه خود و نه تخت و کلاه
کرا آمد این پیش کامد مرا / که فرزند کشتم به پیران سرا
نبیرهٔ جهاندار سام سوار / سوے مادر از تخمهٔ نامدار
بریدن دو دستم سزاوار هست / جز از خاکِ تیره مبادم نشست
که فرزند سهراب دادم بباد / که چون او گوے نامدارے نزاد
ز سام نریمان و گرشاسپ گیو / بمردی کنون بود و گردانِ نیو
چو من نیست در گردِ گیهان یکے / بمردی بُدم پیشِ او کودکے
چه گویم چو آگه شود مادرش / چگونه فرستم کسے را برش
چه گویم چرا کشتمش بے گناه / چرا روز کردم بر او بر سیاه
کدامین پدر این چنین کار کرد / سزاوارم اکنون به گفتارِ سرد
به گیتی که کشتست فرزند را / دلیر و جوان و خردمند را
پدرش آن گرانمایه تر پهلوان / چه گوید بدان دختِ پاکِ جوان
که رستم به کینه بر او دست یافت / به دشنه جگرگاهِ او بر شکافت
برین تخمهٔ سام نفرین کنند / مرا نام بے مهر و بے دین کنند
که دانست کاین کودکِ ارجمند / برین سال گردد چو سروِ بلند
به جنگ آیدش راے و سازد سپاه / بمن بر کند روزِ روشن سیاه
بفرمود تا دیبهٔ خسروان / کشیدند بر روے پورِ جوان
همے آرزو گاه و شهر آمدش / یکے تنگ تابوت بهر آمدش
ازان دشت بردند تابوتِ اوے / سوے خیمهٔ خویش بنهاد روے
به پرده سرا اندر آتش زدند / همه لشکرش خاک بر سر زدند
همان خیمه و دیبهٔ رنگ رنگ / همه تختِ پرمایه زرین پلنگ

بر آتش نهادند برخاست غو　　همی کرد زاری جهاندار گو

جهان چون تو دیگر نبیند سوار　　به مردی و گردی گه کارزار

دریغ آن همه مردی و رای تو　　دریغ آن رخ و برز و بالای تو

دریغ این غم و حسرت جان گسل　　ز مادر جدا وز پدر داغ دل

نکوهش فراوان کند زال زر　　همان نیز رودابهٔ پر هنر

چه گویند گردان و گردنکشان　　چو زیشان شود نزد ایشان نشان

ازین چون به ایشان رسد آگهی　　که بر کندم از باغ سرو سهی

بدین کار پوزش چه پیش آورم　　که دل شان به گفتار خویش آورم

همی ریخت خون و همی کند خاک　　به تن جامهٔ خسروی کرده چاک

همه پهلوانان کاؤس شاه　　نشستند بر خاک با او به راه

زبان بزرگان پر از پند بود　　تهمتن به درد از جگر بند بود

چنین است کردار چرخ بلند　　به دستی کلاه و به دیگر کمند

چو شادان نشیند کسی با کلاه　　به خم کمندش رباید ز گاه

چرا مهر باید همی بر جهان　　چو باید خرامید با همرهان

یکی دائره آمده چنبری　　فراوان درین دائره داوری

نه هر پادشاه و نه هر بنده را　　شناسد نه نادان نه داننده را

جهان سرگذشت است از هر کسی　　چنین گونه گون بازی آرد بسی

چو اندیشهٔ بود گردد دراز　　همی گشت باید سوی خاک باز

اگر چرخ را هست ازین آگهی　　همانا که گشت است مغزش تهی

چنان دان که زین گردش آگاه نیست　　به چون و چرا سوی او راه نیست

بدین رفتن اکنون نباید گریست　　ندانیم فرجام این کار چیست

ز سهراب چون شد خبر نزد شاه　　بیامد به نزدیک او با سپاه

به رستم چنین گفت کاؤس کی　　که از کوه البرز تا برگ نی

همه بردو خواهد به گردش سپهر — نباید فگندن بدین خاک چهر
یکی زود سازد یکی دیر تر — سر انجام بر مرگ باشد گذر
دل و جان بدین رفته خرسند کن — همه گوش سوی خردمند کن
اگر آسمان بر زمین بر زنی — وگر آتش اندر جهان در زنی
نیابی همه رفته را باز جای — روانش کهن دان بدیگر سرای
من از دور دیدم بر و یالِ او — چنان برز و بالا و گوپالِ او
بگفتم که ترکان نماند همی — ز تخم بزرگان بماند همی
زمانه بر انگیختش با سپاه — که ایدر به دستِ تو گردد تباه
چه سازی دو دمانِ این کار چیست — بر این رفته تا چند خواهی گریست
بدو گفت رستم که او خود گذشت — نشست است هومان درین پهن دشت
ز توران سرانند چندے ز چین — از ایشان به دل در مدار ایچ کین
زواره سپه را گذارد به راه — به نیروے یزدان و فرمانِ شاه
بدو گفت شاه اے گوِ نامجوے — ازین رزم اندوهت آمد به روے
گر ایشان به من چند بد کرده اند — وگر دود از ایران بر آورده اند
ولیکن چو راے تو با جنگ نیست — مرا نیز با جنگ آهنگ نیست
دلِ من ز دردِ تو شد پر ز درد — نخواهم از ایشان به کین یاد کرد
هجیرِ دلاور بیامد ز راه — چنین گفت کز پیش رفت آن سپاه
وز آن جایگه شاه لشکر براند — به ایران خرامید و رستم بماند
بدان تا زواره بیاید ز راه — برو آگهی آورد زان سپاه
زواره بیامد سپیده دوان — سپه راند رستم هم اندر زمان
بریده دم باد پایان هزار — پر از خاک سر مهتران نامدار
بریده سمندِ سرافراز دم — دریده همه کوس روئینه خم
سپه پیشِ تابوت مے راندند — بزرگان به سر خاک افشاندند

پس آنگه سوی زابلستان کشید ‌ چو آگاهی از وی به دستان رسید
همه سیستان پیش باز آمدند ‌ به رنج و به درد و گداز آمدند
چو تابوت را دید دستانِ سام ‌ فرود آمد از اسپ زرین لگام
تهمتن پیاده همی رفت پیش ‌ دریده همه جامه دل کرده ریش
گشادند گردان سراسر کمر ‌ همه پیشِ تابوت بر خاک سر
همه رخ کبود و همه جامه چاک ‌ به سر بر فشانده بر این سوگ خاک
گرفتند تابوتِ او سر بزیر ‌ دریغ آن چنان نامدارِ دلیر
تهمتن به زاری به پیشِ پدر ‌ ز تابوتِ زر دوز بر کرد سر
بدو گفت بنگر که سام سوار ‌ بدین تنگ تابوت خفتست زار
بباریدِ دستان ز دو دیده خون ‌ بنالید با داورِ رهنمون
تهمتن همی گفت کای نامدار ‌ تو رفتی و من مانده ام خوار و زار
همی گفت زال اینت کارِ شگفت ‌ که سهراب گرزِ گران بر گرفت
نشانی شد اندر میانِ جهان ‌ نزاید چنو مادر اندر جهان
همی گفت و مژگان پر از آب کرد ‌ زبان پر زِ گفتارِ سهراب کرد
چو آمد تهمتن به ایوانِ خویش ‌ خروشید و تابوت بنهاد پیش
چو رودابه تابوتِ سهراب دید ‌ ز چشمش روان جوی خوناب دید
بدان تنگ تابوت خفته جوان ‌ به زاری بگفت ای شهِ پهلوان
به زاری همی مویه آغاز کرد ‌ همی برکشید از جگر آهِ سرد
که ای پهلوان زادهٔ بچه شیر ‌ نزاید چو تو زورمندِ دلیر
همی گفت زار ای گوِ سرفراز ‌ زمانی ز صندوق سر بر فراز
به مادر نگوئی همی رازِ خویش ‌ که هنگام شادی چه آمدت پیش
به روزِ جوانی به زندان شدی ‌ برین خانهٔ مستمندان شدی
نگوئی چه آمدت پیش از پدر ‌ چرا بر دریدت بدینسان جگر

فغانش ز ایوان به کیوان رسید / همی زار بگریست هر کان شنید
به پرده درون رفت با سوگ و درد / دلش پر ز درد و رخش پر ز گرد
چو رستم چنان دید بگریست زار / بباریدی از دیده خون در کنار
تو گفتی مگر رستخیز آمد است / که دل را ز شادی گریز آمد است
دگر باره تابوت سهراب شیر / بیاورد پیش جهان دلیر
ازآن تخته برکند و بگشاد سر / کفن زو جدا کرد پیش پدر
تنش را بدان نامداران نمود / تو گفتی که از چرخ برخاست دود
هر آنکس که بودند پیر و جوان / زن و مرد گشتند همه بی توان
مهان جهان جامه کردند چاک / به ابر اندر آمد سر گرد و خاک
همه کاخ تابوت بد سربسر / غنوده به صندوق در شیر نر
تو گفتی که سام است با یال و سفت / غمین شد ز جنگ اندر آمد بخفت
چو دیدند آن مردمان روی او / بکردند هر کس به سر های و هو
بپوشید بازش به دیبای زرد / سر تنگ تابوت را سخت کرد
همی گفت گر دخمه زرین کنم / ز مشک سیه گردش آگین کنم
چو من رفته باشم نماند بجای / وگرنه مرا خود جز این نیست رای
چه سازم من اکنون سزاوار او / که ماند ازو در جهان رنگ و بو
یکی دخمه کردش ز سم ستور / جهانی ز زاری همی گشت کور
تراشید تابوتش از عود خام / بر او بر زده بند زرین ستام
به گیتی همه پر شد این داستان / که چون کشت فرزند را پهلوان
جهان سربسر پر ز تیمار گشت / هر آنکس که بشنید غمخوار گشت
به رستم برین روز چندی گذشت / بگرد دلش شادمانی نگشت
به آخر شکیبائی آورد پیش / که جز آن نمی دید هنجار خویش
جهان را بسی هست زینسان بیاد / بسی داغ بر جان هر کس نهاد

کرا در جهان هست هوش و خرد   کجا او فریب زمانه خورد
چو ایرانیان زین خبر یافتند   بر آن آتش غم همی تافتند
وز آن روی هومان به توران رسید   بگفت او به افراسیاب آنچه دید
ازو مانده بد شاه توران شگفت   وز آن کار اندازه اندر گرفت
غریو آمد از شهر توران زمین   که سهراب شد کشته بر دشت کین

آگهی یافتن مادر سهراب از کشته شدنش

خبر زد به شاه سمنگان رسید   همه جامه بر خویشتن بر درید
به مادر خبر شد که سهراب گرد   ز تیغ پدر خسته گشت و بمرد
خروشید و جوشید و جامه درید   به زاری بر آن کودک نارسید
بزد چنگ و بدرید پیراهنش   درخشان شد آن لعل زیبا تنش
برآورد بانگ غریو و خروش   زمان تا زمان زو همی رفت هوش
بزد برد ناخن دو دیده بکند   برآورد بالا در آتش فگند
مر آن زلف چون تاب داده کمند   به انگشت بپیچید و از بن بکند
روان گشته از روی او جوی خون   زمان تا زمان اندر آمد نگون
همه خاک تیره به سر بر فگند   به دندان ز بازوی خود گوشت کند
به سر بر فگند آتش و برفروخت   همه موی مشکین به آتش بسوخت
همی گفت کای جان مادر کنون   کجائی سرشته به خاک و به خون
غریب و اسیر و نژند و نزار   مغاک اندرون آن تن نامدار
دو چشمم به ره بود گفتم مگر   ز سهراب و رستم بیابم خبر
گمانم چنان بود گفتم کنون   بگشتی بگرد جهان اندرون
پدر را همی جستی و یافتی   کنون بآمدن تیز بشتافتی
چه دانستم ای پور کآید خبر   که رستم به خنجر دریدت جگر

دریغش نیامد از آن روی تو   از آن برز و بالا و بازوی تو
وز آن گرد گاهش نیامد دریغ   که ببرید رشتم به برنده تیغ
بپرورده بودم تنش را به ناز   به رخشنده روز و شبان دراز
کنون آن بخون اندرون غرقه گشت   کفن بر تن پاک او خرقه گشت
کنون من کرا گیرم اندر کنار   که خواهد بدن مر مرا غمگسار
کرا گویم این درد و تیمار خویش   کرا خوانم اکنون بجای تو پیش
دریغا تن و جان و چشم و چراغ   بخاک اندرون ماند از کاخ و باغ
پدر جستی ای گرد لشکر پناه   بجای پدر گورت آمد به راه
از امید نومید گشتی تو زار   بخفتی بخاک اندرون زار و خوار
از آن پیش کو دشنه را بر کشید   جگرگاه سیمین تو بر درید
چرا آن نشانی که مادرت داد   نداوی بر او بر نکردیش یاد
نشان داده بد از پدر مادرت   ز بهر چه نامد همی باورت
کنون مادرت ماند بی تو اسیر   پر از درد و تیمار و رنج و زحیر
چرا نامدم با تو اندر سفر   که گشتی به گردان گیتی سمر
مرا رستم از دور بشناختی   ترا با من ای پور بنواختی
بینداختی تیغ آن سرفراز   نکردی جگرگاهت ای پور باز
همی گفت و می‌خست و می‌کند موی   همی زد کف دست بر خوب روی
همی گفت مادرت بیچاره گشت   به خنجر جگرگاه تو پاره گشت
ز هر سو بر او انجمن گشت خلق   که زآن گریه ورخون همی‌گشت غرق
ز بس کو همی شیون و ناله کرد   همه خلق را چشم پر ژاله کرد
بر این گونه بیهش بیفتاد پست   همه خلق را دل بر او بر بخست
بیفتاد بر خاک چون مرده گشت   تو گفتی همی خونش افسرده گشت
به هوش آمد و باز نالش گرفت   بر آن پور گشته سگالش گرفت

زِ خوں او همی کرد لعل آب را — به پیش آورید اسپ سهراب را
سرِ اسپ او را به بر در گرفت — بمانده جهانی درو در شگفت
گهی بوسه زد بر سرش گه به روی — زِ خوں زیرِ سمّش همی راند جوی
ز خونِ مژه خاک را کرده لعل — همی روی مالید بر سمّ و نعل
بیاورد آں جامهٔ شاهوار — گرفتش چو فرزند اندر کنار
بیاورد خفتان و درع و کماں — همان نیزه و تیغ و گرزِ گراں
به سر بر همی زد گراں گرز را — همی یاد کرد آں بر و برز را
بیاورد آں جوشن و خودِ او — همی گفت کای شیرِ پرخاش جو
بیاورد زین و لگام و سپر — لگام و سپر را همی زد به سر
بکندش بیاورد هفتاد باز — به پیشِ خود اندر فگندش دراز
همی تیغ سهراب را بر کشید — فش و دُمِ اسپش زِ نیمه بُرید
به درویش داد این همه خواسته — زر و سیم و اسپانِ آراسته
درِ کاخ بر بست و تختش بکند — زِ بالا بر آورد و پستش فگند
فرو هشت جائی که بُد جای بزم — از آں بزم گه رفته بودش به رزم
درِ خانها را سیه کرد پاک — زِ کاخ و رواقش بر آورد خاک
بپوشید پس جامهٔ نیلگوں — همان نیلگوں غرق گشته بخوں
به روز و به شب مویه کرد و گریست — پس از مرگِ سهراب سالی بزیست
سرانجام هم در غمِ او بمرد — روانش بشد سوی سهراب گرد
چنیں گفت بهرامِ شیریں سخن — که با مردگاں آشنائی مکن
نه رابدر همی ماند خواهی دراز — بسیجیده باش و درنگی مساز
چنیں است رسمِ سرای کهن — سرش هیچ پیدا نه بینی زِ بُن
بتو داد یک روز نوبت پدر — سزد گر ترا نوبت آید به سر
چنیں است و رازش نیامد پدید — نیابی به خیره چه جوئی کلید

درِ بستہ را کس نداند کشاد	بداں رنج عمرِ تو گردد بباد
دل اندر سرائے سپنجی مبند	سپنجی نباشد بسے سودمند
بدیں داستاں من سخن ساختم	دگر بر سیاوش بپرداختم

تذکرۂ فردوسی مصنّفِ شاہنامہ

حکیم ابو القاسم فردوسی و ہو حسن بن اسحاق بن شرف شاہ طوسی قریب ۹۵۰ء بہ طوس واقع خراساں تولّد شدہ ۔ پدرش نزدِ حاکمِ طوس بخدمتِ باغبانی مامور بود ۔ حالش مفصّل بکتابِ اردو کورس جماعتِ سوم مڈل سکول سمتِ ترقیم یافتہ ۔ مجملش ایں است ۔ کہ کتاب شاہنامہ ترجمۂ باستاں نامہ است ۔ کہ بحکمِ یزد جردِ ساسانی از عہدِ کیومرث تا جلوسِ خسرو فراہم شدہ بود ۔ و وزنِ شاہنامہ ہماں وزنِ سکندر نامہ است ۔ گویند کہ ایں کتاب محتوی بر شصت ہزار شعر بہ عرصۂ سی سال بمنصۂ شہود جلوہ نمود ۔ و عمرِ فردوسی قریب ہشتاد سال بود ٭

EDUCATION DEPARTMENT,
PUNJAB.

PERSIAN SELECTIONS.

FOR SECONDARY SCHOOLS.

LAHORE:
RAI SAHIB M. GULAB SINGH & SONS,
MUFID-I-'AM PRESS.

Edition. 10,000 *Copies.* *Price* 0-3-10.